

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Мирјана Н. Ђекић

БАЧКИ КАНАЛИ – НАСЛЕЂЕ У ФУНКЦИЈИ
ТУРИЗМА

докторска дисертација

Београд, 2014

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Mirjana N. Đekić

THE CANALS OF BAČKA – THE USE OF
HERITAGE FOR TOURISM

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Ментор: редовни професор др Иван Ковачевић, Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, Београд

Чланови комисије:

Датум одбране:

БАЧКИ КАНАЛИ – НАСЛЕЂЕ У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА

Резиме

Истраживање, валоризација и привођење намени разнородног природног и културног наслеђа повезаног пловним путем, који га је у многа и условио, је, како се показало, озбиљан пројекат који захтева коришћење разноврсних извора и вишегодишња систематска теренска истраживања. Полазна тачка у свему томе била је жеља да се укаже колико је оно што данас препознајемо као специфично наслеђе настало на каналима Бачке и оно око њих (преводнице, уставе, мостови, црпне станице) променило изглед простора између Дунава и Тисе. Уместо мочвара и бара, прокопавањем вишенаменских водених токова Великог и Малог бачког канала, настала је плодна равница са унизаним кућама покривеним трском које је било свуда у изобиљу. Промењен етнички састав становништва, који није последица већ повод за прокопавање канала, дао је пределу средње Бачке могућности за особени, а опет заједнички развој, тесно везан са ширењем саобраћајних веза које су доносиле новине. И не само њих. Канал је донео нове пољопривредне културе (пиринач, шећерна репа,...), захваљујући њему унутрашњост Бачке од краја 18. века више није била заостала, нездрава, маларична недођија којом су Моношторци, веште чамције, пловили до испод Телечке висоравни. Изнедрио је велике пројектанте и градитеље: Јожефа Киша, Јаноша Михалика, Иштвана Тира, Алберта Хајнца, нова техничка решења – прво подводно бетонирање, примену сопствено произведене струје у преводници за отварање њених капија. На његовим обалама, уз коришћење његове воде, саграђене су фабрике које су означиле једно ново доба у коме, поред паора и њихових села, своје место обезбеђују радници и њихове колоније.

Данашње наслеђе Великог и Малог бачког канала сагледано у целини је вредност која илуструје све промене на овом простору, указује на вредност и потребу систематског истраживања, валоризације, конзервације, рестаурације и презентације техничког и индустријског наслеђа – запостављеног у нашој конзерваторској пракси. Могућност коришћења, онако како се то ради у земљама које имају разгранате каналске мреже (Велика Британија, Холандија...) пружа, поред осталог, и развој селективних облика туризма: културног, едукативног, наутичког (каналског), манифестационог. Ми смо од те праксе далеко, али систематска инвентаризација наслеђа по принципу тачка

по тачка, место по место, преводница по преводница, мануфактура или фабрика по фабрика даће основ за приближавање овог наслеђа јавности. Моношторска колонија и село са својим старим занатима, безданска преводница, чарда и ткачница дамаста, сомборска црпна станица, малостапарска колонија са млином, црвеначка шећерана, Кишов споменик и водица у Врбасу, бачко градиштански драгуљ настао регулацијом Тисе – Бисерно острво, једино до данас заштићено културно добро на Великом бачком каналу бечејска преводница, уз наслеђе Малог канала, које у већој мери репрезентује националну шароликост Војводине, чине својеврсан културни предео. Само га треба открити како стручној, тако и широј јавности.

Кључне речи: Дунав, Тиса, канал, Бачка, преводнице, културно наслеђе, природа, предео, туризам

Научна област: етнологија и антропологија

Ужа научна област: етнологија и антропологија

УДК:719:502]:338.48(497.113)

626.1:338.48]:39(497.113)

THE CANALS OF BAČKA – THE USE OF HERITAGE FOR TOURISM

Summary

As experience has shown, the research, evaluation and use in accordance with a designated purpose of various natural and cultural heritage items linked by a navigable route, which has largely influenced their formation, is a serious project which requires the use of various sources and year-long systematic field research. The starting point has been the desire to demonstrate to what an extent the items that we recognize as specific heritage developed in and around the canals of Bačka (canal locks, sluice gates, pumping stations) have changed the shape of the area between the Danube and the Tisza rivers. Instead of marshes and ponds, by digging multipurpose canals, such as the Great Bačka Canal and the Little Bačka Canal, a fertile plain was created with narrow houses covered with reeds, which were abundant throughout the area. The changed ethnic composition of the population, which was not a result but the reason for digging canals, provided conditions for a development of the middle Bačka region which was specific and yet not unrelated to the broader context; this development was closely linked with the expansion of transport links through which innovation was coming. And not only innovation. The canal also brought new agricultural cultures (rice, sugar beet, etc.). Due to it, since the late 18th century, the interior of Bačka ceased to be an underdeveloped, unhealthy and malaria-affected nowhere land through which the inhabitants of Monoštor, as skilled boatmen, sailed as far as the foot of the Telečka plateau. It spawned the great engineers and architects: József Kiss, János Mihalik, *István*, Albert Heinz; new technical solutions – the first underwater casting of concrete, the use of electric power produced in a canal lock to open its gates. Its water was used to build factories on its banks; they have been a sign of a new age, in which, along with peasants and their villages, workers and their colonies could find their place.

Today, the legacy of the Great and Little Bačka canals seen in its entirety is a value which reflects all changes in this area, shows the value of and the need for systematic research, evaluation, conservation, restoration and presentation of technical and industrial heritage, which has been neglected in our conservation practices. The ability to use the canal, as it is done in countries that have ramified canal networks (UK, Netherlands, etc.) would ensure, among other things, the development of selective forms of tourism: cultural, educational, nautical (canal), event tourism.

Although we are still far away from such practices, building a systematic heritage inventory based on a spot-by-spot, site-by-site, lock-by-lock, manufacture/factory-by-factory strategy is expected to provide grounds for bringing this heritage closer to the public. The Monoštor colony and the village with its traditional crafts; the canal lock at Bezdán, *csárda* (tavern) and Damask factory; the pumping station at Sombor; the colony and the water-mill at Mali Stapar; the sugar factory at Crvenka; the monument of József Kiss and *vodica* (chapel near a well) at Vrbas; the pearl of Bačko Gradište created as a result of the regulation of the Tisza river course – *Biserno Ostrvo* (Pearl Island); the only heritage listed structure on the Great Bačka Canal – the Bečej lock, along with the heritage of the Little Bačka Canal, which reveals the ethnic diversity of Vojvodina to an even greater degree, make a unique cultural landscape. It should only be revealed to both professional and general audiences.

Keywords: Danube, Tisza, canal, Bačka, canal locks, cultural heritage, nature, landscape, tourism

Научна област: етнологија и антропологија

Ужа научна област: етнологија и антропологија

UDC:719:502]:338.48(497.113)

626.1:338.48]:39(497.113)

Садржај

I Увод	1
1. Културно и природно наслеђе – од препознавања аутентичних вредности до ревитализације	1
2. Теоријски приступ.	2
2.1 Предмет	2
2.2 Циљ истраживања	5
2.3 Извори и литература	6
2.4 Методологија	13
II О каналу и око њега	19
1. Природно - географске карактеристике Бачке са акцентом на подручје којим канали пролазе	19
2. Историјат изградње Великог и Малог бачког канала	21
3. Реперне тачке (места) на каналима и његов утицај на њихов развој	67
3.1 Преводница у Бачком Моноштору на почетку канала	67
3.2 Безданска преводница и Шебешфок поред ње	74
3.3 Сомбор – место управе канала	86
3.4 Преводница у Малом Стапару – средиште комуникације, трговине и каналцијског живота	92
3.5 Сивац – место суживота две културе, три конфесије	104
3.6 Црвенка – испод обала Телечке, где је некада Дунав текао	108
3.7 Кула – пут од земуница до средишта мануфактура и текстилне индустрије	112
3.8 Врбашка преводница – место где почива Јожеф Киш	116
3.9 Србобранска преводница – најлепша пливаоница на каналу	122
3.10 Турија – воденица са два точка	128
3.11 Преводница у Бачком Градишту – промена катастра	129
3.12 Бечејска преводница – чудо технике	137
3.13 Руски Крстур – једина гркокатоличка водница уз канал	141
3.14 Савино Село – најурбанизованије село у Европи и Косанчић приде	144
3.15 Бачки Петровац – прво словачко насеље у Доњој земљи	149
3.16 Кулпин – место знаменитих Срба	150
3.17 Темерин – најлепши мост на Малом каналу	151
3.18 Нови Сад – каналске обале, место индустријализације Српске Атине	152
III Културно и природно наслеђе каналске мреже и њене околине	157
1. Канали – препознатљив landscape бачке равнице	157
2. Споменици културе и просторне културно-историјске целине	167
2.1 Бачки Моноштор	169
2.2 Бездан	173
2.3 Сомбор	176

2.4 Мали Стапар	179
2.5 Сивац	183
2.6 Црвенка	185
2.7 Кула	187
2.8 Врбас	188
2.9 Србобран	194
2.10 Турија	195
2.11 Бачко Градиште	196
2.12 Бечеј	198
2.13 Савино Село	199
2.14 Руски Крстур	201
2.15 Кулпин	205
2.16 Бачки Петровац	208
2.17 Темерин	212
3. Нематеријално наслеђе	214
3.1 Избор најкарактеристичнијих елемената	217
3.1.1 Безданско ткање	217
3.1.2 Кломпар у Бачком Моноштору	219
3.1.3 Рогозар у Бачком Моноштору	219
3.1.4 Корпарство	220
3.1.5 Печење креча	221
3.1.6 Риболов	222
3.1.7 Сомборски содари	223
3.1.8 Чамција у Бачком Моноштору	224
3.1.9 Израда невестинског венца	225
3.1.10 Обичаји у мађарским свадбама у Бачкој	225
3.1.11 Припрема ускршњих јела у Руском Крстуру	226
3.1.12 Припрема традиционалног бачкопетровачког кулена	227
3.1.13 Скорупача	227
3.1.14 Обичај справљања спиралних тестенина	228
3.1.15 Мускат-крокан са Бисерног острва	228
3.1.16 Иконе на стаклу	229
3.1.17 Дрворезбарство у околини Сомбора	230
3.1.18 Свирање на гајдама	231
4. Природно наслеђе	232
4.1 Специјални резерват природе Горње Подунавље	232
4.2 Парк природе Бељанска бара	233
4.3 Парк природе Мртва Тиса	234
4.4 Парк природе Јегричка	235
IV Наслеђе у функцији туризма	236
1. Облици туризма	237
1.1 Културни туризам	237
1.1.1 Законски контекст	239
1.1.2 Традицијаде	241
1.1.3 Наслеђе од атракције до дестинације	244
1.2 Едукативни туризам	251
1.3 Наутички (каналски) туризам	253

1.4 Риболовни и ловни туризам	256
1.5 Рекреативни (цикло) туризам	256
1.6 Рурални (сеоски) туризам	257
1.7 Манифестациони туризам	258
2. Шта даље? Смернице за живот и будућност канала – стратегија одрживог развоја	262
3. Студија случаја Презентација, промоција и активирање природних и културних садржаја Малог Стапара	266
V Закључак	269
Извори и литература (списак скраћеница)	274
Прилози	283
Прилог 1 - Налепнице флаша вина и ракија са Бисерног острва	283
Прилог 2 - Програм и урбанистички план Туристичког локалитета Мали Стапар	286
Прилог 3 - Црвенка – пројекат подрума	287
Биографија	288

I УВОД

1. Културно и природно наслеђе – од препознавања аутентичних вредности до ревитализације

Бачка је део Војводине, омеђан великим панонским рекама Дунавом и Тисом. Предео Бачке, његове географске, геоморфолошке и демографске карактеристике, потенцијали и промене условили су од 18. века изградњу каналске мреже најпре у функцији пловног пута, а касније у функцији одводног, односно канала за наводњавање. Каналска мрежа усмерила је развој овог предела, довела до промене привреде, демографске структуре и духовне културе. Историја уређења и коришћења вода нераздвојиво је везана за историју привреде и друштва. При томе, условљеност трговине и транспорта одраз је и израз колонизације Шваба (Немаца) у Бачку и преласка са сточарске производње на ратарску, потребе државне политике Хабзбуршке монархије да се вишкови житарица из средњег Подунавља извезу на друга тржишта као и жеље да се извозни пловни путеви развију и обезбеди пут према јадранским лукама. Тесно је везана за идеје меркантилизма, физио и технократизма прихваћеним у царевини током 18. века.

Када говоримо о каналима Бачке као историјском наслеђу 18. и 19. века реч је заправо о два канала: старијем каналу Дунав - Тиса, познатом као **ВЕЛИКИ БАЧКИ КАНАЛ** и млађем, **МАЛОМ КАНАЛУ**, који повезује Велики бачки канал и Дунав код Новог Сада, при чему је први од њих оно по чему се Бачка и данас препознаје. Иначе, прокопавање Великог бачког канала отпочело је 1794. године, а завршено 1801. године. Канал је пресекао Бачку правцем запад – исток протичући поред Сомбора, Сивца, Црвенке, Куле, Врбаса, Србобрана и Турије. Био је од непроцењиве вредности не само за ова насеља него и за привреду Хабзбуршке монархије. У време када су сувоземни путеви у кишним и зимским периодима били тешко проходни, (у недостатку камена у Бачкој леже разлози веома споре градње камених путева у ближој и даљој прошлости), а о железничкој прузи се још није ни сањало, канал је представљао најидеалније саобраћајно решење. Канал, као пловни пут, смањио је растојања, убрзао и олакшао

повезивање људи из разних крајева. Њиме су наши људи лакше излазили из континенталне изолованости и негде у културним и привредним центрима углавном средње Европе, стицали искуства и знања која су опет, по повратку, преносили у своја места. На раду на каналу су учествовали најамни радници, ратни заробљеници из оружаних сукоба које је водила царевина као и сељаци који су терани на кулучење.¹ У народу је остала забележена попевка:

*Бог убио Киша инцилира,
што прокопа канал поред Сивца.²*

2. Теоријски приступ

2.1 Предмет

Историја канала у свету почиње са старим кинеским тзв. Чудесним каналом грађеним два века пре наше ере, следећи велики подухват била је изградња Великог кинеског канала дугачког 8.000 км грађеног у 6. веку нове ере.³ Најстарији у канали у Европи прокопавају се у Северној Италији, у Венецији 1481., а од 16. века праве се у Француској,⁴ потом у Холандији, Прусској,⁵ од средине 18. века гради их на својој територији и Енглеска као значајан фактор индустријализације.⁶

Први пловни канал по проширењу своје територије на југ, Аустрија прокопава 1728. године између Темишвара (економског, војног и културног

¹ Л. Плавшић, *Сивац 1579-1979, Буктиња у равници*, Сивац 1979, 73.

² Исто, 72.

³ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, Vode Vojvodine 7, Novi Sad 1979, 393.

⁴ У Француској је у доба меркантилизма и мануфактуре за време Луја XIV, између 1666. и 1681. године, прокопан највећи канал тог доба тзв. Јужни канал (Canal du Midi), дугачак 239 км, на коме је стотинак устава савладало ниво воде између Атлантског океана и Средоземног мора. Исто.

⁵ Градња најстаријег дела Финовог канала започета је 1603. године и овај пловни пут дужине 22 км између Хавела и Одре повезао је источне провинције Пруске са луком. Најстарији део канала био је ширине 1-1,5 м и дубине 8 метара, на њему је до 1620. године било саграђено 11 преводница. До обнове канала долази 1743-1746. године за време владавине Фридриха Великог. <http://www.foelss.de/radtouren/finow.html>

⁶ Како индустријску револуцију у Енглеској прати и саобраћајна револуција, чувени градитељ Џемс Бриндли гради од 1759. до 1761. године пловни канал Брицвотер. У следећих сто година на подручју Енглеске прокопан је 91 канал. N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, Apatin 2004, 74. N. Petrović, *nav.delo*, 393.

средишта Баната) и Клека (насеља на обали Тисе) и њиме, напуштајући у дужини од 70 км стари ток Бегеја, омогућава извоз из житородних крајева.⁷

Под појмом стари пловни канали у Бачкој се подразумева мрежа дужине 239 км, од којих се на територији Србије, након Трианонског споразума са Мађарском, налази 204 км. У периоду од 1793. до 1901. године у четири наврата саграђени су:

- канал Бачки Моноштор – Бачко Градиште (1793-1802) (Ferenc satorna, Францов или Фрањин канал, Канал краља Петра I, Велики бачки канал),
- Бездан – Бачки Моноштор (1842 - 1856) (Ferenc satorna, Францов или Фрањин канал, Канал краља Петра I, Велики бачки канал),
- Баја – Бездан (1871-1875) (Бајски канал) и Мали Стапар – Нови Сад (1871-1875) (Ferenc Jozsef satorna, Фрање Јосипа канал, Канал престолонаследника Александра, Мали бачки канал) и
- Бачко Градиште – Бечеј (1895 – 1901) (Ferenc satorna, Францов или Фрањин канал, Канал краља Петра I, Велики бачки канал).

Они су предмет истраживања овог рада који ће покушати да одговори на питање шта им је претходило, чиме су били условљени, који их етнички и друштвени процеси прате. Канали су тангента око које су концентрисани значајни догађаји који су допринели развоју Бачке, јединствен landscape са великим бројем грађевина техничке и индустријске културе, народног градитељства, зграда сакралног одређења, јавног карактера. Може се слободно рећи да није било канала не би било ни Бачке какву ми данас познајемо и препознајемо!!!

Културно и природно наслеђе канала до сада се није вредновало као целина што заправо оно јесте. Истраживање канала самог по себи, као и значајнијих објеката понаособ, као културног наслеђа, уз довођење у везу са пратећим природним вредностима, њихова валоризација и презентација требало би у будућности да доведу до тога да од атракције у локалној средини постану туристичка дестинација регије. Специфично градитељско наслеђе на каналима и простору непосредно уз њих представљају:

1. преводнице,

⁷ Б. Милић, *Старе уставе и бродске преводнице на Бегејском каналу*, Грађа за проучавање

2. уставе,
3. мостови,
4. пристаништа,
5. јавне и стамбене зграде,
6. сакралне грађевине,
7. индустријски објекти пре свега везани за развој прехранбене индустрије - млинови и шећеране.

Како су данас оба ова канала запуштена и немају значај који су кроз време имала и који им по функцији припада, поједина културна добра губе своју функцију, трајно се мењају или нестају.

Због тога, интегрална заштита каналске мреже у Бачкој предпоставља очување материјалног, природног - створеног али и духовног (нематеријалног) наслеђа као и територије коју одређује и којом је сам одређен.⁸ Потребно је усмереним истраживањем утврдити елементе који одређују историју уређења вода кроз споменичко и природно наслеђе као и поступке које ће указати на могућности интегративне заштите. Формирањем Стратегије одрживог развоја коју ће пратити одговарајућа правна регулатива и планска документа, канали ће добити нови живот (смисао) и активно се укључити у живот средине. Повратком примарне функције пловних путева укључиће се у туристичку понуду регије на основу валоризације културног наслеђа, природне и животне средине.⁹ Поред тога, ни онај други, мелиорациони значај не треба занемарити и он би био од интереса за праћење у оквиру примењене етнологије.

Бројне манифестације које се одвијају у насељима уз канал и указују на шароликост пракси и обичаја бачких Срба, Шокаца, Словака, Русина, Мађара дајући посебну вредност простору као туристичкој дестинацији. Стари занати, без обзира да ли се ради о онима који су директно везани за пловидбу или су део

споменика културе Војводине XXVI (2013) 64-65.

⁸ У пракси се често користе термини интегративно и интегрално без суштинског упуштања у значење термина. У овом раду ће се термин интегрална заштита користити за целокупну заштиту простора, док ће се под интегративном заштитом подразумевати заштита кроз планска документа. Овај вид заштите се често превиђа у Србији када је ово наслеђе у питању. Просторни план Војводине не третира канал као културни предео спрам значаја који има у развојним пројектима и спрам његове детерминисаности међународним значајем.

⁹ М. Ђекић, *Бачки канали – могућности интегративне заштите*, Зборник Четврте регионалне конференције о интегративној заштити, Бањалука 2010, 89.

живота људи који су живели уз канале, нису само пуко подсећање на стара времена већ су и пракса коју треба сачувати и оживети.

Да би се тачно одредио и предмет истраживања, валоризације, презентације и рехабилитације и да би се сагледао у жељеној функцији, потребно је увести термине и категорије које још нису законски регулисане у нашој заштитарској пракси. Наиме, заштита културних добара у Србији касни са увођењем, за нас нових категорија културних добара, као што су *културни предео, нематеријална баштина, културне руте* и сл. што ће несумњиво наметнути нову методологију у свим областима уз потребну јачег интердисциплинарног тумачења наслеђа. Коришћење туђих искустава, пре свега земаља из окружења (Мађарска) и оних које саме имају канале и дугу традицију њиховог чувања и коришћења на стари, а данас прихваћен као континуирани начин, у коме је наслеђе у средишту пажње без принуде, присиле, погрешних или лажних мотива, дало је мотив за целовито сагледавање канала, као предмета ове докторске дисертације.

Због свега овога, рад је конципиран у три целине. Прва под називом *О каналу и око њега* требало би да пружи по први пут целовиту слику историјског контекста и догађаја који су пратили настанак и функционисање канала, као и његову улогу у местима кроз које се пролазио, друга целина *Културно и природно наслеђе каналске мреже и њене околине* доноси причу о наслеђу на начин којим га је могуће препознати као основ за развој локалне средине кроз развој туризма, при чему ће се поједина културна добра истицати на начин и кроз садржаје који доприносе његовој атрактивности. Трећа целина *Наслеђе у функцији туризма* треба да укаже на могућност коришћења наслеђа у туризму, манифестације које се одвијају у појединим насељима и сл.

2.2 Циљ истраживања

Канали и објекти изграђени на њима важан су део културног и природног наслеђа Француске, Велике Британије, Канаде, Холандије, Кине. Као културни пејсажи /предели изузетних карактеристика, водени путеви Британије, на дужини од преко 2.000 километара поседују више од 1.800 грађевина од којих је њих 130 вредновано као споменик културе. Британски Pontcysyllte Aqueduct and Canal,

гвоздени аквадукт који премошћује каналски ток између две висинске коте,¹⁰ холандски каналски систем око Амстердама Seventeenth-century canal ring area of Amsterdam inside the Singelgracht¹¹ стављени су на листу Светског културног и природног наслеђа.

У нашој земљи истраживање, валоризација, заштита и ревитализација хидротехничког, млинског, индустријског и сваког другог наслеђе које је везано за технички и технолошки напредак остало је по страни и ретки су споменици културе ове врсте који су стављени под заштиту Закона о културним добрима (нпр. хидроцентрала на Ђетини, Сењски рудници, Војно-технички завод у Крагујевцу). Оно наслеђе је мало познато домаћој и светској јавности упркос својим вредностима.

Систематско истраживање и заштита како појединих, како хидротехничких, индустријских, јавних али и објеката народног градитељства, тако и канала као културног предела, отвара питање њихове правне заштите, даје нове могућности за њихову конзервацију, рестаурацију, презентацију, популаризацију али и стављање у функцију пре свега културног туризма. Његовим промовисањем као вредности у нашем друштву, сетићемо се: бројних данас, мање-више намерно заборављених, потиснутих или слободно интерпретираних догађаја из прошлости (колонизације на подручју јужне Угарске, буне 1848/49, етничке процесе), личности које су нам дале идентитет којим се данас препознајемо, старих облика привређивања, обичајних пракси, веровања сл.

С обзиром, да овај сегмент градитељства није оптерећен никаквим већ примењеним и познатим решењима, у привођењу намени одређених културних добара треба кренути од почетка. У томе могу помоћи и неке постојеће институције, основане у циљу посебне заштите културног и природног наслеђа нпр. Музеј батинске битке на ушћу канала у Дунав али и третмани простора као природних добара. Две преводнице, прва, на почетку канала код Бездана, уз већ поменути музеј, и друга, Шебешфок, на почетку бајског канала, налазе у оквиру Специјалног резервата природе Горње Подунавље. Један од основних видова

¹⁰ <http://whc.unesco.org/en/list/1303>

планираног коришћења Резервата је и екотуризам, који је, као алтернативни вид туризма, тесно повезан са културним туризмом.¹²

2. 3 Извори и литература

Дужина канала и велики простор који је обухваћен истраживањима, разноврсни објекти и процеси, аспект заштите пре свега културног наслеђа, презентација првенствено у оквиру културног туризма, као посебне гране туризма која у Србији још увек није дефинисана законом условила је коришћење свих врста релевантних извора. С обзиром да је градитељско наслеђе требало најпре евидентирати, јер се пре израде овог рада на њега готово није обрађала пажња, топографска истраживања и рекогносцирање терена чинила су полазну основу у раду. Детаљна дескрипција, израда пратеће фото и техничке документације, требало би да, у процесу који још увек траје, доведу до законски регулисаног статуса појединих споменика културе, просторних културно-историјских целина и знаменитих места као и примену Европске конвенције о пределу (пејзажу) која уводи нову категорију наслеђа.¹³

Визуелни извори свих врста, с обзиром на чињеницу да је крајњи циљ свих конзерваторско - рестаураторских истраживања повратак у неко пређашње стање када је то год могуће, од непроцењиве су вредности. У раду су коришћене старе карте, техничка документација, гравире, разгледнице, фотографије, филмски материјал.

Подручје којим се у раду бавимо приказују карте које се чувају у Аустрији, Мађарској, Србији. Има их врло много, али мало добрих и поузданих. За сагледавање водопривредне проблематике најинтересантније су биле на почетку истраживања карте које приказују Дунав и његово приобаље. Карте до 18. века су рађене без премеравања, углавном осматрањем, а удаљена подручја од места пребивалишта картографа, ако су била још тешко приступачна (у нашем случају мочварна и без путне мреже), остајала су на картама празна.¹⁴ Од краја 17. века

¹¹ <http://whc.unesco.org/en/list/1349>

¹² М. Ђекић, *Велики бачки канал као културно наслеђе – могућности и ризици заштите*, у штампи.

¹³ *Европска конвенција о пределу*, Гласник ДКС 32 (2008) 18-22.

¹⁴ N. Andrejev, *nav. delo*, 31.

аустријска картографија почиње да преузима водећу улогу у приказивању наших подручја на географским картама. Гроф Фердинанд Луиђи Мерсили, географ, картограф и војни инжењер, био је задужен, након Карловачког мира 1699. године, да утврди нову аустријско-турску границу. За те потребе, снимио је 64 тврђаве, остатке објеката из римског доба и ток Дунава од Беча до ушћа реке Олт у Румунији. Цртежи Дунава, објављени у Хагу и Амстердаму 1726. године у шест свезака и осамнаест листова на подручју Бачке приказују трасе Великог и Малог римског шанца.¹⁵ Ова карта међутим, није била употребљива за сагледавање потребних регулационих радова који ће бити изведени век касније.

Прву нешто поузданију карту направио је Самуел Миковини, Словак по народности, отац модерне картографије у Угарској, између 1735. и 1750. и на њу су се ослањале све карте израђене до првих војних карата 1779. године. За тему којом се бавимо врло је интересантна Карта путних праваца превоза соли коју је израдио Милец Имре (Miletz Imre) 1773. године а која приказује сувоземне и речне правце којима се со превозила из Ердеља и Словачке на запад пре изградње Кишовог канала.¹⁶

Наређење за картирање река у Хабзбуршкој монархији издато је 1785. године за време цара Јосифа II и из тог периода потичу бројне карте неопходне за истраживање хидрографије.

Аустријска царевина је, као уређена држава, на својој територији извршила три војна премера земљишта. Прво детаљно топографско мапирање извршено је неколико деценија пре копања канала, у периоду од 1763. до 1785. године и садржи драгоцене податке о стању на терену пре започињања процеса уређења вода. Карте Баната израђене од 1769. до 1772. године приказују ток реке Тисе пре његове регулације.¹⁷ Други тзв. Францов премер мапира државне територије од 1806. до 1869. године и бележи постојање Великог бачког канала тј. промене до којих је кроз време дошло.¹⁸ Као важан извор у овим истраживањима коришћене

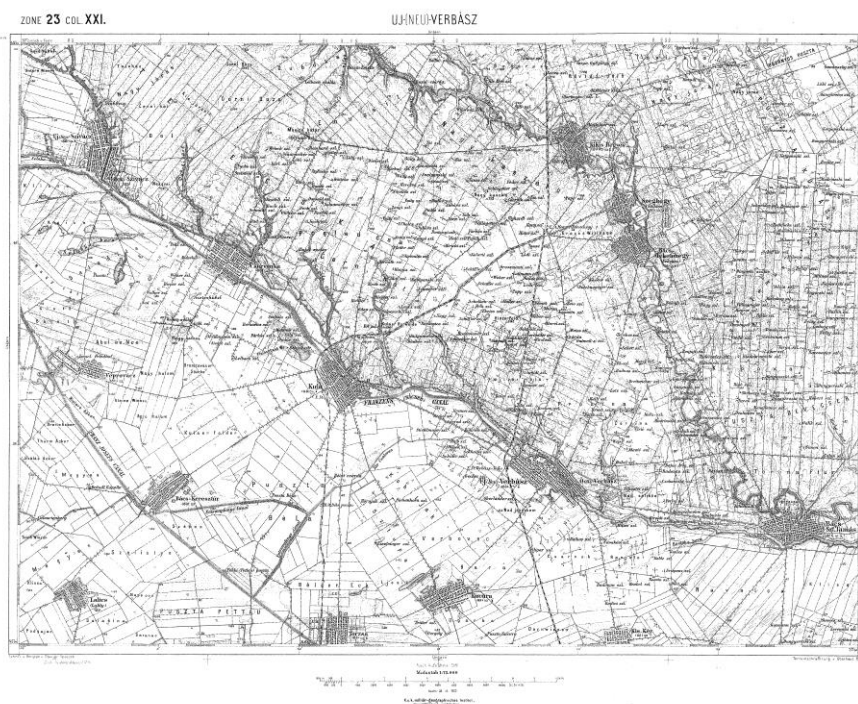
¹⁵ L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus*. T 1, Amsterdam 1726, 33.

¹⁶ N. Andrejev, *nav.delo*, 41.

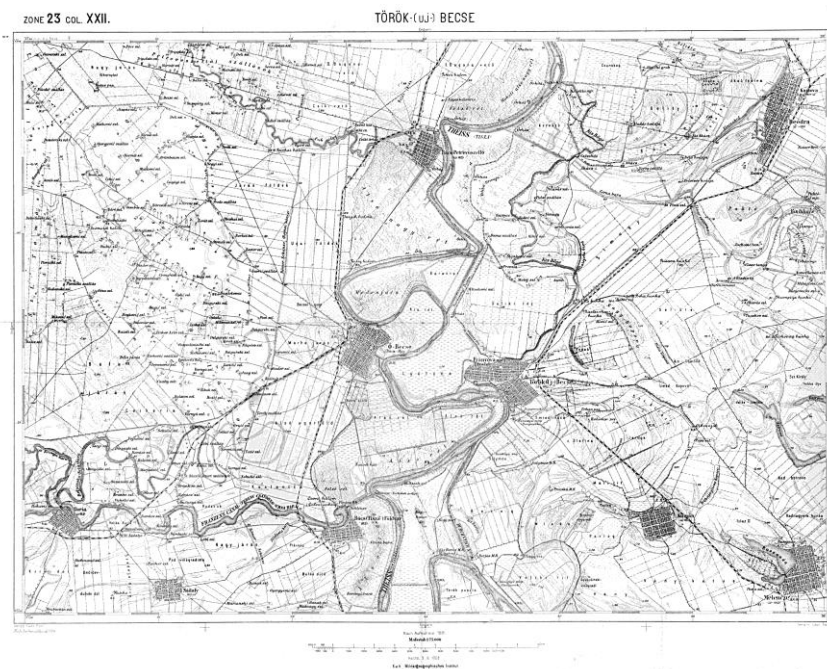
¹⁷ *Das Banat in: Josephinische Landesaufnahme, 1769-72*, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Historische Militärkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie.
<http://www.arcanum.hu/kiadvanyaink/DVD/?id=EKF>

¹⁸ <http://mapire.staatsarchiv.at/en/complete/?zoom=14&lat=45.80358&lon=19.31067>

су и карте настале након трећег тзв. Францјозефов премера извршеног у периоду 1869-1887.¹⁹ (сл.1, 2)

Сл. 1 Трећи премер, карта од Сивца до Србобрана из 1884.
(катастар Србобран)

Сл. 2 Трећи премер, од Србобрана до Бачког Градишта 1883.
(катастар Србобран)

¹⁹ N. Andrejev, *nav.delo*, 45.

Катастарске мапе настале крајем 19. и почетком 20. века и данас незаобилазне су за анализу урбане матрице и атара појединих насеља (Србобрана нпр.) јер, упркос политичким променама (Аустро-угарска, Краљевина СХС, Краљевина Југославија...) и стогодишњем периоду развоја који прате градитељске промене, нови документи нису сачињени. Она су, као и све преходне, један од елемената за компаративну анализу простора Великог и Малог канала.

Старе разгледнице, фотографије и техничка докуметација за све врсте грађевина систематски су сакупљане током теренских истраживања, у приватним колекцијама, у водопривредним организацијама, али и у Државном архиву Мађарске, Историјском архиву града Будимпеште, Сечењи Библиотеци у Будимпешти, музејима, архивима и заводима за заштиту споменика културе у Суботици, Новом Саду и Петроварадину. Међу коришћеним изворима својом документарном вредношћу истиче се албум фотографија сегединског фотографа Лазара Лецтера, снимљених у периоду од 1871. до 1875. године, чији мотиви прате радове на делу канала Бездан-Баја и Мали Стапар-Нови Сад.²⁰

Најстарији стручни часопис за уређење и коришћење вода *Viyugyi es hajsagi kozlony*, који је излазио у Будимпешти од 1891. до 1918, оставио је многе прилоге и расправе. Локална, али и престоничка, бечка и будимпештанска, штампа пратила је важне догађаје везане за канал од времена пре почетка градње Францовог канала па до најновијег периода, на српском али и на немачком и мађарском језику - огласе за радном снагом, проблеме током радова, отварања, трговачке билансе, живот каналација, млинара, велепоседника, фабриканата, свих народа који су се ту затекли и који су временом насељени.²¹

Занимљив извор за проучавање промена у свакодневном животу изазваних великим друштвеним и политичким променама током 18. и 19. века свакако су и два историјска романа Михаља Мајтењија *Жива вода*, писан на мађарском језику²² и Томислава Кетига *Дуга сенка свитања*, објављен на српском језику.²³

²⁰ Албум у кожном повезу са иницијалима цара Франца Јосифа, тежине 7, 5 кг садржи 19 фотографија, испод сваке фотографије је била исписана одређена легенда. Фототипско издање: Z. Merk, *When a piece of art start speaking...*, Ferens scatorna emlekalbum, Ваја 1998.

²¹ Библиографија натписа у штампи објављених у периоду од 1839. до 1952. године забележена је у интерној студији *Социјално-економска документација Војводине*, Б/2 Натписи из штампе, св. водопривреда, обрађивач Слободан Стојковић, Нови Сад 1952. која се чува у Музеју Војводине у Новом Саду.

²² М. Мајтењи, *Жива вода*, Нови Сад 1975.

Први од њих је топла и исцрпна прича понајвише о животу обичних људи *барабера* - кубикаша чија су тела изнела борбу са живом водом – најпре мочвара и бара, а касније канала којима су пловиле лађе. У Кетиговој студији су приказане крупне и политичке промене у Хабзбуршком царству и на ширем европском простору које је подстакао цар Јосиф II доношењем Патента о верској толеранцији 1782. године, у духу просветитељских идеја. Последња деценија 18. века и прва деценија 19. биле су обележене иначе, догађајима који су из темеља изменили Европу: француском буржоаском револуцијом, јачањем мађарског племићког националног покрета, ратовима Аустрије и Француске, Наполеоновим рушењем свете Римске империје, на чијем челу су се налазили Хабзбурзи. У тој клими копа се Велики бачки канал као редак успешан пројекат царевине.

У раду су коришћена документа, резолуције, препоруке и конвенције UNESCO-а, ICOMOS-а, Савета Европе, ТИССИН-а, законска акта земаља у окружењу (Хрватска и Мађарска). Да би се сагледала права вредност нашег наслеђа у односу на светско коришћене су листе добара на Листи светске културне баштине и листе канала које је устројио ICOMOS, под покровитељством ТИССИН-а.²⁴

Посебно место у овом раду припада интернет сајтовима насеља, институција, туристичких организација, дестинација и манифестација, које су омогућиле доступност информација.

За наутички (каналски) туризам од велике користи били су билтени и часописи (сл. 3) из ове области који излазе у целом свету: француски *Fluvial, Le meusuel da la navigation interieure*, британски *Waterway World, Waterways*, саопштења са Међународне конференције о каналима одржане у Новом Саду 2009. године и разговори са њеним учесницима, члановима међународног

²³ Т. Ketig, *Duga senka svitanja*, I, II, Novi Sad 2007.

²⁴ Ову листу је припремио 1994. године ТИССИН (Међународни комитет за конзервацију индустријског наслеђа) као једну од листа наслеђа потребних ICOMOS-у које би Комитету за светску баштину „пловне путеве“ препоручиле као наслеђе од међународног значаја. Ова глобална стратегија је одређена да идентификује споменике и локалитете у категоријама које су недовољно заступљене на Листи светске културне баштине. Њоме би се дошло до консензуса који су локалитети, споменици, пејзажи, транспортне линије и коридори значајни на светском нивоу, при чему се канали третирају или као целина или кроз споменике који су формирали трасу пловног пута. <http://www.icomos.org/studies/canals.pdf>

удружења IWI – Inland Waterway international (континентални водни путеви света).²⁵

Сл. 3 Часописи у којима су публиковани Извештаји са конференције у Србији

Српска историографија ретко се бавила историјом хидроградње у Бачкој, тако да студије које су се бавиле неким другим темама нпр. индустријализацијом и целокупним економским променама овог простора нису у довољној мери повезале ове друштвене процесе. Основна литература за сагледавање прилика у којима канал настао и трајао у првом веку свог постојања је књига Николе Петровића *Пловидба и привреда средњег Подунавља у доба меркантилизма* објављена као издање Историјског института 1978. године. За поједине водотокове то су монографије које издаје културно-историјско друштво ПЧЕСА. Но, свакако за сагледавање наслеђа и питања пловидбе значајни су бројни текстови Никите Андрејева, хидроинжењера из Сомбора, који је у њима преточио знања генерација ових стручњака.

Да је ова тема интересантна за јавност указују и многобројне изложбе које у сегментима или целокупним програмом приказују улогу воде као средишта култа, средства комуникације, као места где се изражавају људска умећа. Последња од њих организована је у Архиву Војводине под називом *Пловидба Дунавом и његовим притокама у XVIII и XIX веку* поводом обележавања двестапедесетогодишњице оснивања Шајкашког батаљона.²⁶

²⁵ М.Бекић, Ј. Филиповић, *Мали Станар – у сусрет Светској конференцији каналских објеката*, Гласник ДКС 33 (2009) 219-222.

²⁶ *Пловидба Дунавом и његовим притокама у XVIII и XIX веку*, Нови Сад 2013.

За разлику од нас, у Мађарској, којој данас припада само незнатан део овог вештачког водотока, објављен је читав низ књига, појединачних студија, расправа који објашњавају историјске процесе, улогу појединих историјских личности и сл.

Како се у овом раду наслеђе третира у функцији туризма, пре свега оног који се дефинише као културни туризам, као основна литература коришћени су радови Данијеле Ангелине Јелинчић, *Културна баштина и туризам*,²⁷ Олге Хацић, *Културни туризам*²⁸ и Весне Ђукић Дојчиновић *Културни туризам, менаџмент и развојне стратегије*.²⁹ Како је све то требало сагледати у светлу транзиционих процеса који доводе до реинтерпретације наслеђа од велике користи аутору овог рада је била књига Ивана Ковачевића, *Антропологија транзиције*.³⁰

2.4 Методологија

Сагледавање каналског наслеђа као целине започето је у оквиру истраживачког пројекта *Хидротехничко и индустријско наслеђе Бачке* Покрајинског завода за заштиту споменика културе 2005. године. Теренска истраживања започета су методом опсервације која је указала на материјалне аспекте одређених појава нпр. изглед преводнице или куће и њен унутрашњи инвентар, за које се искуствено оправдано сматрало да имају вредност културног наслеђа и методом усменог казивања, како би се добила неопходна тумачења било путем неформалних разговора, било циљаних интервјуа, ретко коришћењем упитника. Упоредо са овим рекогносцирањем терена, које сам спроводила више година уз пратњу фотографа, било је неопходно сагледати место и улогу индустријског и техничког наслеђа у свету и код нас, како би се и сам методолошки поступак прилагодио врсти која дефинише трасу пловног пута.

Почетком 21. века културно наслеђе је препознато као економски ресурс, посебно у области туризма. Посебно место у том процесу припада индустријском и техничком наслеђу о чему сведочи преко 1.000 највреднијих индустријских

²⁷ рукопис магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, Загреб 2000.

²⁸ О. Хацић, *Културни туризам*, Нови Сад 2005.

²⁹ V. Ђукић Дојчиновић, *Kulturni turizam, menadžment i razvojne strategije*, Београд 2005.

³⁰ И. Ковачевић, *Гастрономске традиције*, Антропологија транзиције, Београд 2007, 109 – 153.

локалитета укључених у *Европске стазе индустријског наслеђа (European Route of Industrial Heritage, ERIH)*,³¹ чији је циљ промоција европске индустријске историје кроз разноврсну туристичку понуду. Повезујући индустријске пределе и локалитете, рутама су уједињене различите традиције уз истовремену промоцију специфичности одређеног региона. Стављање бројних индустријских и техничких грађевина у сврху туризма изузетан је пример успешне праксе очувања функционалног интегритета уз задржавање оригиналне и/или имплементације савремене намене.

Индустријске зграде и сви остали физички остаци индустријске производње предмет су проучавања индустријских археолога од раних 30-их у Америци, 50-их у Енглеској, а током раних 70-их година 20. века широм Европе. Први индустријски локалитет уписан је на *Листу светске културне баштине* пре готово три и по деценије.³²

Један од циљева *Средњорочног плана Савета Европе 1981-1986.* је заштита и унапређење рада на индустријском наслеђу. Спроведене студије указале су на различита искуства земаља северне (Аустрија, Белгија, Данска, Немачка, Велика Британија, Ирска, Исланд, Лихтенштајн, Луксембург, Холандија, Норвешка, Шведска и Швајцарска)³³ и јужне Европе (Кипар, Француска, Грчка, Италија, Малта, Португалија, Шпанија и Турска).³⁴ При томе, до 1985. године ниједна земља у Европи, осим Норвешке, није имала правни документ посвећен искључиво очувању индустријског наслеђа иако су поседовале низ заштићених индустријских објеката, које су називали *индустријско наслеђе*. Није било могуће прецизирати тачан број и различите врсте заштићених индустријских споменика, осим у случају Холандије, иако је систематско снимање и евидентирање индустријског наслеђа спроведено у Великој Британији, а у осталим земљама

³¹ *About ERIH, "The Route System,"* ERIH, <http://www.erih.net/topmenu/about-erih.html>

³² Први индустријски локалитети уписани на Листу светске културне баштине 1980. године били су: историјски град Оуро Прето, Бразил (Ouro Preto), рудник соли Виличка, Пољска (Wieliczka) и рударски град Ророс, Норвешка (Roros). Данас је на *Листу* 28 локалитета индустријског наслеђа, што је 4% од укупног броја Светске културне баштине.

³³ M. Wehdorn, *The Industrial and Technical Built Heritage in Northern States of Europe*, in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3, Strasbourg 1985, 3-57.

³⁴ J. A. F. Ordonez, *The Industrial and Technical Built Heritage in Southern States of Europe*, in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3, Strasbourg 1985, 59-97. Наша тадашња држава није имала релевантна искуства те вероватно из тог разлога није учествовала у овом програму.

вршени конзерваторско-рестаураторски радови на појединачним заштићеним индустријским споменицима.³⁵ При томе, одређујући се по питању термина *индустријско наслеђе*, северне земље преузеле су дефиницију индустријске археологије, док су јужне изразиле потребу за функционалним и хронолошким проширењем дефиниције, која би обухватила јавне и цивилне инжењерске структуре. У складу са тим, Савет Европе донео је 1990. године *Препоруке за заштиту и очување индустријске, техничке и цивилне инжењерске баштине* (која обухвата путеве, мостове, канале, бране и зграде).³⁶ У самом наслову решен је проблем дефинисања индустријског наслеђа поделом у три категорије. При томе, наслови појединих студија рађених за потребе Савета Европе указују да је у пракси усвојена терминолошка подела категорија на индустријско и техничко наслеђе и она је прихваћена и коришћена при обради наслеђа каналске мреже Бачке.³⁷

Термин *индустријско наслеђе* (енгл. *industrial heritage*) односи се на остатке индустријске културе од историјског, технолошког, друштвеног, архитектонског или научног значаја: индустријске објекте (фабрике, радионице, складишта), машине и индустријска постројења, места везана за индустријску делатност (рудници, електране, инфраструктура), као и места везана за социјалне активности (становање, религија, образовање) у оквиру индустријских комплекса.³⁸

Примена *Препорука у области истраживања и документовања индустријског и техничког наслеђа*, довела је до тога да се сагледавање и вредновање Великог и Малог бачког канала, који представља **својеврсни пилот пројекат у Србији** може спровести уз коришћење методолошког принципа који полази од појединих тачака, најкарактеристичнијих примера индустријске и техничке баштине, а потом и свих осталих елемената наслеђа који су њима детерминисани. Евалуација наслеђа **тачка по тачка** захтева одређена општа

³⁵ А. Туфегџић, *Генеза концепта заштите индустријског наслеђа*, Гласник ДКС (2014) 38, у штампани.

³⁶ *Recommendation No. R (90) 20 on the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe*, Council of Europe, 1990.

³⁷ Термини тј. категорије индустријског и техничког наслеђа коришћени су и као одредница стручног скупа одржаног у организацији Друштва конзерватора Србије у Зрењанину 2012. године.

³⁸ *Повеља о индустријском наслеђу – Њижни Тагил, Међународна комисија за индустријско наслеђе (МКИН) 17. јул 2003*, Гласник ДКС 37 (2013) 46 – 49.

знања о простору који се третира и садржи историјске, економске, друштвене, технолошке и архитектонске аспекте који се односе на њега. Одабир критеријума за различите типове се разликује, а могуће их је идентификовати само на основу креиране базе података. Спроведени методолошки поступци: идентификација и опис појединих добара, прикупљање детаљних података о њиховим вредностима, селекција, довешће до крајњег корака: заштите и презентације појединих добара. При томе, без разумевања друштвено - економског, производно - технолошког и политичког контекста испитиване области, у нашем пројекту Великог и Малог бачког канала, не би се разумео историјски значај изабраних објеката и њихова међусобна условљеност и повезаност. Валоризација индустријског и техничког наслеђа искључиво унутар архитектонског контекста није довољна, с обзиром да његова вредност углавном лежи у другим историјским одређењима.

При свему томе треба имати у виду да Закон о културним добрима препознаје дела техничке културе као споменик културе, али без дефинисаних подврста (хидротехничко наслеђе, комуникације, енергетика, објекти народне технике...). Овог наслеђа нема ни експлицитно наведеног међу садржајима просторних културно-историјских целина или добара под претходном заштитом што свакако не значи да се пракси стручна служба у Србији њиме није бавила. Категоризација културног наслеђа је један од параметара који указују на недовољну истраженост и вредновање ових добара. Тако је у области хидротехничког наслеђе и енергетике категорисана као споменик културе од изузетног значаја преводница *шпајз* код Бечеја на споју Великог бачког канала и реке Тисе.

Непостојање улазних података, који би указали на историјску условљеност настанка појединих споменичких врста (народног градитељства, сакралне архитектуре, индустријског и техничког наслеђа), сагледаваних кроз простор Великог и Малог бачког канала, пред истраживача - конзерватора поставило је задатак да кроз објекте на терену прати разнородне техничке и технолошке процесе у циљу дефинисања њиховог историјског контекста. Хидротехничко наслеђе Бачке је по први пут сагледано целовито, поред каналског, ту су и објекти

везани за процесе задолмњавања Дунава и Тисе, као и процесе одвођења вода са брањених подручја.

С обзиром на основну делатност институција заштите непокретних културних добара, за потребу припреме израде предлога за заштиту Закона о културним добрима и планске документације, технички и фотографски је снимљен већи број објеката.

Прикупљена документација, у аутентичним амбијентима изабраних објеката омогућиће адекватну презентацију градње канала, живот уз канал некад и сад. Као јединствени музеј на отвореном конзервираће се и рестаурирати млин код Малог Стапара са својим аутентичним механизмом, пратећа управна зграда (сл. 4), млинарева и преводничарева кућа, стара школа, трговине, кафане. Све то мора да буде у складу са Регионалним просторним планом Војводине, који је канале препознао као значајно наслеђе, остављајући могућност израде планске документације посебне намене којом би се они, пре свега ставили у функцију развојних пројеката и туризма.³⁹

Сл. 4 Управна зграда на Малом Стапару (Перуничкић)

³⁹ http://www.arhiurb.vojvodina.gov.rs/?j=lat&id_menu=4

Нематеријално наслеђе настало уз овај транзициони коридор је разнолико. Но, како рад етнолога-конзерватора на терену не подразумева опсежнија истраживања појединих заната, обичаја, традиционалне кухиње... бележено је само њихово постојање, забележена су имена чувара народне традиције, поједине занатске радионице, начин живота. Додатне информације добијене су од територијално надлежних музеја, националних савета појединих етничких заједница.

II О каналу и око њега

1. Природно - географске карактеристике Бачке са акцентом на подручје којим канали пролазе

Бачка је географско-историјска територија ограничена Дунавом, Тисом и државном границом према Мађарској. Спада у равничарске области чија се надморска висина креће од 76 до 130 м. Највише пределе представља средња бачка лесна зараван, која се простире од Великог бачког канала до Суботице и државне границе према Мађарској. У рељефном погледу Бачка се дели на: лесне заравни, лесну терасу, алувијалне равни и пешчару. Њену главну хидролошку одлику чине велике реке Дунав и Тиса, као и већи број мањих, од које су неке и формиране на њеној површини (Мостонга, Јегричка, Чик, Криваја).

За тему којом се бавимо значајно је истаћи да је некада Дунав текао према истоку испод западне и јужне падине Телечке. Траса пловног канала Бездан - Бечеј се од Сивца до Бачког Градишта налази у природном кориту тј. некадашњем кориту Дунава. Код Бачког Градишта Дунав је настављао ток садашњом долином Тисе. Значи до Сивца је текао у правцу север-југ, а одатле нагло скретао на исток.⁴⁰ Од Бачког Моноштора до Врбаса канал је усечен у вишем земљишту (лесна тераса) а од Врбаса до Бачког Градишта у канализованој Црној Бари, што је и означено на карти Бач-Бодрошке жупаније из 1809. године.⁴¹ (сл. 5)

Приликом изградње канала Дунав-Тиса коришћена су корита некадашњих водотокова и бара: Црне баре (од Врбаса до Бачког Градишта у дужини од око 40 км), Плазовића и Мостонге.⁴² Црна бара је, прикупљала воду из плитких барских предела око Сивца, из подножја Телечке, а од Врбаса се ширила захваљујући дотоку воде са подручја арата Руског Крстура, Савиног Села, Куле и Врбаса. Код

⁴⁰ Ž. Milošev, A. Kulin, *Hidrografija i evolucija rečnih tokova*, Јегричка, Novi Sad 1996, 11.

⁴¹ Б. Букуров, *Воде*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 81. Карта из 1809. године на календару Графопродукта за 2009. годину, Музеј Баја.

⁴² R. Subić, *Opština Srbobran*, Geografska monografija, Novi Sad 1981, 25.

Турије, где прима воду Криваје (Девичаре) и Беле (Бељанске) баре поприма одлике праве речице.⁴³

Сл. 5 Карта Бач-Бодрошке жупаније са изведеном трасом пловног канала, 1809.

(Графопродукт)

Плазовић (Киђош) се улива у Велики бачки канал код Свете водице, три километра од Бачког Моноштора, а пре прокопавања Великог бачког канала уливао се у Мостонгу.⁴⁴ За трасу канала коришћено је корито Плазовића у дужини од 5 км, и корито Мостонге око 2, 5 км.⁴⁵ Копањем Великог бачког канала пресечен је ток Мостонге и започета њена трансформације из знамените речице,

⁴³ П. Томић, *Географска монографија Турије*, Нови Сад-Турија 1990, 51.

⁴⁴ Р. Томић, *Površinski tokovi Bačke*, magistarski rad, Novi Sad 1974.

⁴⁵ Ђ. Вожић, *Osnovna kanalska mreža hidrostistema Dunav - Tisa - Dunav na području zapadne Bačke, Mostonga, Sombor* 1998, 123.

на чијем су се току кроз време одигравали бројни догађаји, у канализовани водоток.⁴⁶

У оквиру тока Бајског канала нашла се и речица Вајаш,⁴⁷ а за Мали канал коришћен је делимично водоток Јегричке.⁴⁸

2. Историјат изградње Великог и Малог бачког канала

Стари Римљани су на простору данашње Војводине у 3. веку каналима исушивали земљиште.⁴⁹ У Бачкој постоје тзв. Мали и Велики римски шанац.⁵⁰ Велики римски шанац иде од Новог Сада до Бачког Градишта,⁵¹ од високе старе обале Дунава до обале Тисе између Бачког Градишта и Чуруга у дужини 25 км. Минимални ниво воде у каналу био је довољан за пловидбу, а суве копитнице омогућавале су сигурну вучу и извоз, пре свега житарица, у периоду касне антике и раног средњег века.⁵² Словени су са Аварима у 6. и 7. веку покушали да укроте реку Златицу у данашњем Банату.⁵³

Сматра се да је земљиште у Бачкој, пре доласка Турака било мање мочварно него за време њихове владавине јер је на овом простору живело више људи и они су се бринули да земља буде што мање плављена.⁵⁴ За време турске владавине, већи и мањи водни токови су били препуштени сами себи. (сл. 6) Они су приликом својих изливања стварали огромне мочваре и баруштине.⁵⁵

⁴⁶ Градња преводнице у Малом Стапару, уз повишење коте воде, подразумевала је да потребна акумулација воде дође из токова Плазовића и Мостонге, јер су корита ових речица двоструко шири од ширине канала. Ово решење имало је за последицу и преграђивање тока Мостонге према северу и југу. N. Andrejev, *Odvodnjavanje u slivu severne Mostonge*, Mostonga, Sombor 1998, 103.

⁴⁷ N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 51.

⁴⁸ M. Stojić, M. Škorić, *Režim voda sliva Jegričke*, Jegrička, Novi Sad 1996, 34.

⁴⁹ V. Popović, *Razvoj vodoprivrede na području Novog Bečeja u periodu od 1845. do 1995. godine*, Novi Sad 1996, 13.

⁵⁰ Питање тзв. римских шанчева у Бачкој једно је од отворених и до краја неистумачених тема античке археологије. Различити аутори дају различита тумачења и лоцирања. По једном од многобројних тумачења и лоцирања, ток канала од Црвенке до Бачког Петровца поклапа се са кружним током римског шанца. *Bacs - Bodrog varmegue oksora*, у: S. Borovszky, *Bacs-Bodrog Varmegue*, II, Budapest 1909, 12.

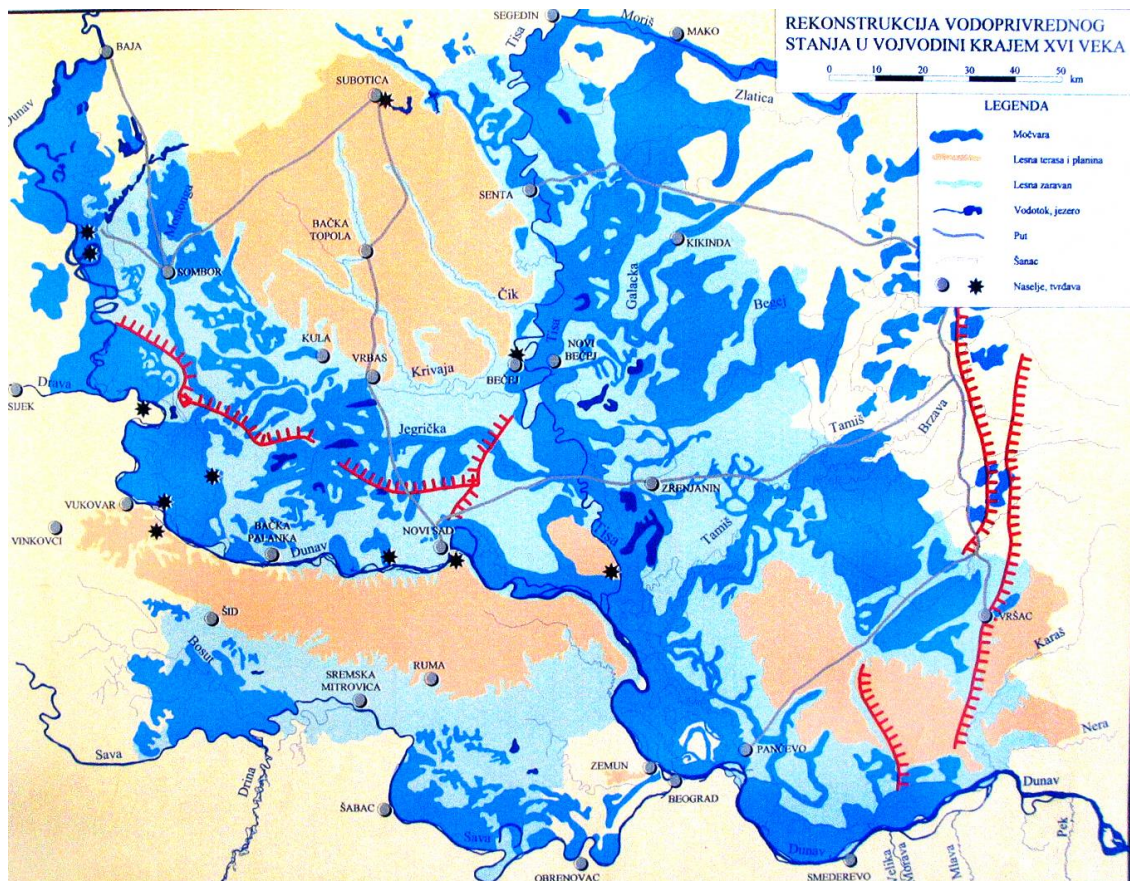
⁵¹ N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 53 - 55.

⁵² Н. Станојев, "Римски шанчеви" – водопривредни систем Панонске низије, РМВ 41-42 (1999 - 2000) 34-36.

⁵³ V. Popović, *nav. delo*, 13.

⁵⁴ Д. Симић, *Развој до краја другог светског рата*, Историјат рада на уређењу вода 1845. – 1975, Кикинда 1975, 5.

⁵⁵ V. Popović, *nav. delo*, 14.

Сл. 6 Реконструкција водопривредног стања крајем 16. века (Андрејев)

Хабзбуршкој монархији велики бечки ратови вођени крајем 17. и почетком 18. века донели су велике промене. У њеним границама нашли су се простори северно од Саве и Дунава. Средње Подунавље потпало је под власт бечке и будимске администрације, што ће довести до далекосежних последица. Свесна да је заостала у односу на Западну Европу у друштвено-економском смислу, Хабзбуршка монархија се почетком 18. века приклонила меркантилистичкој политици, што су земље Запада и Медитерана одавно већ учиниле. Прешло се са екстензивне сточарске на интензивну ратарску производњу. Како су се на терену смењивале плодне са сушним годинама, за време првих, вишкови жита су пропадали због недостатка магацина и немогућности транспорта, у сушним годинама, било је немогуће допремити храну из других крајева.⁵⁶

Када је Бачка 1687. године ослобођена од Турака, Дворска комора је припојила њену територију Хабзбуршкој монархији, поделивши је на поседе

⁵⁶ N. Petrović, *nav. delo*, 394.

Possessiones тј. насељена добра и пустаре Prædia – ненасељена добра.⁵⁷ Први попис становништва извршен је већ 1699. године. Пописивани су само власници земље јер су само они били у обавези да плаћају порез. У насељима где није било пописаног становништва постојале су само пустаре са сиромашним житељима.

Аустријски двор већ 1702. године оснива Потиско-поморишку војну крајину којом су била обухваћена и насеља у околини Апатина – Бокченовић и Врањешеве са житељима који нису били у обавези да плаћају порез већ да чувају границу.⁵⁸

Нови попис у Угарској био је наређен 1715. године, али овог пута су, не само бројчано већ и поименце, пописиване газде, жупанијски поданици, а племићи, слуге, сиротиња, безземљаша, Јевреји и граничари нису били пописивани. У овим насељима су живели Срби, Шокци и Буњевци.⁵⁹

По налогу Ратног савета 1720. године, извршен је поново попис. На територији Бачке живело је у то време свега 32.000 становника.⁶⁰

Организована колонизација Немаца у Бачку у 18. веку почиње са терезијанским периодом након рата за Прагматичну санкцију од 1740. до 1748. године и позната је под називом рана терезијанска колонизација. Разлога за колонизацију било је више. Аустрија се, пре свега, бојала утицаја протестанске Пруске на мађарске калвинисте, као и православне Русије на Србе. Поред тога, царица Марија Терезија је намеравала да од јужне Угарске створи аграрну колонију Монархије а Бачка је требала да постане извор аграрних производа. Целокупна друштвено-економска и стратешко-политичка ситуација налагала је пребацивање немачког становништва у већем броју из Баварске, којим су руководили кнез Антон Грашалковић, председник Угарске коморе и барон Антон Котман, председник Импопулационе комисије Угарске коморе. Колонизацију

⁵⁷ Пустаре су у привреди државе заузеле значајно место било да су у приватним рукама, у поседу цркве, војне границе или Дворске коморе, која их је издавала у закуп под одређеним условима у сагласности са законским прописима и феудалним обичајним правом. Њихова површина се смањивала током колонизација формирањем нових насеља или проширивањем старих. Њихови делови су преоравани, од пашњака претварани у орнице мада је већина поседа предија остављана за напајање стоке. О. Andraš, *O pustarama opštine Odžaci u XVIII veku* http://www.virtualnigrad.com/O_pustarama_opstine_Odzaci_u_XVIII_veku-100-4013 од 3. 03. 2014.

⁵⁸ N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 37.

⁵⁹ Исто, 38.

⁶⁰ Подаци о попису из 1715. и 1720. чувају се у државном архиву у Будимпешти, а први пут су објављени 1896. године. N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 38.

спроводе преко Апатина, речног пристаништа на Дунаву, које је било истоварна станица. Из Апатина су немачки колонисти транспортовани у српска села као њихова пребивалишта. У периоду средње терезијанске колонизације (1749-1772. године), према Котмановом плану, населили су на простору у вези тематике коју разматрамо – Каравуково и Вепровац (Крушчић).⁶¹

Насељавање Немаца у Бачку је било брижљиво припремано и добро организовано. За сва насеља која су била предвиђена за њихову колонизацију претходно су били изграђени регулациони планови. Између села, уколико нису постојали, била је предвиђена изградња путева. На местима где су се путеви укрштали предвиђена је изградња цркве, школе, општинске куће. Одређена су места за куће, гробља, парцеле земљишта за обраду и ливаде. Староседеоци су морали кулуком сву земљу да узору, а по потреби, и посеју претходне јесени пред долазак новог становништва.⁶²

Немцима је дељена земља од једне до четвртине сесије.⁶³ Власти су приликом додељивања земљишта новопридошлицама настојале да разбију јединство обрадивог земљишта које су држали Срби тако што су поједине парцеле у тим целинама једнима одузимане а другима додељиване. Значајно је да су Немци десет година након досељавања били ослобођени свих пореза, натуралних давања и било каквих других терета.⁶⁴

Паралелно са насељавањем становништва на подручју јужне Угарске, теку процеси уређења вода, неопходни за успех колонизације. Још за време владавине царице Марије Терезије донет је 1751. године *Декрет о пловидби*, а 1773. Патент о пловидби, што упућије да је централна власт у Бечу сматрала да је питање уређења вода у њиховој надлежности. На основу ових законских аката, царица у години своје смрти 1780., доноси и *Упутство о водама* на основу кога се оснива у Бечу централизована *Дирекција за пловидбу* међу чијих се осам инжењера,

⁶¹ L. Lazić, M. Bubalo, *Stanovništvo*, Jegrička, Novi Sad 1996, 170-171.

⁶² Л. Плавшић, *нав. дело*, 39.

⁶³ Према Урбару Марије Терезије из 1767. године једна сесија је износила 24 кв ораница, 6 кв ливада, 3 кв пашњака и 2 кв грунта (окућнице).

⁶⁴ Л. Плавшић, *нав. дело*, 39.

распоређених на појединим деоницама Дунава, нашао и Јожеф Киш.⁶⁵ Ово тело ће под називом *Грађевинска дирекција* 1788. године бити пренето у Будим.⁶⁶

Упутством о водама је регулисано, поред осталих, и питање постављања пловних воденица, које су својим радом могле штетно да утичу на режим речних токова, чврстину обала, стање копитница и услове пловидбе на рекама. Теренски инжењери су добили строго право контроле над њиховим радом. Без њихове сагласности није се могла поставити нова нити померити стара. Оне нису смеле да отежавају узводну вучу дереглија и бродова и преко њих се морала презацивати ужад без сметњи и задржавања.⁶⁷ (сл. 7)

Сл. 7 Бродовуча коњском снагом (ГМБ)

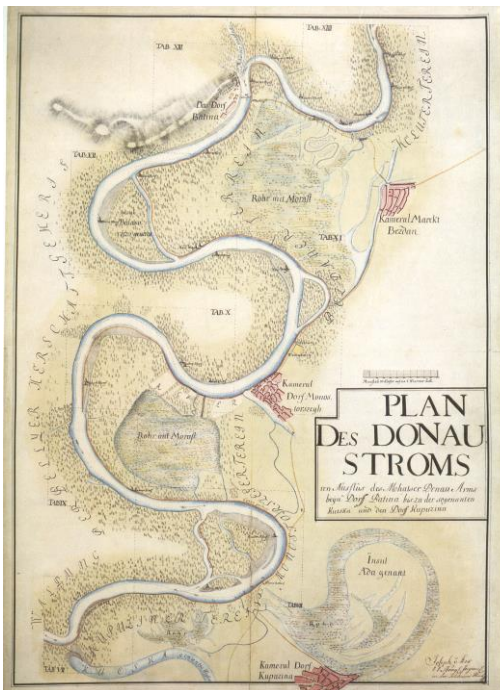
Задатак инжењера на терену било је једнообразно одржавање пловности река. Царским декретом теренски инжењери су добили широка овлаћења и постали најодговорнији хидротехнички орган власти на терену.⁶⁸ Јожеф Киш, до тада са Ј. Спачеком, у оквиру своје делатности, одмах по постављењу 1780. године, израђује бродарску карту деонице Дунава од Батине до Купусине, дакле

⁶⁵ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, Beograd 1978, 49. N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 73-74.

⁶⁶ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 51.

⁶⁷ М. Костић, *О дунавско-савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у XVIII и XIX веку до појаве железница*, Историјски часопис IX-X (1959) 289. Бродовуча коњском снагом, ГМБ, Збирка фотографија, DCCXXI, 5585, гр.7.

сектор Дунава где ће се код коморског села Моноштор налазити почетак канала Дунав – Тиса.⁶⁹ (сл. 8) Захваљујући добро регулисаним обавезама секцијског инжењера, он је 1779. премерио, а 1780. врло прецизно картирао Дунав од Батине до ушћа Драве на 14 листова, на сваком другом километру је снимао попречне профиле и, спајајући најдубља места у кориту, конструисао најповољнији пут за лађе. Узводни копитарски пут је био обележен на левој обали црвеном линијом. На карти су приказане воденице које су доста ометале и успоравале вучу бродова, јер су конопци којима су се вукле лађе, морали преко њих пребацивати.⁷⁰ Ова карта је доказ да је картирања Дунава било и пре него што је цар Јосиф II донео одлуку о картографском снимању река 1785. године.⁷¹

Сл. 8 Дунав од Батине до Купусине (MOL)

У време Јосифа II, који је, као просвећени апсолутиста и физиократа, желео да створи посебан земљораднички staleж, организовани облици колонизације добијају нови замах.⁷² Цар, у склопу својих реформи, покреће 1782. године нову колонизацију Немаца из југозападних покрајина Немачке, водећи рачуна да њоме не празни своје територије. Тај трећи талас хабзбуршких

⁶⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 59.

⁶⁹ Збирка карата Државног архива Мађарске, MOL, Terkeftar, Div. 11, No 6.

⁷⁰ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 46.

⁷¹ Исто, 53.

⁷² L. Lazić, M. Bubalo, *nav. delo*, 171.

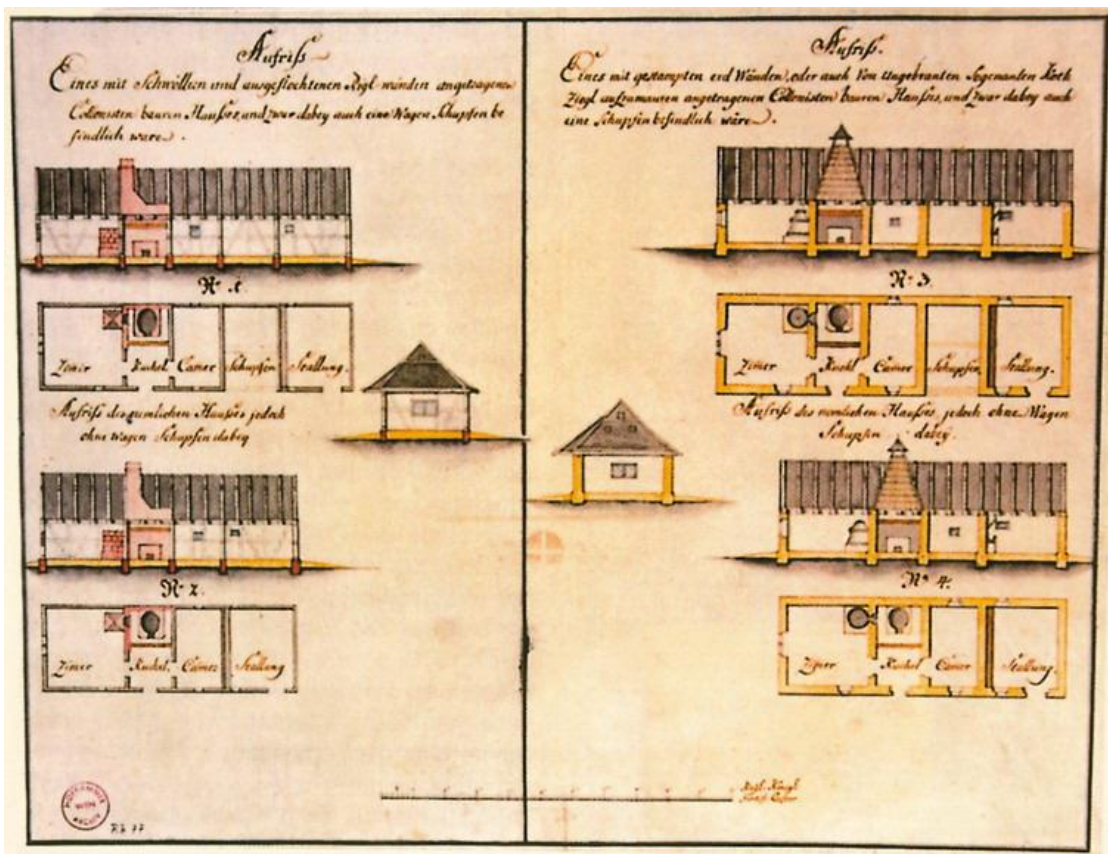
колонизација средњег Подунавља, у оквиру кога је у Бачку насељено преко 13.000 становника, завршен је 1886. године. У историографији забележен као јозефинска колонизација, био је боље организован него претходне. Циљ насељавања је био да се дође до што већег броја економски снажних сељачких домаћинстава и пореских платиша, привилегованих у односу на стариначко становништво. (сл. 9)

Сл. 9 Колонизација Немаца, Штефан Јегер

Насељавале су се области у којима су од раније постојала српска и буњевачка насеља. Пошто су колонисти насељавани на коморским добрима, коморски инжењери су обављали све стручне, техничке послове, премеравали атаре и пројектовали насеља.... Један од њихових првих послова била је парцелација коморских добара на основу које је требало изградити нова (Црвенка) и проширити стара (Врбас, Сивац) насеља, према типизираним плановима усвојеним у Бечу. Према одлуци двора за преко 3.000 породица изграђена је једнособна стамбена зграда с кухињом, оставом, шталом и амбаром. Типизиране куће и гувна, увек истог облика, грађене су у ушореним насељима са по три паралелна велика сокака и више попречних улица, с тргом на коме су подизане јавне зграде – црква и општина...⁷³ Архивска документа бележе да је било и већих и пространијих кућа, правоугаоне основе, које су се, као и све претходне, постављале уз парцелу према суседу, препуштених настрешница на дворишној страни, са једним прозором са улице, различитих облика отворених оцака, банака и паорских пећи. (сл. 10)⁷⁴

⁷³ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 76.

Сл. 10 План јозефинске куће (ПЗЗЗСКНС)

У том раздобљу су Немци пореклом из Рајнске области, из покрајине Фалц (Pfalz) дошли у Сивац са укупно 475 лица 1. маја 1786. године. Одмах се приступило изградњи кућа у чему су им морали помагати локални Срби. Грађу су коњским запрегама доносили из Бечеја, а циглу из Вепровца (Крушчића).⁷⁵

Међутим, мочваре, баруштине, непрегледни тршћаци са комарцима, недостатак питке воде, појава заразних болести, пре свега куге и маларије, утицали су на то да се успех колонизације доведе у питање.⁷⁶ Нагло увећавање становништва изискивало је више обрадиве земље, које је било, али ју је требало отети од воде. Без исушивања терена у околини Врбаса, Куле и Сивца колонизација је била осуђена на пропаст. Због тога је Киш предложио прокопавање дренажног, одводног канала (сл. 11).⁷⁷

⁷⁵ Ј. Плавшић, *нав. дело*, 28.

⁷⁶ V. Роровић, *нав. дело*, 14.

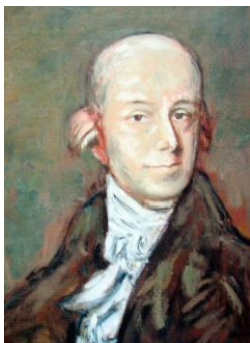
⁷⁷ Мапа становништва и насеља Бач-бодрошке жупаније пре градње канала, део. Уцртан је и Мали римски шанац. MOL_T szekció - TERVEK-8 össz, No 149.

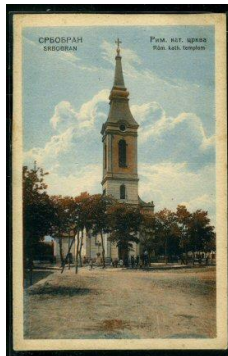
Сл. 11 Мапа становништва и насеља Бач-бодрошке жупаније пре градње канала (MOL)

Јожеф Киш је, иначе, био потомак мађарске племићке породице из Новоградске жупаније која је 1681. године, на основу војних заслуга, нобилитирана. Рођен је 1748. у Будиму. У Апатин, центар за насељавање Немаца у Бачку, његов отац Јанош Киш, као надзорник војног магацина, доселио се са породицом 1754. године. Родитељи су му били имућни, те су Јожеф и његов брат Гаврило (Габор, Габриел) стекли добро образовање. После завршених студија на Инжењерској војној академији у Бечу, коју је основао 1717. године Еуген Савојски, Јожеф је то учинио 1768., а Гаврило 1772. године, браћа су пропутовала Западном Европом, стигавши и до Енглеске где су се у то време градили канали. Ту су се упознали са техникама градње водених путева, што ће понајвише старијем брату одредити професионалну делатност. Након што је десетак година провео у војној служби, Јожеф Киш постаје службеник – цивилни инжењер Дворске коморе.⁷⁸ Прво је радио на деоници Дунава код Братиславе, а када је премештен у Бачку није утврђено. Према години забележеној на карти Дунава од

Батине до Купусине, крајем седамдесетих већ је у Бачкој, уочи ступања на престо цара Јосифа II 1782. Као колонизациони инжењер, у Србобрану купује повеће имање. Као богат човек поседовао је куће и земљиште у Новом Врбасу, Црвенки и Бачком Градишту.

Сл.12 Киш

Сл.13 Римокатоличка црква, Србобран

Киш (сл. 12) је аутор пројекта кањишке пиваре,⁷⁹ старе градске куће у Суботици,⁸⁰ цркве у Куцури, римокатоличких цркава у Каравукову,⁸¹ Филипову,⁸² Србобрану (сл. 13),⁸³ гостионица у Апатину⁸⁴ и Темерину,⁸⁵ и Сомбору⁸⁶, школских зграда у: Сенти,⁸⁷ Мартоношу,⁸⁸ Плавни⁸⁹, Бачком Градишту,⁹⁰ шумарске куће у Дорослову.⁹¹ Сачувани су његови цртежи воденица са вертикалним колом на Мостонги код Каравукова, Дорослова и Силпака.⁹² Интересантно је да је био први евангелистички црквени грађевински инспектор и ту почасну функцију је обављао од оснивања црквеног евангелистичко-

⁷⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 72. Његов брат и даље остаје у војној служби, 1777. године израдио је као инжењерски поручник карту футошке општине. М. Шовљаков, *Варош Футог*, Футог 2003, 124.

⁷⁹ А. Бордаш, *Сувачама млели слад за пиваре*, Млинпек алманах 102, децембар 2003, 20-23.

⁸⁰ L. Novany, *Csatornat lehet kapalni a varostol egesz a Tisyaig, Vacsorszag*, Szabadka 1995, 4, 12.

⁸¹ 1802-1803. године, MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62, No 620.

⁸² 1801. године, MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62, No 615.

⁸³ 1801. године, MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62, No 618.

⁸⁴ A. Bordas, *Kiss Jozsef bacskai kozepuletei*, Hid 2000, 1152, 1156, 1157, 1162.

⁸⁵ 1784. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62.

⁸⁶ Приземна зграда са 6 прозора (4 прозора, врата, 2 прозора) са два улаза у пространо двориште. План се чува у Државном архиву у Будимпешти, објавио га је П. Васић, *Уметност у Сомбору у: Уметничка топографија Сомбора*, Нови Сад 1984., 114.

⁸⁷ 1803. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62, No 1066/1

⁸⁸ 1803. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T62, No 1066/8.

⁸⁹ 1803. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T 62, No 1066/5.

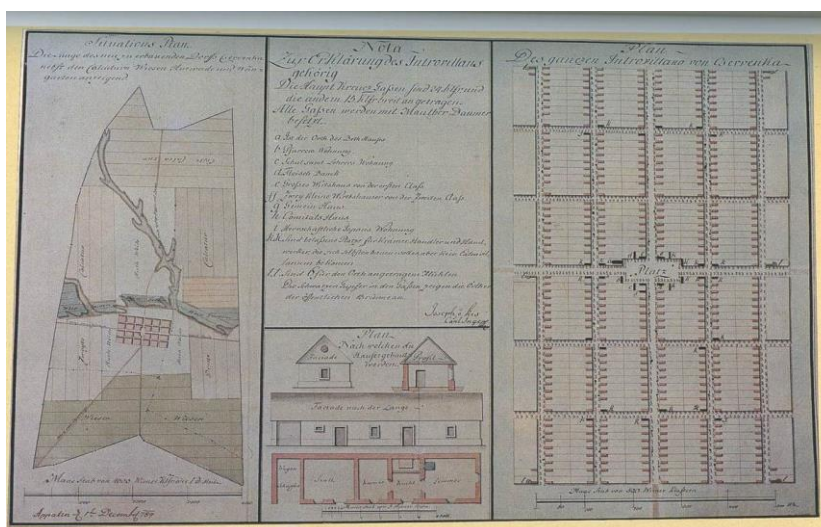
⁹⁰ 1803. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T 62, No 1066/6.

⁹¹ 1783. MOL_T szekció - TERVEK-8 ösz, T 62, No 1066/2.

⁹² А. Бордаш, *Кашикаре*, Млинпек алманах 80, фебруар 2002, 21.

лутеранског Сениората 1791. године до своје смрти 1813.⁹³ Претпоставља се да је учествовао у градњи прве реформатске цркве у Бачкој у Кули 1811. године.

Као грађевински директор сомборске администрације, требало је да сачини планове нових насеља и у ту сврху премеравао је атаре да би колонистима могао да подели оранице, пашњаке, ледине, гувна и винограде. Како је то изгледало може се видети из сачуваног плана Црвенке из 1789. године, који је у суштини основа и образац за планове и формирање свих осталих насељина. Из њега се види и интервенција власти на формирању прототипа колонистичке куће. (сл.14)⁹⁴

Сл. 14 J. Киш, План Црвенке, атар, колонистичка кућа, шема насеља, 1. децембар 1784. (MOL)

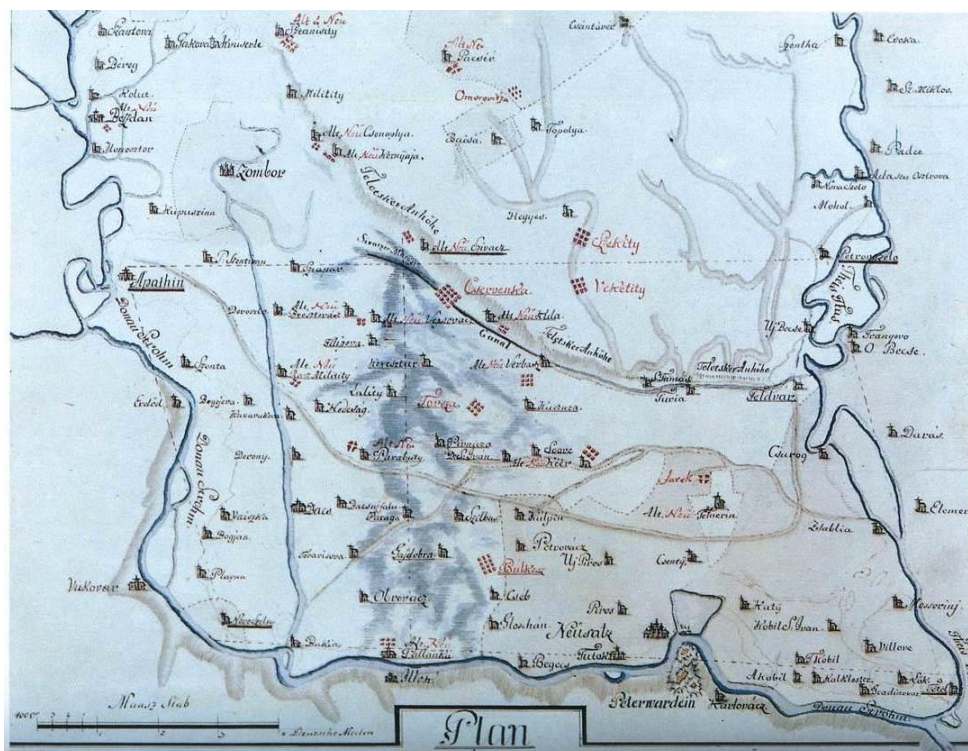
Киш је недељама боравио у појединим општинама и приликом премеравања атара, темељно је упознао простор средње Бачке. Спознао је да непрегледне мочваре загађују ваздух, а дуготрајне и обилне кише угрожавају усеве и животе новопридошлих. Слушајући староседеоце и колонисте како се жале на услове живота у новоформираним насељима одлучио је 1785. године да између Куле и Новог Врбаса ископа канал, заправо јарак ширине метар, који би одводио сувишну воду са површина и усмерио је у корито Црне баре. Потребна средства за почетак радова у износу од 400 гулдена добио је од тадашњег представника државне администрације у Сомбору Јохана Ејмана. Нововрбашки надничари мушкарци, жене и деца су за кратко време ископали одводни канал.

⁹³ J. Koch, *A Ferencsatorna, a baja-bezdani iapcsatorna es a kis-sztapar-ujvideki ontozo csatorna rovid tortenete*, Baja.

⁹⁴ MOL, Sign 11 No. 1183.

Пристигли на ново одредиште у јесен 1784. и у пролеће 1785. године, ови колонисти су имали и посла и зараде, а смешио им се и живот у далеко бољим условима.

Одводни канал био је прилагођен нагибу земљишта и текао је од запада према истоку. Како се показао корисним у наредном периоду, који је био кишовит и угрозио села и атаре на околним подручјима, Киш је поднео Дворској комори план за проширење претходног јарка и његово продужење до Сивца.⁹⁵ (сл.15)

Сл. 15 Ј. Киш, Карта Сивац – Врбас са ознаком нових немачких насеља (MOL)

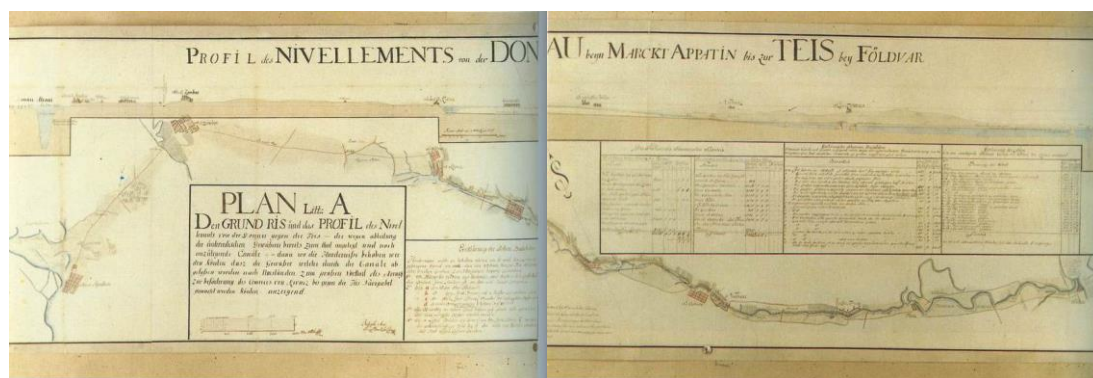
Дворска комора му је за реализацију канала одобрила 14.000 форинти и радови су започети у Новом Врбасу у јесен 1786. године. Да би лично надгледао радове Киш се сели у Врбас те исте године.

Чим је завршио 1787. године одводни канал Сивац – Врбас, Киш је о свом трошку, лично геодетски снимиио терен између Дунава и Тисе и установио да између две реке постоји висинска разлика од 23 стопе, односно 7, 27 м. (сл. 16)⁹⁶ То је давало повод за размишљања о повезивању Дунава и Тисе пловним каналом

⁹⁵ Детаљ Геометријског плана (од Сивца до Врбаса) са каналом за одводњавање из 1787. године. АВ, Ф. 373/II; Plan der überschwemmten Batscher Gegend mit den rot eingezeichneten neuen Kameraldorfern, MOL, Sign S 12. Div XIII. No. 87.

⁹⁶ O. Feldtanzer, *Joseph II. und die Donauschwabische Ansiedlung*, Munchen 1990.

који би ишао од Моноштора на Дунаву до Бачког Градишта на Тиси у чију трасу би се уклопио већ изграђени Кулски и Сивачки канал и ток Црне баре. Канал би умногоме олакшао саобраћај који се у то време отежано одвијао кроз централни, средишњи део Бачке. За путнички саобраћај још увек су се користиле поштанске кочије, а бачком равницом се чуо звук поштанског рога. Узводна пловидба лађама била је врло мучна и тешка Теретни саобраћај се обављао теретним бродовима *дерegliјама* на Тиси и Дунаву, које су узводним земљаним, 3 метра широким, копитарским путевима, уз саму обалу, вукли људи и коњске запреге.⁹⁷ Коњском вучом се напредовало брзином од 4 км на сат, људском дупло спорије. Потребан број коња или људи завио је од величине терета. За једну натоварену лађу средње величине требало је на Дунаву ангажовати десетак морнара, 24 пара коња и исто толико гонича. За људску вучу требало је обезбедити 30-50 људи. За вучу Дунавом сметале су и постављене воденице.⁹⁸ Иначе, вуча бродова је спадала у најтеже врсте физичког посла, па су за тај посао често коришћени робијаши. Интересантно је да је у Апатину, главном пристаништу на Дунаву тога доба и центру за прихват колониста, од 1788. године постојала зграда са пет соба у којима су спавали робијаши коришћени за ту намену.⁹⁹

Сл. 16 Профил трасе будућег Францовог канала (MOL)

Посебне потешкоће постојале су на потезу од Петроварадина до Бездана, на коме су се често потапали бродови, па би изградња канала омогућила

⁹⁷ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 396 - 397. У опрему људи који су теглили лађе спадају: *једек*, уже дугачко по 200 и 300 метара, *њакша*, јастук на рамену и дугачке мотке *штицине*. Помоћу штицини је једек издизан изнад шибља и жбуња на обали, како се не би заплео. Јастуче је на рамену чувало ткиво од пртених једека да га не просече и озледи. М. Beljanski, *Vački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, Sombor 1984, 41.

⁹⁸ N. Andrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 73.

⁹⁹ *Исто*, 45.

заобилажење најопасније тачке на Дунаву.¹⁰⁰ Важан део транспорта чиниле су велике количине камене соли које су превожене из Марошке жупаније Тисом преко Солнока, Сегедина и Титела и Дунавом преко Осијека, Будима, Коморана и Братиславе до Беча. Годишња просечна потрошња кухињске соли у Мађарској износила је тада 1, 3 милиона центи, а највећи део те соли је био превожен бродовима. Цена овог транспорта, који је дневно узводно износио 18, 36 форинти, а низводно 6, 21 форинти, знатно је повећавала цену соли.¹⁰¹

Када те, 1788. године Јожеф Киш буде именован за руководећег инжењера, постаје главни државни службеник у Бачкој за решавање свих водопривредних и хидротехничких проблема. Како исте године започиње рат између Аустрије и Русије, с једне стране и Турске, с друге, све до његовог окончања, Киш је био задужен за снабдевање војске дрвима и грађом из ерарских шума али и за сигурну пловидбу Дунавом и Тисом.¹⁰²

Браћа Киш су, у међувремену направљен план пловног канала, који би повезао Дунав и Тису, поднела Дворској комори на одобрење. (сл.17) Међутим, његово разматрање омели су ратови са Француском и Турском. Како одговора није било, по завршетку рата, Јожеф и Гаврило Киш су се упутили у Беч децембра 1791. године. Уз план, који су потписали старији Јожеф, као дворски коморски инжењер, и млађи Гаврило, као капетан царског инжењерског корпуса, понели су и елборат о могућностима и користима изградње и препоруке стручњака за пловидбу: Јозефа Рата, бродског мајстора из Сегедина, апатинског бродовласника Франца Брунера и мајора Пемлера, команданта Шајкашког батаљона као и предрачун у 15 тачака.

Кишови су, у свом елаборату, као аргумент за градњу канала користили чисту рачуницу. За пловидбу Тисом од Бачког Градишта до Сланкамена једном броду била су потребна три дана, а од Сланкамена до Бачког Моноштора 18 дана са 18 пристана, а по плану који је израдио, водени пут је био краћи за 227 км, а брод би од Градишта до Моноштора стизао за два дана. Канал дужине 13 и ½ миља требало је да буде изграђен од Моноштора до Новог Врбаса, а од Новог Врбаса требало је само каналисати водени ток мочварног подручја Црне Баре. На

¹⁰⁰ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 396-397.

¹⁰¹ Ф. Лоц, рукопис, Музејска јединица, Врбас.

¹⁰² N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 78.

одређеним местима Црне баре канал је требало да буде толико широк да су се могли мимоилазити и највећи дунавски бродови. За градњу канала требало је, према плану, искористити и чињеницу да Мостонга и Плазовић не представљају сталне водотокове, па су њихове често суве удолине уклопљење у трасу. Испитивања су показала да је тло најбољег квалитета и да је само у приобаљу Дунава песковито. Да би канал целим својим током био плован целе године, дно канала на изласку из Дунава и на уласку у Тису морало је бити за 4 стопе дубље од најнижег водостаја обе реке. Ради сигурне пловидбе првобитним планом су биле предвиђене три уставе у Моноштору, Врбасу и Градишту чији су нацрти и профили били део предложеног плана. Да би се одводила сувишна вода било је предвиђено да се прокопа један број одводних канала, а због комуникације леве и десне стране превиђена је изградња одређеног броја мостова.

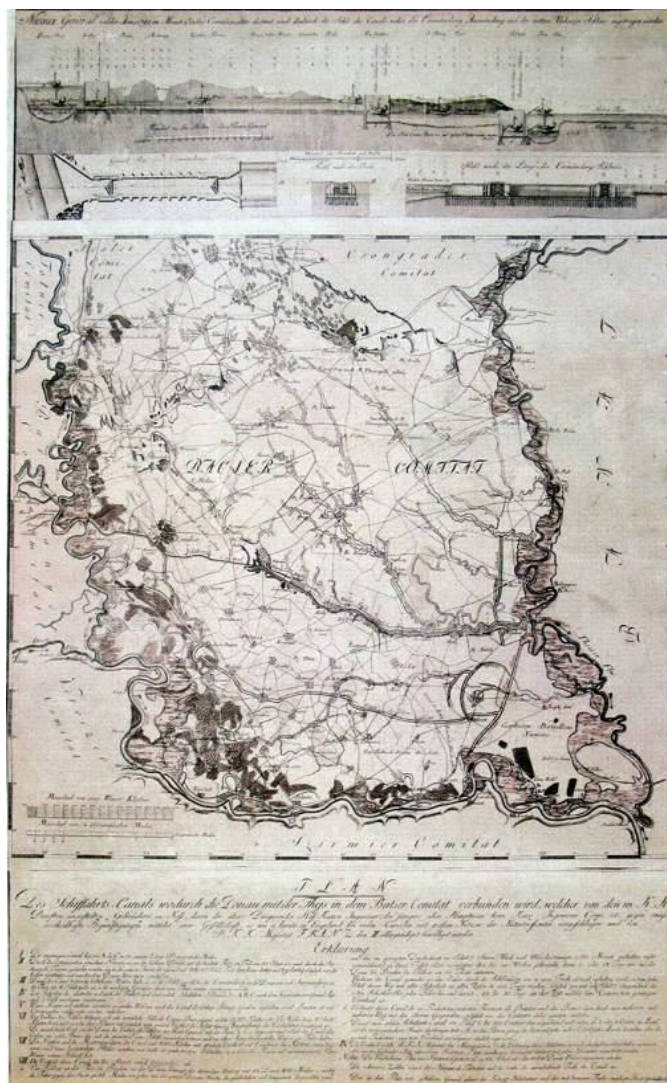
Пројектанти су сматрали да ће од канала држава имати користи јер ће дотадашњи заобилазни пут рекама који је узводно трајао три до четири недеље, а низводно од 10 до 14 дана бити замењен дводневним путовањем у истим условима током целе године јер ће ниво воде у каналу одржавати уставе.¹⁰³ Као полазиште у својим рачуницама узимају Бачко Градиште из два разлога. Први је чињеница да се у Сегедину налазило главно стовариште соли за источни део монархије, која се Тисом и Дунавом развозила по пространом царству, а наспрам Градишта налазило се и ушће Бегејског канала.¹⁰⁴ Пловним каналом су се повезивали најплоднији делови Бачке и Баната што је од крупног значаја за трговину. Канал је могао да превезе 700 до 800 центи робе, а најбољи коњ најбољим друмом свега 7 до 8 центи, сто пута мање.¹⁰⁵ Исто тако, указали су да су у то време превоз колима обављали сељаци подложници као обавезан, иако плаћен кулук, а не професионалне рабације. То их је лети одвлачило од редовних послова, док је у пролеће и јесен тај начин превоза био спор и сељак је више трошио него што је зарађивао.¹⁰⁶

¹⁰³ Ф. Лоц, *нав. дело*.

¹⁰⁴ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 396. Прокопан је још 1728. године а повезан са Тамишом 1759-1769. године. N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 84.

¹⁰⁵ Ф. Лоц, *нав. дело*.

¹⁰⁶ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 397.

Сл. 17 Карта браће Киш (ВВНС)

На своме плану Кишови су обележили белом бојом земљиште које припада дворској комори а смеђом оно које припада велепоседницима. Према приложеном предрачуну бродска преводница код Моноштора требало је да буде зидана, са два покретна моста. Бродске преводнице код Врбаса и Бачког Градишта требало је да имају зидане коморе, а све остало је требало да буде направљено од храстовине. Било је предвиђено грађење пет мостова, од тога два на дизање: Сомбор, Сивац, Кула, Сентомаш (Србобран) и Турија, као и 16 покретних понтонских мостова. На почетку и крају канала била је предвиђена изградња лаких дрвених магацина на стубовима за складиштење 20.000 до 30.000 центи соли, као и станова за магационере, руковаоце преводница и по два надзорника. Уз преводницу у Врбасу била је предвиђена градња стана за руковаоца преводнице и 3 надзорника. Браћа

Киш су у свом предрачуноу оставила могућност да се преводнице, дуге 30 хвати, зидају и облажу тесаним каменом, што би било далеко скупље, и премашила би се предвиђена сума која је износила око милион форинти.¹⁰⁷

Браћа Киш су, наиме, сматрала да ће трошкови градње износити око 900.000 форинти, од чега је за ископе требало одвојити три четвртине суме, преводнице су требале да коштају око 15%, док је за све остале трошкове планирано 10%. Уз предпоставку да ће се годишње радити 8 месеци и да ће бити уполсено четири до пет хиљада кубикаша, 50 тесара, 40 зидара и 60 двопрежних кола, за градњу канала је планирано да траје три године. У складу са оним што су научили у Енглеској, где је то било уобичајено, канал је требало да гради конзорцијум, приватно акционарско друштво, а по милостивом одобрењу Његовог Царског и краљевског Величанства.

Јожефа и Гаврила Киша примио је 12. децембра 1791. године цар Леополд II.¹⁰⁸ Но, до озбиљног разматрања плана дошло се тек након цареве смрти и ступања на престо Франца II.

Након позитивног мишљења Намесничког већа Угарске и Угарске коморе формиране су две стручне комисије. Главни инжењер Дворске коморе Фердинанд фон Фрон и царски саветник и земаљски директор за грађевинске послове Угарске Станислав Хепе обишли су терен којим је требало прокопати канал. Обојица су оценила да се план без тешкоћа може остварити. У свом извештају Хепе је тражио да браћа Киш доставе детаљне нацрте насипа, бродских преводница и дренажних канала, док је војна комисија оценила да ће канал допринети одбрани земље.

Цар Франц II је својим рескриптом бр. 895. издатим 2. августа 1792. године одобрио градњу канала.¹⁰⁹ Наредио је Угарској комори да, у договору са браћом Киш и осталим надлежним органима, почне припрему уговора и састављање текста о привилегијама пошто се изградња поверава приватном акционарском друштву. Дворска комора и Бродарско друштво склопили су уговор о делу овог текста који је усвојила Угарска комора на пленарној седници

¹⁰⁷ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 87-89.

¹⁰⁸ Исто, 81; N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 396-397.

¹⁰⁹ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 117-120.

одржаној 10. октобра 1792. Текст су потписали и послали на одобрење цару Францу II.¹¹⁰

Након тога, Јожеф Киш основао је са својим присталицама из највиших кругова земљопоседничке крупне аристократије и утицајних бечких банкара акционарско друштво Привилеговану бродарску компанију. Главни акционар потицао је из кнежевске породице Дитрихштајн.¹¹¹

Угарска комора је 27. марта 1793. године са пројектантима браћом Киш, као овлашћеним носиоцима права и обавеза Привилеговане бродарске компаније, потписала уговор о градњи којим су на двадесетопетогодишњи рок потврђене повластице које су они добили годину дана раније а пренели акционарском друштву. За себе је задржала регалије (крчма, месара, млинови) и право риболова на каналу, пројектантима је за годишњу таксу од 50 форинти одобрено да радницима на градилишту продају пиће и дата могућност да откупе за себе право на риболов. Грађевински предузимачи били су обавезни да за свој рачун изграде све мостове на каналу. Предузимачима је признато право на бродарство и пловидбу и добит која из тога проистекне. Свакоме је дато право да плови својим бродом с тим да акционарском друштву плати дажбину од ½ крајцаре по миљи. Пловни објекти, лица и товар који се превозе каналом, уговором су били ослобођени локалних царина и дажбина, водарине и мостарине, које су им, позивајући се на своја феудална права могли наметнути земаљски, жупанијски или муниципални органи. Транспорт соли од Сегедина до Осијека, Мохача, Дунафелдвара, Баје, Дунавече (80 км северно од Баје) и Будима, уз јасно дефинисане таксе и дажбине, као најважнија повластица, препуштен је друштву.¹¹² Уговором је одређено да се дрво потребно за изградњу устава и преводница, мостова и бродова, испоручују из коморских шума и складишта дрва, с тим да ће цена грађевинског дрвета бити обрачуната у складу са трошковима транспорта соли након отварања канала.¹¹³ Надзор над радовима на изградњи канала припао је Бачкој камералној администрацији. Дворска комора је

¹¹⁰ С. Бакић, *Иштван Варга (Varga Istvan): Историјат канала који повезује Дунав са реком Тисом (у XVIII и XIX веку)*, Грађа за проучавање споменика културе XXIV-XXV (2011) 173.

¹¹¹ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 148.

¹¹² Комбиновани наводи Лоца и Петровића, Петровић наводи да је тарифа била 27 крајцара по центи транспорта соли. N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 397.

акционарском друштву дала зајам из прихода коморских добара у Бачкој у износу од 200.000 форинти, при чему би прве године градње било исплаћено 40.000 форинти, а друге и треће, колико је требало да траје цела изградња, по 80.000 форинти. Овај износ предузимачи су требало да врате десет година након пуштања канала у промет у ратама следећих 15 година. Цар је, као покровитељ изградње, дозволио да се канал назове његовим именом, а бродови Привилеговане бродарске компаније добили су сагласност да истичу угарску заставу с угарским грбом.

Ове повластице браћа су препустила акционарском друштву а за узврат је требало да добију 10 акција прве класе (1 акција 5.000 форинти¹¹⁴) и трећину од чисте добити, уз услов да место техничког директора канала буде наследно у породици Киш.

Након потписивања уговора приступило се премеравању и процени земљишта. Са радовима се започело 6. маја 1793. године код Бачког Моноштора Но, званично полагање камена темељца уследило је тек 9. јуна 1794. на будућој преводници у Врбасу од стране Ирмењи Јожефа, а међу присутнима је био и карловачки митрополит Павле Стратимировић. У темеље горњег прага преводнице положена је том приликом камена урна са сребрном спомен плочом и натписом на латинском језику.¹¹⁵ (сл.18)

Сл. 18 Преводница у Врбасу (Пивнички)

¹¹³ Услов да се не нанесе штета шумском фонду, односно одредба о заштити шума била је врло напредна крајем 18. века, N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 405.

¹¹⁴ Акције другог реда имале су вредност 1.000 форинти, трећег 500. Исто, 408.

¹¹⁵ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, Novi Sad 2002, 25.

Управа канала је поделила цео будући ток на фигуре или парцеле површине 200 кв хвати. Када би се на једној парцели ископала земља до нивоа предвиђеног корита, радници, мушкарци, жене и деца, кретали су са својим алаткама на другу парцелу. Број радника је био веома велики и људи су долазили са свих страна јер их је привлачила могућност добре зараде. За њихов боравак подизане су издужене дрвене бараке, у посебно изграђеном шпитаљу лекарску помоћ пружао им је „доктор медицине и хирург“ Кристијан Готлиб Хофман. Наднице су обрачунаване по кубичку ископане земље, радило се у свим временским условима током целе године. Ископ земље је вршен ручним радом.¹¹⁶ За испумпавање воде коришћене су ватрогасне пумпе.

Прокопавање је вршено на крунским поседима, а у близини Сомбора на поседима града.¹¹⁷ Градски саветник Сомбора, градоначелник, капетан и судија Јосип Марковић био је један од најватренијих поборника изградње канала који је требало да протиче три километра од града. Да би пружио подршку Јожефу Кишу више пута је путовао у Беч.¹¹⁸ За њега је везана једна занимљивост. Још 1771. године предлагао је да се каналом повеже Мостонга са Дунавом.¹¹⁹

Постоји једна занимљивост везана за Сомбор а то је питање трасе канала. Првобитна намера пројектаната је била да користе суво корито Мостонге код Сомбора као трасу канала. Но, како су грађани Сомбора 19. јула 1793. године скренили пажњу на чињеницу да би тиме била нанета велика штета виноградима на том потезу тражећи да се у том случају виногради откупе, компанија је са градским инжењером одредила нову трасу канала.¹²⁰

Радови су брзо напредовали али уз одређене тешкоће. Већ прве године, приликом изградње моношторске преводнице, дошло је до проблема који су угрожавали предложени концепт. Радници су били немоћни у односу на притисак воде Дунава, која је често продирала и до самог Сомбора наносивши велике количине песка у већ ископано корито. Како су се и обале у овом делу

¹¹⁶ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 23.

¹¹⁷ Б. Букуров, *нав. дело*, 81.

¹¹⁸ Б. Гал, *Сомбор*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 772.

¹¹⁹ А. Тасић, *Tragovima Mostonge, citati iz knjiga Milenka Beljanskog - Letopisi Sombora 1360-1906 godine*, Mostonga i vode zapadne Bačke, Novi Sad 1998, 246.

¹²⁰ N. Andrejev, *Odvodnjavanje u slivu severne Mostonge*, Mostonga i vode zapadne Bačke, Novi Sad 1998, 103.

обрушавале, корито је често морало да буде чишћено.¹²¹ Поред тога, од планиране трасе између Апатинског моста и Плазовића, која је пролазила сувим током Мостонге се одустало након већ поменутог захтева сомборских грађана да се откупе виногради.¹²²

Ради савладавања висинске разлике између Тисе и Дунава, поред планираних преводница код Бачког Моноштора, Врбаса и ушћа канала у Тису код Бачког Градишта, 1794. донета је одлука да се гради још једна код Малог Стапара. Браћа Киш су јануара 1794. године на годишњој Скупштини Привилеговане бродарске компаније предложила измену пројекта канала. Предложили су да се корито канала од Бачког Моноштора до Малог Стапара не копа за 4 стопе ниже од нивоа воде у Дунаву, што је давало преко читаве године могућност за довољним снабдевањем воде за пловидбу, већ неколико стопа више, како би се избегло копање у подводном терену, пре свега у тзв. сивачком блату, а уштедело на времену и средствима. Ова измена довела је до градње преводнице у Малом Стапару и повишења нивоа воде у каналу код Сомбора за 1, 2 м. Како је ово решење имало је за последицу преграђивање тока Мостонге према северу и југу и угрожавало рад воденица, изазвало је негодовање млинара.¹²³

За потребе градње 4 уставе, 22 моста (сл. 19), службених и стамбених зграда и барака за 4.000 радника тражили су 42.366 просторних хвати храстовог дрвета, а за потребе производње 5.230.000 цигала требало им је још 7.600 хвати горивог дрвета.¹²⁴

Сл. 19 Дрвени мост 1966. (Ачански)

¹²¹ Ф. Лоц, *нав. дело*.

¹²² N. Andrejev, *Odvodnjavanje u slivu severne Mostonge*, 103.

¹²³ *Исто*.

¹²⁴ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 104.

Пошто су радили углавном ван насељених места радници су преко лета спавали, према обећањима градитеља, у дрвеним баракама, а преко зиме у зиданим зградама.¹²⁵ Према подацима Сомборске коморске администрације, Привилегована бродарска компаније је до краја 1794. године саградила неколико десетина зграда не само за своје службенике, него и за трговце дуваном, занатлије и сељаке. Код Малог Стапара подигнуто је у оквиру јединственог комплекса двадесетак зграда, у Моноштору шест, код нововрбашке преводнице једанаест, код Куле тринаест, код Бачког Градишта двадесет три свега 73 зграде, мада је било саграђених и појединачних грађевина у Црвенки (месара), Сивцу (кантина за точење вина)... (сл. 20) Како су све те грађевине подигнуте без претходне сагласности Коморе, требало је да, након истека привилегија, после 25 година, бесплатно припадну ерару.¹²⁶

Сл. 20 Канал код Сивца, дрвени мост (Ачански)

У то време, из Угарске у Аустрију се извозило: жито, дуван, разни метали, стока, вуна, кожа, храстов жир, поташа, вино, мед, восак и лој, при чему су само неки од њих увожени за сопствене потребе. Директори Компаније Апоњи и Харах упутили су стога 20. јануара 1796. године представку цару Францу II с предлогом

¹²⁵ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 156.

¹²⁶ Исто, 161-162.

да се следећих 15-20 година извозних царина ослободе неки пољопривредни производи нпр. кудеља и кудељни производи, храстови трупци и даске за потребе бродоградње, који би увећали укупне извозне квоте царевине.¹²⁷

После истека уговореног рока за завршетак радова почетком 1796. године, канал је био плован само у горњем току до Малог Стапара, док је на осталом делу била довршена преводница у Новом Врбасу. (сл. 21) Остале преводнице су тек биле у изградњи. Планиране трошкове градње у износу од милион форинти, инвеститори су знатно премашили. Разлога за то је било више. Проблеми са радном снагом, куга, сточне заразе, епидемије заразне жутице пратили су изградњу канала. Због конкретних техничких проблема који се нису могли предвидети пре градње канала (подземне воде, земљиште..), дошло је до промена у пројекту по питању кота дна канала.¹²⁸ Но, и поред тога углед пројектаната је био неприкословен све до марта 1796. године. Њихов предлог да Провилегована бродарска компанија прошири своју делатност и изгради мрежу канала и путева све до Јадранског мора био је опште прихваћен.¹²⁹

Сл. 21 Једна од капија на преводници у Врбасу (Пивнички)

Али, након анонимне пријаве упућене Угарској комори 24. априла 1796. године да радови на каналу не теку према прихваћеном пројекту, завршетак

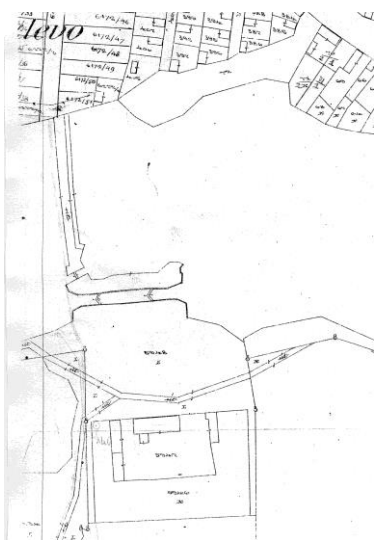
¹²⁷ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 232.

¹²⁸ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 420, 226.

¹²⁹ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 239.

канала је био неизвестан.¹³⁰ Због сукоба са члановима Друштва, браћа Киш су смењена на места руководиоца изградње канала 1797. године.¹³¹ Радове је преузео Станислав Хепе као научно-технички руководиоца, а за директора грађевинске опаративе постављен је Франц Редл.¹³² Са радова су повучени осуђеници и ратни заробљеници, канал су требале да копају инжењерске јединице.¹³³

Због решавања техничких проблема пловидбе каналом и превисоко постављене коте врбашке и малостапарске преводнице долази до градње 1797. године још једне, код Сентомаша (Србобрана).¹³⁴ (сл. 22, 23) Убрзању градње канала допринеће и склапање мира Аустрије са Француском 17. октобра 1797. године који ће омогућити повратак војске на градилишта.¹³⁵

Сл. 22 Србобран, шлајз, 1883. (катастар, Србобран)

О условима под којим је канал грађен најбоље сведочи недостатак основних алата за рад. Зна се да је лопата крајем 18. века била основна алатка за све земљане радове. У време копања канала није се могла набавити нигде у Бачкој, па ни на простору царевине све до Беча. Због тога је 1798. године, због

¹³⁰ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 240.

¹³¹ На терен је изашла комисија која је имала низ техничких замерки до којих је често долазило због погрешних улазних података, потребе да се гради јефтиније и недостатка радне снаге. Интересантно је навести да су браћа Киш комисији одговорила да су промене пројекта начињене након што је Волфганг Кемпелен, чувени математичар и механичар, направио хидраулички модел пројекта којим је доказао да је његово извођење могуће. *Исто*, 246.

¹³² *Исто*, 293.

¹³³ М. Мајтењи, *нав. дело*, 194.

¹³⁴ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 298.

¹³⁵ S. Borovszky, *нав. дело*, 180.

повећаног прилива радне снаге, неопходног за завршетак канала, наручено 1.000 посебно, за копање погодних, зашиљених мотика из ковнице кнеза Линхенштајна у Моравској, као и 640 лопата из околине Беча. Управа компаније упоредо са градњом канала је наручила из унутрашњости Аустрије саднице разног дрвећа ради озелењавања терена који су припадали компанији.¹³⁶ Одатле су стизале и пумпе за црпење воде, док су конструкције понтонских мостова поручене у Пасауу, на горњем току Дунава.(сл. 30)¹³⁷ За потребе уређења гостинских станова на траси канала у Бечу је набављан намештај, постељина, прибор за јело, сервиси за ручавање.¹³⁸

Сл. 23 Долазак лађе у отворену комору преводнице, разгледница између два рата (Драпшин)

Након што је у пролеће 1801. године канал завршен, комисија га је прегледала. Крајем јуна је вода потекла каналом.¹³⁹

У време када је завршен 118 км дугачки канал био је у основи широк 16 метара, а на површини од 23 до 25 метара, дубина му је износила 2 метра. Висинска разлика између дунавске и тиске воде, која је износила 10 метара, је преброђена са пет устава. Градња од 1793. до 1801. године стајала је 4 милиона

¹³⁶ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 304.

¹³⁷ План понтона код Малог Станара, АВ, Ф. 39, кутија 120.

¹³⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 305.

¹³⁹ Исто, 361.

форинти.¹⁴⁰ Канал је грађен капиталом 31 акционара из Аустрије и Мађарске.¹⁴¹ Канал и пловни објекти су били предвиђени за пловила лађе, шлепове и дереглије (сл. 24) носивости до 500 тона и дубине газа до 190 цм, док су остали канали тога времена омогућавали пловидбу лађама носивости свега 200-300 тона.¹⁴²

Сл. 24 Дерegliја, око 1875. (Албум)

Францов канал је уз многе проблеме, али и пропусте пуштен у саобраћај 2. маја 1802. године. Свечаности отварања канала у Врбасу, иако је то био највећи грађевински пројекат царевине у то време, није присуствовао цар Франц I. Место отварања врбашку преводницу обишао је неколико година касније са петнаестогодишњом ћерком принцемом Маријом Лудовиком Лујзом укрцавши се у Сомбору на лађу која га је каналом превезла до Врбаса.¹⁴³

Отварању није присуствовао ни Јожеф Киш.

Да би вратила дугове у износу од 4 милиона форинти и покрила губитке, али и повећала дивиденде, Компанија је закупила 1802. године на рок од 25 година четири коморска имања у атару Сомбора, Куле (Пуста кула), Бачке Паланке и Сантова.¹⁴⁴ Заједно са закупом, на компанију су прешла и сва регална права коморских велепоседа – точење алкохолних пића, мељава, право на лов и риболов и сл., као и све што се на имањима нашло нпр. ватрогасне црпке које су коришћене на имањима кулског и сомборског атара. Да би та права што боље искористила компанија је саградила већи број објеката – крчми, млинова и сл.

¹⁴⁰ Б. Букуров, *нав. дело*, 81.

¹⁴¹ М. Beljanski, *нав. дело*, 21.

¹⁴² N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 22-23.

¹⁴³ Maguar Kurir, Pesta 1. V. 1807. Остале су упамћене речи, изговорене пошто је цар закорачио на црвени саг: „Нема тога што наш човек не може ископати,“ Т. Ketig, *нав. дело*, II, 291.

Развила је и овчарство, па је 1826. године, када је уговор о закупу истекао на пустарама Кула и Бела имала 8.700 оваца.¹⁴⁵ Узела је у закуп апатинску пивару и пецару ракије у Кули.¹⁴⁶

Преко канала је олакшан транспорт пре свега житарице, које су се извозиле са коморских и спахијских добара, али и транспортовале обавезе према ерару Кикиндског и Потиског диштрикта, затим конопље, дувана, вуне, лековитог биља, дрвета, вина. Францов канал је убрзао циркулацију робе, нарочито соли, која је из рудокопова транспортована до Пеште и Беча. Компанија је очекивала добит и од грађења бродова и транспортних услуга.¹⁴⁷ Ако се зна да је цена градње канала износила почетком 1800. године више од 2 милиона форинти, односно на почетку експлоатације 4 милиона форинти, и да је већи део тог новца остао у Бачкој, сасвим је разумљиво да је повећана новчана маса и њена циркулација утицала на привредне прилике у југоисточном делу Угарске и јачање робно-новчаних односа. Нова саобраћајница ће за последицу имати појачан привредни раст Бачке кроз цео 19. век.¹⁴⁸ О добрим позицијама акционарског друштва говори и чињеница да је 1809. године поклонило држави за ратне сврхе 150 коња.¹⁴⁹

На каналу Дунав - Тиса слободна провидба гарантована је свим бродовласницима. Приватни бродови су плаћали 13½ крајцара за превоз једне центе од Моноштора до Градишта. Код превоза бродовима компаније транспортна цена за меров пшенице или ражи износила је 7 крајцара, за зоб и јечам 5 крајцара, а за центу робе 9 крајцара целом дужином канала.¹⁵⁰

Какве је могућности за развој насеља којим је пролазио, као и за целу Бачку, канал пружао говоре и афирмативни коментари савременика. Историчар Франц Шамс наводи, поред осталог, да је 1816. године каналом транспортовано 1.538.744 мерица жита, 61.901, ведрица вина, 285.985 центи соли и 217.016 центи

¹⁴⁴ N. Petrović, *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, 426.

¹⁴⁵ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 325, 364.

¹⁴⁶ *Исто*, 364.

¹⁴⁷ M. Beljanski, *nav. delo*, 22; N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 305, 313.

¹⁴⁸ *Исто*, 335, 363.

¹⁴⁹ S. Borovszky, *nav. delo*, 183.

¹⁵⁰ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 349.

дрва, метали, грађевински материјал, кожа, сено,.... Транспорт је обављало 1.060 бродова, а поред њих њиме је пловило још 446 бродова.¹⁵¹

Годишњи приход Привилеговане бродарске компаније био је висок, и још брже је растао, тако да је донео акционарима велику зараду. Није се повратио само уложен капитал за кратко време, него су деоничари и улагачи добили и велику дивиденду. У овом делу државе далеко је премашен очекивани пораст у саобраћају и трговини.¹⁵²

После 25 година истекао је уговор, а бенифиције, које је држава обезбедила Привилегованој бродарској компанији, су укинуте. Компанија је након истека привилегија наставила да руководи пословима експлоатације канала без формалног продужења уговора.¹⁵³ Деоничарско друштво је било обавезно да канал са свом опремом, купљеним земљама, багерима, итд, изузев зграда које су понудили на откуп, преда Круни, по одлуци коју су донели на јавном заседању 17. октобра 1827. Но, деоничарско друштво, пре истека уговора и поред великих прихода, престало је да одржава канал. Гледали су само своју зараду. Акционарима је све више био циљ да профит извлаче из закупљених коморских добара, а канал је био јавно покриће за друге финансијске трансакције. За чишћење корита канала које је почело да се замуљава или је забарено, више се нису давале паре.¹⁵⁴ Постало је очигледно да су ушћа из техничке перспективе изграђена на погрешним местима, а висина локације није одговарала. Нерегулисан ток река је правио велике проблеме, као и стална изливања из корита и велика промена нивоа воде, нарочито код ушћа на Дунаву.¹⁵⁵

Високи водостај Дунава угрозио је још 1822. године каналски улаз код Бачког Моноштора, када је, пробивши насип, угрозио и само насеље. Велика кривина Дунава код Бачког Моноштора, на којој се налазила преводница, 1830. године напунила се песком и замуљала, што је допринело да се компромитује каналски систем. Раухмилер фон Еренштајн, директор Грађевинске дирекције у Будиму, на основу карте Дунава од Батине до апатинског бродоградилшта, 1831. године направио је пројекат за покушаја враћања Дунава у старо корито код

¹⁵¹ Ф. Шамс, *Топографски опис Петроварадина и његове околине*, Нови Сад 2008.

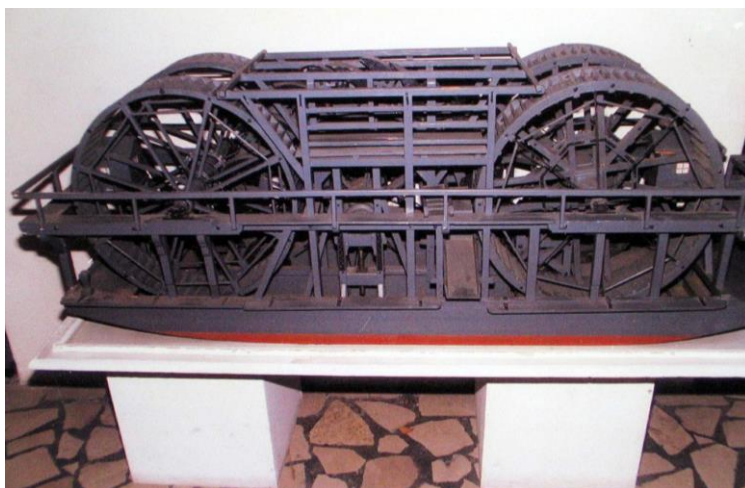
¹⁵² N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 369.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ T. Ketig, *nav. delo, II*, 438.

¹⁵⁵ G. Faludi, *A Ferenc-csatorna es Tur Istvan*, 5-8.

Моноштора са циљем спашавања функционалности каналске преводнице.¹⁵⁶ Одговарајући ниво воде за пловидбу није успео да одржи ни пловни багер за вађење муља и продубљивање канала набављен 1819. (сл. 25),¹⁵⁷ а ни багер на парни погон "Видра" увезен 1838. из Енглеске. Ни Комора, као ни деоничарско друштво пре ње, није желела да уђу у тако велики трошак, да ушће доведу у ред. Тако је опстанак канала средином 19. века постао неизвестан. Још увек у функцији, стварао је све већи проблем.¹⁵⁸

Сл. 25 Пловни багер

Фердинанд Ритер фон Матис, грађевински саветник и краљевски повереник 1837. године је предложио премештање ушће канала на Дунаву. Грађевински директор канала Јозеф Лехнер 1838. дао је стручно мишљење о овом предлогу и препоручио је да се ново ушће изгради преко пута Батине, код Бездана. Сматрао је да је ту ток Дунава правилнији, а место за нову преводницу безбедније. Друга солуција је била да продуже канал до Баје.¹⁵⁹

До замуљавања каналског улаза долази поново 1840. године. Због тога као и ниског водостаја Дунава отежана је пловидба каналом.¹⁶⁰

¹⁵⁶ М. Beljanski, *nav.delo.*, 23-24.

¹⁵⁷ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 30. За погон овог примитивног багера коришћена је људска радна снага. Са обе стране багера налазили су се ребрасти точкови по којима су корачали радници и покретали их. Повезане са точковима у средини су се налазиле кофе, које су испод багера захватале муљ. Макета овог багера налази се у Градском музеју у Сомбору, а макета Видре у Музеју водопривреде и заштите животне средине у Будимпешти.

¹⁵⁸ G. Faludi, *nav.delo.*, 5-8.

¹⁵⁹ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 24.

¹⁶⁰ М. Beljanski, *nav. delo*, 25.

Угарска влада је 1842. године задужила грофа Ференца Зичија да истраживањем на лицу места да предлог, да ли да обнове канал или да га затрпају. Гроф је тако стигао и у Црвенку, где су му у разговору сељаци Немци говорили да за све што имају, могу да захвале каналу. После тога гроф се заузео да канал остане, обнови на терет Коморе, а ушће према Дунаву премести.¹⁶¹

Своје место Францов канал је имао и у догађајима у буни 1848/49. године. Као стратешко важна тачка за оне који су држали под контролом његове обале и мостове, био је поприште војних сукоба мађарских трупа, које су долазиле да севара, и српских трупа и војске бана Јелачића. која је надирала са југа. И једни и други су морали прелазити канал што је спречавало предвиђено напредовање и јачало позиције оних који су ту живели и чували свој животни простор. Мост код Турије, која се налази са леве обале канала, српско становништво је уклонило пред налетима мађарских трупа на потезу између Францовог канала и Беле Баре. Барон Бакоњи је на обалу канала код Врбаса и Србобрана (Сентомаша) поставио топове и са те позиције гађао српске положаје. Прелазак мађарских трупа преко моста на каналу код Србобрана допринео је поразу српске стране и остало је забележено да су српски војници скакањем у воде канала покушавали да се спасу од сигурне смрти.¹⁶²

Оштећења канала од Врбаса до Градишта у војним операцијама уз раније неодржавање и промену тока Дунава, угрожавало је и саму пловидбу па је тако на каналу око 1850. године потонула дереглија која је превозила ограду за Велику православну цркву у Сомбору.¹⁶³

Због замуљаности каналског улаза почело је 1850. године са прокопавањем новог каналског корита испод Бездана рукавцем Шебешфок до Дунава наспрам Батине. Овај нови крак се код Чешке ћуприје спојио са првобитним каналом више Бачког Моноштора.¹⁶⁴ То међутим није довело до пресељења бродарске радионице и каналског насеља из Бачког Моноштора.¹⁶⁵

На споју Дунава и канала гради се нови тип преводнице погодан за пловидбу парних бродова. Још од времена када је први речни пароброд прошао

¹⁶¹ G. Faludi, *nav.delo*, 8.

¹⁶² О војним акцијама везаним за догађаје у буни: S. Borovszky, *nav.delo*, 205, 206, 211, 221.

¹⁶³ М. Beljanski, *nav.delo*, 26.

¹⁶⁴ *Исто*, 9.

¹⁶⁵ *Исто*, 26.

Дунавом 1831. године у речном саобраћају се све више појављују речни пароброди и тегљенице¹⁶⁶ те је требало очекивати да ће они запловити и каналом. Нова преводница је 1856. године завршена у бетонској техници, као први пример техничке примене армираног бетона у изградњи трајних водопривредних објеката. Преводница је изграђена по плановима и иновацијама грађевинског саветника Јаноша Михалика, који је први у Европи користио бетон за изградњу корита и зидова преводнице. Цемент је прављен у посебно конструисаним пећима са тадашњом, мада непотпуном технологијом, што се касније приметило на објекту и условљавало поправке.¹⁶⁷ Приликом изградње безданске преводнице рачунало се проласком парних бродова носивости од 8.000 до 10.000 метричких центи.¹⁶⁸

Између 1851-61. Краљевско руководство руководи каналом, а од 1862-68. Деоничарско друштво је од својих прихода одржавало канал.¹⁶⁹ Познато је нпр. да је управа Францовог канала, чије је седиште било у Врбасу, 1861. године дала путем дражбе посао на оправци насипа код Бачког Моноштора.¹⁷⁰ Апатинска ћуприја на каналу код Сомбора је оправљена 1862.,¹⁷¹ а 1866. поправљене су апатинска и малостапарска.¹⁷²

У историјском приказу сомборског бележника Павла Деметровића из 1860. године пише да се Францовим каналом превозе житарице и вино. Уз канал је у Сомбору и рибњак који експлоатише управа канала. Рибњак се издаје у закуп.¹⁷³

Од 1856. до 1868. године Францовим каналом је пропловило 8.262 натоварених и 6.273 празне лађе и 3.985 сплавова. Укупни превезени терет је износио 27,7 милиона бечких центи. Од 1868. године се смањује транспорт и поприма обележја локалног саобраћаја. Разлога је било више. У каналу повремено није било довољно воде чиме је ометена пловидба.¹⁷⁴ Долази до убрзаног развоја железнице у Бачкој. За саобраћај је отворена 1869. железничка пруга од Суботице

¹⁶⁶ Б. Букуров, *Саобраћај и везе*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 171.

¹⁶⁷ G. Faludi, *nav.delo*, 8-9.

¹⁶⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 187.

¹⁶⁹ G. Faludi, *nav.delo*, 9.

¹⁷⁰ М. Бељански, *Летонис Сомбора од 1861. до 1876. године*, Сомбор 1982, 10.

¹⁷¹ *Исто*, 26.

¹⁷² *Исто*, 70.

¹⁷³ М. Вељански, *Вачки Моноштор између 1801. и 1920. године*, 28.

¹⁷⁴ М. Бељански, *Летонис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 100, 103.

до Сомбора.¹⁷⁵ Поред тога, године 1865. почиње градња првог каменог пута у Бачкој од Дунав - Бездана до Старог Бечеја.¹⁷⁶

Неколико година након градње безданске преводнице постало је очигледно да снабдевање канала код Бездана није поуздано, јер је зависило од водостаја Дунава. Стручњацима је постало јасно да потребну воду могу да обезбеде једино изградњом помоћног канала, чија би полазна тачка била на горњем његовом току. Како Дунав и даље при ниском водостају није могао да снабдева канал довољним количинама воде, 1870. године приступа се регулацији Шуговице и Барачког Дунава, одакле се канал снабдевао водом пошто су оба дунавска рукавца имала везу са Дунавом нешто северније, код Баје, где је ниво Дунава за око 100 цм виши него код Бездана.¹⁷⁷

Припреме и радове, као и реконструкцију и проширење целог Францовог канала је организовао Иштван Тир а инжењер Алберт Хајнц је био један од руководиоца радова.¹⁷⁸

Иштван Тир (Баја, 11. август 1825. - Будимпешта 3. мај 1908.) је био истакнути војсковођа мађарске револуције, градитељ Коринтског канала (1893), у пријатељским везама са Лесепсом, градитељем Суецског канала (1869). Након слома мађарске револуције 1849. године био је емигрант у Енглеској и Италији, где је постао краљевски фелдмаршал и ађутант италијанског краља Виторија Емануела I. Познат широм Европе, као велики противник Аустрије, а као изузетно активан човек, амнестиран је и враћен у земљу након аустро-угарске нагодбе 1867. године под условом да се не бави политиком. Своју енергију је усмерио у правцу привредне делатности, у чему је имао успеха. Тир је добро познавао ситуацију у западним државама, које су биле много напредније од Угарске, њихову економску и финансијску ситуацију. Када се вратио, изучавао је ситуацију у земљи и видео како је држава економски и културно заостала. Започео је активности за оживљавање економског живота. Своје ставове о изградњи канала, о заливним системима, о воденом саобраћају, о развијању

¹⁷⁵ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 115.

¹⁷⁶ *Исто*, 81.

¹⁷⁷ Б. Букуров, *Воде*, 81-82.

¹⁷⁸ G. Faludi, *nav. delo*, 10.

путева и целокупној мађарској пољопривреди износио је у бројним студијама, публикацијама, предавањима.¹⁷⁹

Иштван Тир је марта 1868. године са француским инжењером Сауном пропутовао целу Бачку, а са италијанским инжењером Виктором Царамором у пролеће 1869. године направио је исти обилазак. Желео је да поправи Францов канал који је био у јадном стању. Узор су му били италијански канали који су служили за пловидбу али и за наводњавање па су махунасте биљке и житарице давале дупло већи род, а ливаде 6-8 пута већи.¹⁸⁰ Убрзо су почели са припремама реконструкције канала. Трасу новог канала за напајање Баја – Бездан одредио је у јесен 1869. године Царамора, а његов план је припремио краљевски архитектонски надзорник Мартон Клас.¹⁸¹

Законску основу потребних хидротехничких радова је регулисао законски члан XXXIV донет на угарском Сабору 1870. године. Документ-дозволу Иштвану Тиру о редовном одржавању и продуживању Францовог канала у власништву државе, о изградњи канала за напајање и пловидбу Баја - Бездан, као и о изградњи канала Мали Стапар - Нови Сад потписали су аустријски цар Франц Јозеф и угарски државни канцелар Лајош Тиса 13. септембра 1872.¹⁸² Тир је добио на коришћење Францов канал са свим пратећим садржајима као што су грађевински објекти, опрема, намештај, 388 јутара ораница и 58 јутара ливада, са свеукупним пословањем и осталим основним средствима (*fundus intructus*) и свим правима и обавезама, које су биле у надлежношћу државног канцелара. Документ-дозвола одредила је материјал и структуру грађевина, мере канала за напајање, дубину Шугавице, дубину багеровања, продуживање и проширење Францовог канала, одредила задатке канала Мали Стапар - Нови Сад, мере преводница и проширење места за истовар-утовар. Предвиђено је да дужина бајског канала буде 5 ½ миља, да уз канал на местима где је земља равнија буду изграђени високи насипи

¹⁷⁹ R. Jović, M. Miloradović, *Jegrička od prirodnog vodotoka do kanala hidrosistema Dunav – Tisa - Dunav*, Jegrička, Novi Sad 1996, 141-142. G. Faludi, *nav.delo*, 11.

¹⁸⁰ G. Faludi, *nav.delo*, 13-14.

¹⁸¹ *Исто*, 16.

¹⁸² Тадашња будимпештанска штампа је редовно обавештава јавност о томе како напредују преговори у вези Францовог канала, шта показује колики је био његов значај. *Исто*, 20-21.

ширине од 1½ хвата да случајно не би вода канала поплавила њиве и да се на доњем ушћу код Шебешфока изгради капија са четири отвора. (сл. 26)¹⁸³

Сл. 26 Шебешфок у време градње (Албум)

Аустро-угарска царевина је уступила канал Дунав-Тиса на коришћење Иштвану Тиру уз обавезу да оснује акционарско друштво. Генерал Тир је основао акционарско друштво „Francis Canal CO“ са седиштем у Будимпешти. Основни капитал друштва је био 27 милиона круна, од којих је 28% припадало држави, а 72% приватницима из Енглеске. Позната енглеска компанија Wuthes&Longridge улагањем милион фунти у изградњу канала постала је њен највећи деоничар. Обавеза Компаније је била да изгради канале за 4 године, што је она на време извршила.¹⁸⁴

Тир је желео да у обнову канала укључи и градове на његовој траси. Године 1870. је позвао сомборску општину да учествује у прокопавању канала од Малог Стапара до Новог Сада, али се она изговарала да не зна сврсисходност његове градње.¹⁸⁵ За разлику од њих скупштина Слободног краљевског града Новог Сада усвојила је на својој седници 7. марта 1871. године трасу будућег канала од Малог Стапара до Новог Сада коју је предложио Иштван Тир уз обавезу

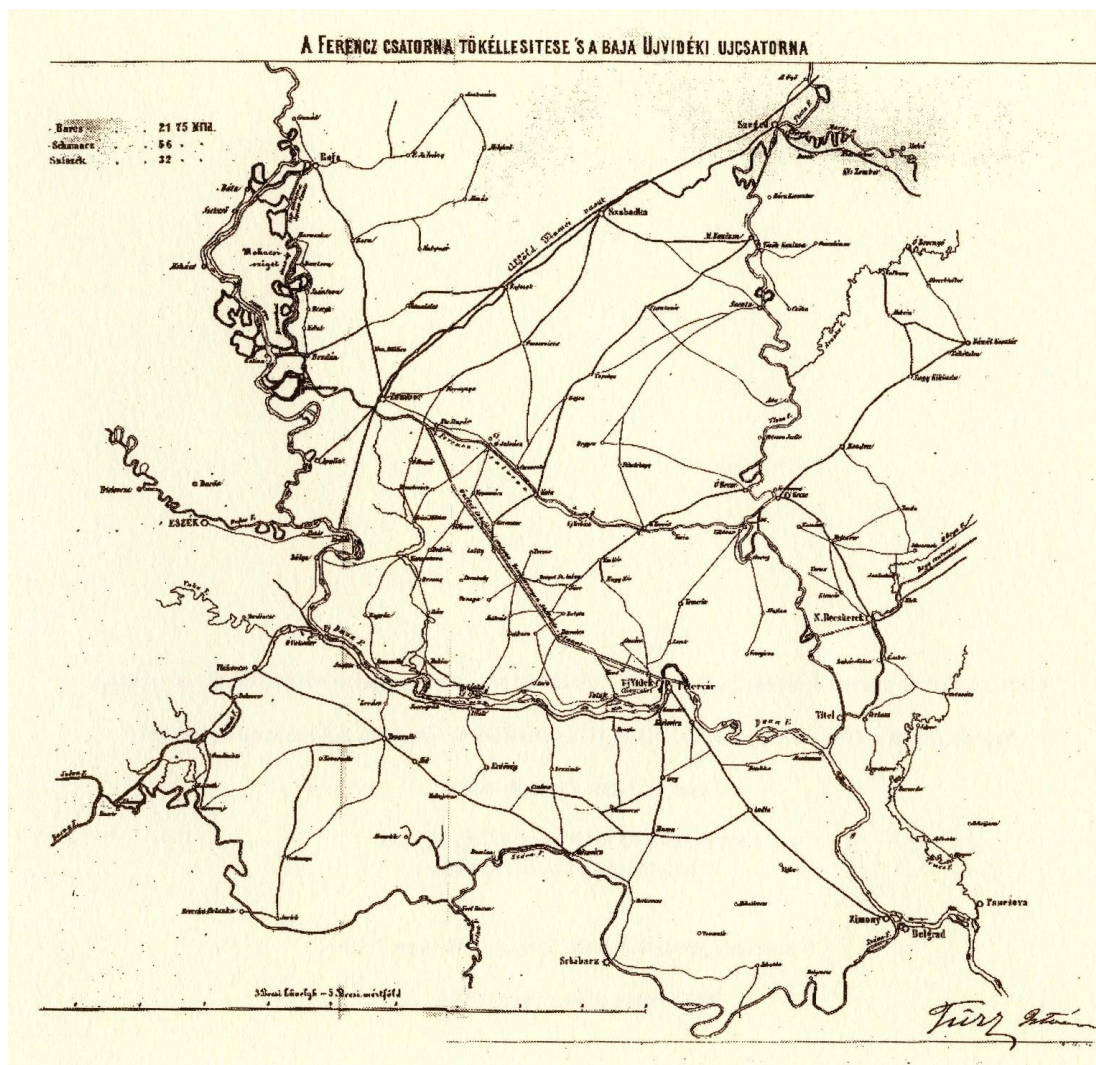
¹⁸³ G. Faludi, *nav.delo*, 22-25.

¹⁸⁴ R. Jović, M. Miloradović, *nav. delo*, 141-142. G. Faludi, *nav. delo*, 11.

¹⁸⁵ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 135.

градског мерника да утврди колико је земље под водом, колико ораће и пашњака.¹⁸⁶

Стари канал Акционарско друштво 1. августа 1870. године је преузело од државе. Тир није могао да нађе предузимача у држави за тако велики подухват и већину радова је поверио предузимачима из Италије. Компанија једне банке из Милана је изводила радове на каналу Баја - Бездан, код рукавца Дунава, Шугавице и делу Малог канала, док је изградњу горњег дела канала за наводњавање и пловидбу Мали Стапар - Нови Сад изводио Царамора. (сл 27) Радови на реконструкцији Францовог канала су започели са 5 багера и више хиљада радника из околине.¹⁸⁷

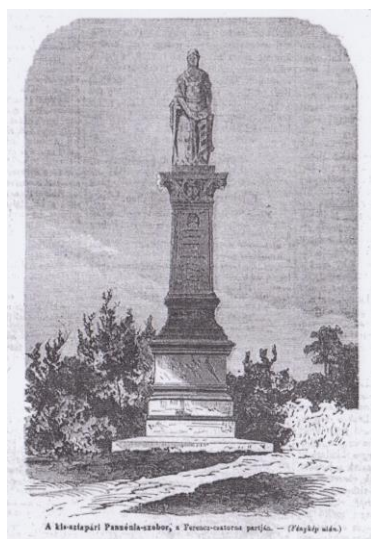
Сл. 27 Мали и Велики канал, цртеж потписао Иштван Тир (Албум)

¹⁸⁶ ИАГНС, Фонд 1 Слободног краљевског града Новог Сада, предмет 7. 12. 1871.

¹⁸⁷ G. Faludi, *nav.delo*, 28.

На траси канала појавили су се нови радници – кубикаши са својим лопатама, ашовима и мотикама, дрвеним колицима у које су трпали извађени муљ. Иза њихових колона, које су се селиле са деонице на деоницу, обично су ишле крчмареве таљиге у које је била упрагнута каква рага – прчварница.¹⁸⁸ У прокопавању канала учествовали су и неки од 63 занатлија досељених Немаца - Сивчана, као и занатлије из Италије, нарочито зидари из Ломбардије.¹⁸⁹ Сви резервоари канала су били издубљени, на етапи Мали Стапар - Врбас извршено је скупо багеровање парним багером *Видра*, који је у воду урањао своје огромне кашике чистећи корито. Поправљене су преводнице, мостове, куће чувара и друге зграде, новим техничким захтевима прилагођене су обале и насипи. Радове на обнови канала пратиле су и отежавеле поплаве. И саму територију Сомбора 1871. године плави канал који није био у стању да преузме вишак воде из Дунава.¹⁹⁰

Цар Франц Јозеф, пошто је обишао поплавлени део Бачке и Баната, првих дана маја 1872. године поправљеним каналом пловио је од Дунава до Тисе. Иштван Тир је искористио ову прилику за свечано отварање радова на каналу Мали Стапар - Нови Сад. Код новог рукавца канала 5. маја 1872. године цар Франц Јозеф је започео радове и положио камен темељац за меморијални стуб (*Pannonia*), који је поставио Тир на спомен те посете и тог дана. (сл. 28)¹⁹¹

Сл. 28 Панонија (Перуничкић)

¹⁸⁸ О кубикашима и њиховим бандигодама М. Мајтењи, *нав. дело*, 296, 312-317.

¹⁸⁹ Л. Плавшић, *нав. дело*, 83.

¹⁹⁰ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 140.

¹⁹¹ Сликовит опис цара, господе и дама, бандерије, кочија, шарених долама и разнобојних сунцобрана на које је пала прашина, прангија, црквених звона, свих оних ситних поседника чија ће

Полагању камена темељца присуствовала је и петнаесточлана вишенационална делегација Новог Сада са градоначелником Стеваном Брановачким на челу.¹⁹² Међу архивским списима у Историјском архиву у Новом Саду чува се рукопис његовог говора на мађарском језику.¹⁹³

Очекивало се да ће цар на ову свечаност доћи преко Сомбора. Сомборци су се увелико припремали да га дочекају, утврђен је програм како да се град улепша заставама и декорацијама, а поготово Лекина ћуприја на апатинском путу, где би се цар укрцао у лађу и отпловио каналом до Малог Стапара. Цар је међутим дошао из правца Врбаса и Сивца, те га је народ овацијама поздравио.¹⁹⁴

Потпуна реконструкција старог Францовог канала је завршена 1873. године. Канал Мали Стапар - Нови Сад је отворен у другој половини 1875. године. Комплетни радови на бајском каналу, као и устава у Баји која је добила име Ференц Деак, завршени су крајем новембра 1875. године. Тог месеца парни тегљач, у власништву Деоничарског друштва, први пут је пловио путем од Баје до Бездана и назад.¹⁹⁵ У циљу регулисања пловидбе, Управа канала је 12. децембра 1875. године донела *Правила о мерењу депласмана бродова и о примени метричког система мера* на Францовом каналу, а 1878. године и *Правила о пловидби*.¹⁹⁶

Канал за заливање и пловидбу Мали Стапар – Нови Сад (канал Франца Јосипа) који се код Малог Стапара (сл. 30)¹⁹⁷ грана из старог канала и код Новог Сада улива у Дунав, дужине је 68 км. Служио је за одводњавање сувишних, унутрашњих вода из атара Крушчића, Руског Крстура, Савиног Села (Торже),¹⁹⁸ (сл. 29), Деспотова, Кулпина, Бачког Петровца, Руменке и Новог Сада. Његовом изградњом пресечен је горњи слив реке Јегричке. Грађен за потребе пловидбе због нижих кота терена настао је делимично у насипу.¹⁹⁹ У народу је забележено да су

земља добити на вредности проласком канала дао је Мајтењи на сликовит начин, М. Мајтењи, *нав. дело*, 318-330.

¹⁹² ИАГНС, Фонд 1 Слободног краљевског града Новог Сада, бр. 1611.

¹⁹³ ИАГНС, Фонд 1 Слободног краљевског града Новог Сада, бр. 1612.

¹⁹⁴ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 173-174.

¹⁹⁵ G. Faludi, *нав. дело*, 28.

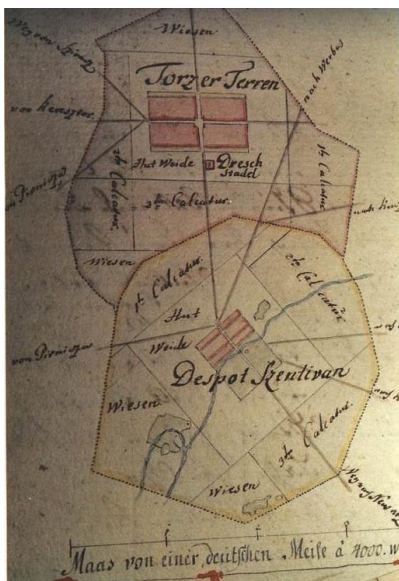
¹⁹⁶ АВ, Ф. 39, кутија 126.

¹⁹⁷ *Понтонски мост Мали Стапар 1880*, АВ, Ф. 39, кутија 120.

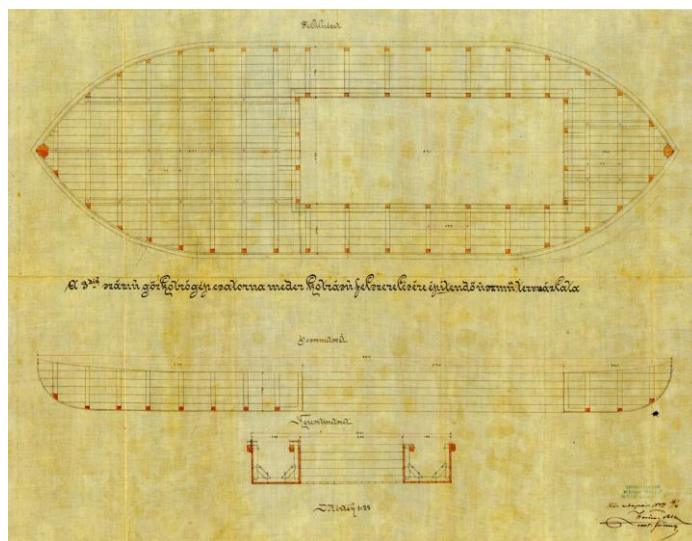
¹⁹⁸ План овог насеља урадио је Јожеф Киш. J. F. Kiss, *Plan atara sela Torze*, MOL, Sign. E 67. 12 cs. Folio 646 f.

¹⁹⁹ Ž. Milošev, S. Radić, *Slivno područje i formiranje vodotoka Jegrička*, Jegrička, Novi Sad 1996, 21.

га звали и „Језус Марија“ („Чудо Божије“) јер је од Руског Крстура, због потреба гравитационог наводњавања, ниво воде био виши од околног терена.²⁰⁰

Сл.29 План атара Торже цртеж Ј. Киш (MOL)

Сл. 30 Понтонски мост Мали Стапар 1880 (AB)

Поред канала на Пеклапусти (данас Косанчић) где су били велики властелински поседи, направљен је убрзо по завршетку радова 1878. године засад пиринча на 1.000 јутара земље.²⁰¹ Годину дана касније изграђен је заливни систем узводно од врбашке преводнице на површини од 118 јутара, а 1880. урађен је пројекат по коме је заливни систем површине од 630 јутара северно од Руменке, са обе стране канала, у власништву грофа Котека, требало да буде искоришћен за садњу пиринча.²⁰² До садње пиринча на потезу Ђемишфалва, доћи ће међутим тек 1894. године.²⁰³ Иначе, 1880. године године, министар финансија Угарске гроф Сапари је, у пратњи Иштвана Тира, обишао пиринчана поља на траси од Сомбора до Врбаса уз констатацију да заливни системи северно од врбашке преводнице функционишу доста успешно.²⁰⁴

Но, пуштање воде за наводњавање само на Пеклапусти и другим великим поседима изазивало је у сушним годинама револт паора чије су њиве и стока

²⁰⁰ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 66.

²⁰¹ G. Faludi, *nav. delo*, 26-27.

²⁰² N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 66.

²⁰³ М. Шовљаков, *нав. дело*, 135.

²⁰⁴ S. Borovszky, *nav. delo*, 263.

остајали жедни. Канал проглашен за опште добро није испуњавао своју функцију, па је у страху да незадовољници не оштете канал, реаговала и жупанија.²⁰⁵

Седиште Францовог канала премештено је из Врбаса у Сомбор 1880. године.²⁰⁶ Од када је Франц Јозефов канал саграђен више готово да и није било поплава, али се од 1881. године појављују подземне воде. Тај проблем су у управи у Сомбору покушали да реше смањивањем нивоа воде у каналу и реконструкцијом канала,²⁰⁷ тако да раздобље 80-тих и 90-тих година 19. века карактеришу велики малиорациони и иригациони радови. У то спада подизање насипа поред Дунава, Тисе и и других река, као њихова регулација, прокопавање канала и изушивање мочварних подручја, градња црпних станица *парних пумпи*. На таквим радовима налазили су запослење, услед недостатка механизације, бивши кметови који нису могли да дођу до властите земље. Формирао се један слој најамних радника познат под именом кубикаши. Други део бивших кметова постаће надничари. Услед недостатка техничких справа, осећала се велика потреба за људском радном снагом, цена радне снаге зависила је од понуде и потражње.²⁰⁸

С друге стране канала, приликом регулације реке Тисе, када је њен велики меандер одсечен, канал је остао сасвим затворен. (сл. 31)²⁰⁹ Спојница са Тисом морала се померити на север код Бечеја, где је текла жива Тиса. (сл. 32)²¹⁰ Прокопавањем осам километара дугог канала на високом земљишту од 1895. до 1900. године, у саобраћајну зону на каналу укључен још један повећи бачки град – Бечеј. То је изискивало и градњу нове преводнице коју започиње држава 1896. године. Иштван Тир је 1897. забележио да је градња преводнице код Бечеја при крају, али да градња преводнице код Новог Сада касни због високог водостаја Дунава.²¹¹

²⁰⁵ М. Мајтењи, *нав. дело*, 347.

²⁰⁶ М. Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, Sombor 1982, 35.

²⁰⁷ S. Borovszky, *нав. дело*, 265.

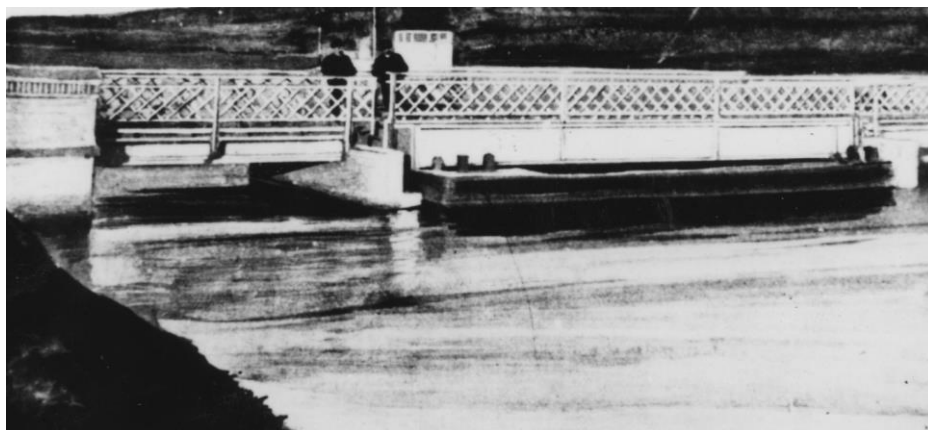
²⁰⁸ Л. Плавшић, *нав. дело*, 44.

²⁰⁹ Део доњег тока Тисе, бачка страна, пре регулације 1833. године са локалним одбрамбеним насипима (види се ток канала од Србобрана до Градишта), АВ, Ф. 373, бр. 86. *Бачко-моношторска преводница*, Воде Војводине, Из историје уређења вода, Изложба архивских докумената, СД, Нови Сад 2004, 24.

²¹⁰ Понтонски, скелетни мост на новом краку Францовог канала код Бачког Градишта (ГМБ, Збирка фотографија, DCCXXI, 5586, гр.7)

Сл. 31 Доњи део Тисе, 1833. (АВ)

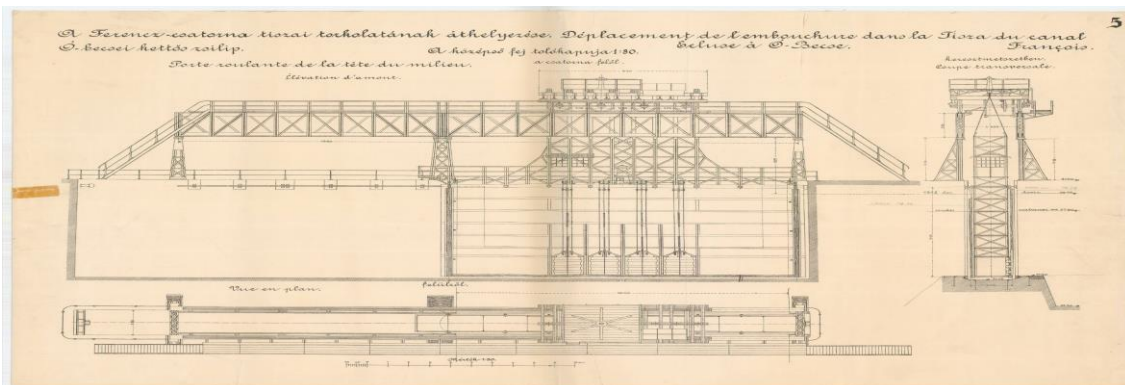

Сл. 32 Мост на новом краку Францовог канала код Бачког Градишта (ГМБ)

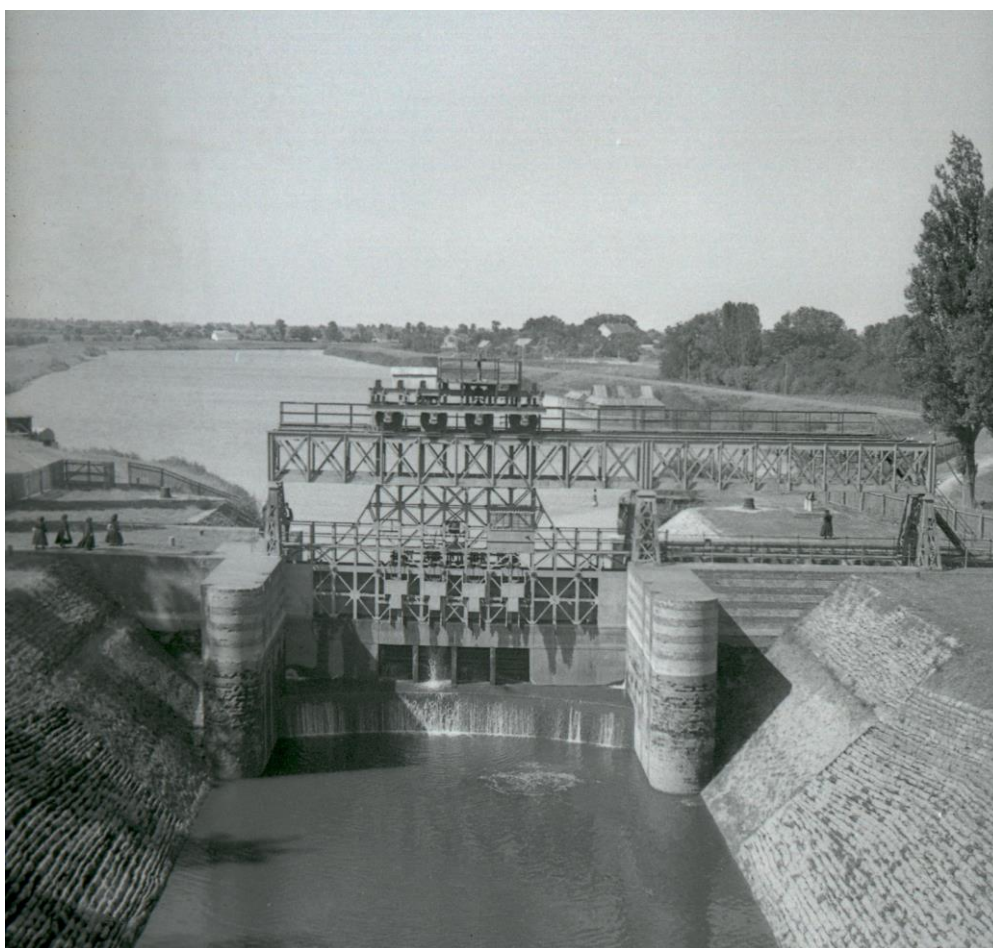
Личност која је обележила све активности Иштвана Тира била је Алберт Хајнц, технички директор (саветник) Францовог канала. Рођен 1850., студирао је на техничком универзитету у Будимпешти. Након завршених студија 1873. године. Иштван Тир га позива 1874. да ради с њим. Пројектовао је и извео преводницу

²¹¹ G. Faludi, *nav.delo*, 31.

код Бечеја, (сл. 33, 34) гвоздене мостове код Сентомаша и Сивца, приликом реконструкције канала применио је сопствени систем гвоздених зидова.²¹²

Сл. 33 Део пројектне документације за преводницу код Бечеја (ГМБ)

Сл. 34 Бечејска преводница, авионски снимак (Чичовачки)

²¹² Биографски подаци: S. Vorovsky, *nav. delo*, 508. Колико је био свеприсутан на целом току канала говори и чињеница да су се 1906. сјурили коњи са запрегом Алберта Хајнца у канал код Сомбора, а одбеглог кочијаша су сви на све стране тражили. М. Вељански, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 179. Иначе, у књизи Vacs-Bodrog varmegyeу Хајнц је аутор текста о водопривреди.

Управа Францовог канала је иначе 1906. године поседовала 582 јутара земљишта на територији сомборског атара.²¹³

Уочи Првог светског рата тачније 1913. године је забележен највећи водни саобраћај. Каналом је пловило 4184 лађе, њима је пренет терет од 432.196 тона најразноврсније робе.²¹⁴

Годину дана касније, уочи Првог светског рата израђен је детаљан топографски план целог тока канала који најпотпуније приказује објекте везане за његово функционисање: преводнице, чуварнице, млинове, мостове, каналске колоније. Приказана је на Дунаву код Бездана преводница Франц Јозеф са посебним пристаништима за бродове и пароброде на Дунавској страни, прелаз скелом, чарда, гостионица, зграда управе канала, благајна, радионица, жупанијски мост, чуварница, зимовник на Барачком Дунаву, обележене су уређене зелене површине. На Шебешфоку је обележена коморска преводница, мост преко ње и чуварница. Поред самог села уз канал се налазила кречана, зимовник.... Комплекс бачкомоношторске колоније налази се уз коморску преводницу, шумарску кућицу и радионицу. Уз канал је обележен велики број салаша. Са обе стране Попине ћуприје забележен је већи број буњевачких салаша породице Матарих.²¹⁵ У атару Старог Сивца, на Малом Стапару учртане су зграде које су припадале каналској управи, млин, преводница.²¹⁶

Држави је канал доносио приходе на имању у Пеклапусти, доносио је поседницима, транспортом и повећањем вредности земље. Доносио је богатим сељацима, фабрикама на обали канала – све новије фабрике су ступиле у бојни поредак –, доносио је свима који су имали нешто. Жупанијској господи лов и кубике дрвета, закупцима рибарења рибу, службеницима канала поуздан и удобан живот. Повереницима на уставима и чуварима насипа куће с црвеним крововима, уз узгој крава и свиња, и лагано богаћење. Доносио је бродарским предузећима краћи пут и мањи ризик, варошима и селима већи промет, закупцима пливалишта воду за купање, власницима чарди уз мостове – госте.... жива вода увек коти нови и нови новац, чак и синовима и унуцима... Само бараберима и њиховим потомцима

²¹³ М. Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 174.

²¹⁴ М. Beljanski, *Letopis Sombora od 1907. do 1914. godine*, Sombor 1983, 83.

²¹⁵ Најстарији салаш, подигнут 1878. године, припадао је Антуну Матариху. На салашу Фрање Матариха из 1882. године налазила се и сувача за млевање жита. <http://www.mataric.com/istorija>

²¹⁶ Архива ВВС.

*ништа није донела, а они су негде ископали канал. Ни сиромашним сељацима по селима, ни њима се није котило – откуд њима жита за транспорт? А најмање је канал донео беземљашима, тек толико да им се дете утопи. Или, рибокрадичлук, да, риболов, док их чувар не ухвати...*²¹⁷

Функционисање канала је било успешно све до почетка Првог светског рата. Након склапања Трианонског споразума седиште Компаније је пренето у Београд, а њена техничка управа остала је у Сомбору.²¹⁸ Акционарско друштво, које је управљало делом каналске мреже који се нашао у новоформираној држави, основано је 1923. године под називом Акционарско друштво Канал краља Петра I.²¹⁹

За сам крај Првог светског рата и историју канала интересантно је поменути да је у Бачком Брегу 16. јануара 1919. године на збору шокачко-буњевачких првака разматран Меморандум о разграничењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од Мађарске у коме су се, као једна од тачака за праведну поделу територија тзв. Бајског троугла, насељеног Србима и Буњевцима, нашли и хидрографско-хидротехнички разлози. Не слажући се са ставом „*Нашој земљи припада канал Фрање Јосифа I који пролази кроз Бачку од Бездана до Бечеја и огранак тог канала од Малог Стапара до Новог Сада. То су интереси Енглеза као кредитора. Вама (Мађарима) треба да припадне канала од Баје до Бездана јер ови канали чине једну хидрографску целину*“, присутни су саставили примедбе које су требале се доставе Версајској комисији. Сматрали су да оваком поделом Мађари неће бити заинтересовани за одражавање канала, пумпи, насипа, да неће функционисати водне задруге које чине плодном површину од 700.000 јутара земље са обе стране предвиђене границе. Без лобирања, овај захтев није прошао,²²⁰ а како је време одмицало, видело се да су и примедбе биле оправдане.

У Краљевини Југославији, промет каналом краља Петра I је почео да опада 1924. године када је њиме прошло 2.236 лађа са 212.610 тона робе, да би 1928. каналом пловило свега 1.611 лађа које су пренеле 123.986 тона робе. Каналом

²¹⁷ М. Мајтењи, *нав. дело*, 405.

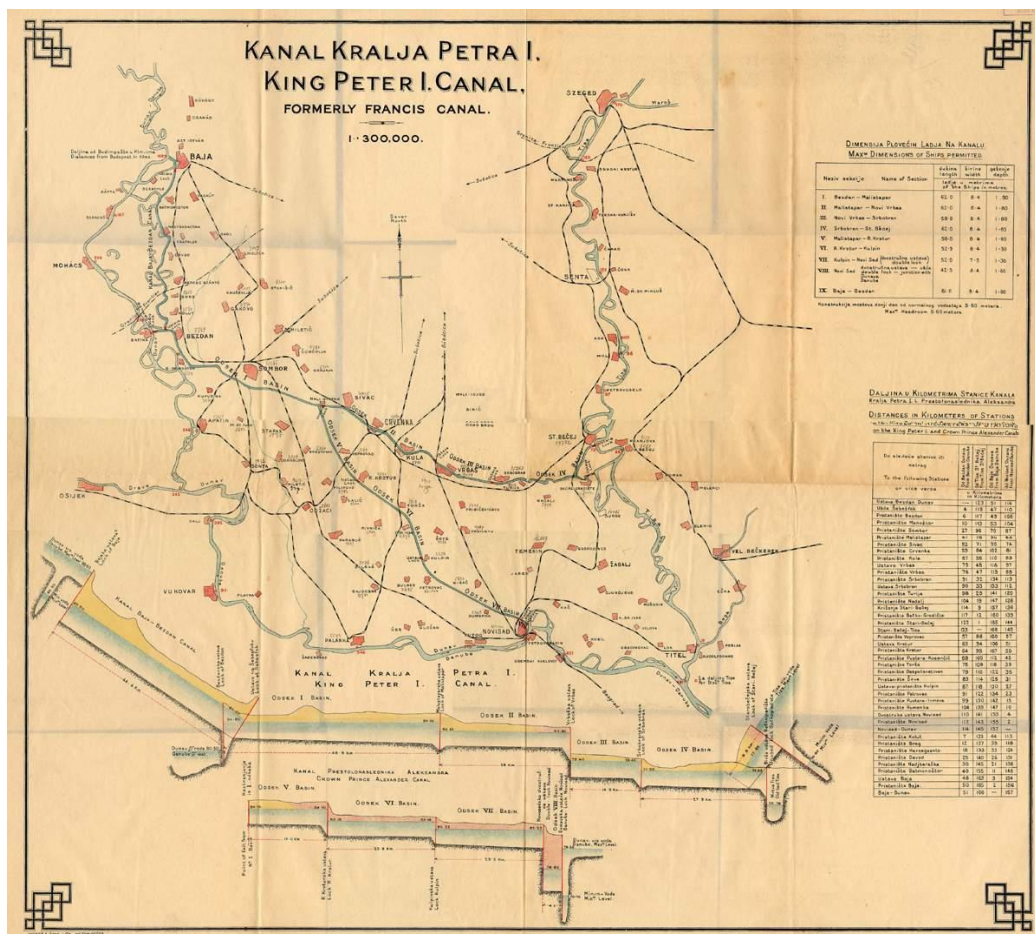
²¹⁸ R. Jović, M. Miloradović, *нав. дело*, 142.

²¹⁹ О акционарима и управи канала: N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Vaškoj*, 70.

²²⁰ *Memorandum, arhivski materijal: inv. broj 369, Arhiv grada Sombora*, Bunjevačke novine 9 (2006) 14.

престолонаследника Александра могли су у то време да плове само мањи шлепови јер је тај канал био пре свега пројектован за потребе наводњавања. Највише је коришћен за потребе становништва дуж канала и многобројних фабрика (две шећеране, фабрике кудеље, фабрике сукна и тд.).²²¹

Канал краља Петра је 1929. највише користила Државна речна пловидба, Прво српско повлашћено бродарско друштво и Апатинско удружење сопственика теретних лађа (сл. 35). Реморкажу је вршило Каналско друштво са три реморкера: Бездан, Нови Сад и Стари Бечеј. (сл. 36)²²² Осим тога постојала је тракторска вуча и коњска реморкажа. У случају да се врши вучење пловила сопственом снагом странке су добијале попуст од 25% у каналу краљ Петра, 30% у каналу престолонаследника Александра и 40% у каналу за снабдевање водом. Таксе за товар делиле су

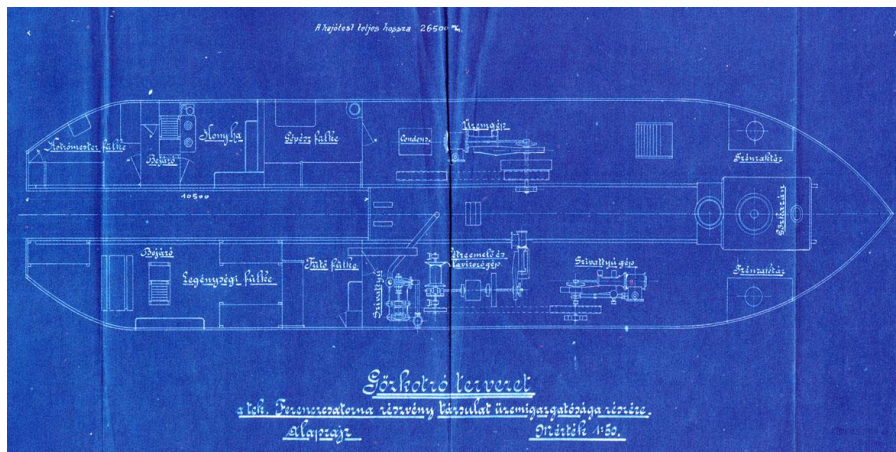

Сл. 35 Карта канала краља Петра I

²²¹ Најважнији подаци о каналима краља Петра I и престолонаследника Александра, Сомбор 1929, 10.

²²² Нацрт риморкера за акционарско друштво Францовог канала, АВ, Ф. 39, кутија 126.

се у четири категорије. У прву су спадали шећер, намештај, машине, у другу: асфалт, вино, кромпир, храна, брашно, нафта, пиринач, шrafoви, железничке шине, у трећу иловача, цемент, вештачко ђубре, шећерна репа, у четврту угаљ, дрво, песак, лед, шљунак, цигле...²²³

Сл. 36 План реморкера (АВ)

Према попису прихода за све зграде на каналу краља Петра и престолонаследника Александра из 1934. години, у Бездану је, поред зграда са становима каналских службеника, постојала капетанија, пристаниште и царинарница, у Бачком Моноштору, у овиру спратне зграде у колонији постојала је и гостинска соба, у власништву акционарског друштва су чуварнице на салашима у околини Сомбора, којима су припадали и одређени комплекси земље, службене просторије канала и стан техничког директора. (сл. 37) На Малом

Сл. 37 Један од летњиковаца саграђен у време градње канала (Марковић)

²²³ Најважнији подаци о каналима краља Петра I и престолонаследника Александра, 13.

Стапару, припада им гостиона и трговина мешовите робе, у спратној згради, поред станова налазила се и канцеларија са телефоном, у Старом Сивцу и Црвенки кречана, у Кули, у згради која је припадала акционарском друштву, била је смештена берберница, ту је и кречана. У Новом Врбасу поред канала акционарском друштву је припадао магацин, више зграда са становима и једна зграда са станом, гостинском собом и канцеларијом, као и гостионица и стан чувара оближег рибњака. (сл. 38) У згради поред млина у Србобрану становао је каналски службеник. У Бечеју се налазила уз стан и канцеларија, машинска кућа. На Малом каналу, рецимо, у Новом Саду постојале су гостионе.²²⁴

Сл. 38 Врбас

Интересантно је приметити да се новине у грађевинском и градитељском смислу и даље могу пратити преко појединих објеката уз канал. Комплекс царинарнице са пратећим зградама код Бездана изграђен је у стилу модерне.

У последњим деценијама своје концесије, која је истекла 1945. године, енглеско акционарско друштво све је мање пажње поклањало каналу. Услед тога је обалу све више освајала трска, па је канал постајао ужи, а замуљавањем дна све плићи. Тако је губио значај и као пловни и као мелиорациони објекат.

Управа канала је забранила 1942. године по први пут у својој историји препумпавање воде у канал због његовог високог водостаја јер евакуација воде није била могућа због високог водостаја Дунава и Тисе. Водостај у првом басену прешао је горњу границу нормалног водостаја за један метар па је претила опасност од пробијања каналских насипа.²²⁵

²²⁴ Попис прихода Акционарског друштва, ВВС.

²²⁵ N. Andrejev, *Odvodnjavanje u slivu severne Mostonge*, 105.

У Другом светском рату канал је био место стратишта. Не постоји место на каналу где мађарски фашисти нису бацали српско становништво под лед. 10. априла 1941. године мађарски фашисти су групу родољуба бацили везане у канал код Црвенке.²²⁶ 226 људи је бачено под лед на ушћу канала у Тису код Бечеја.²²⁷ И крај рата обележиле су борбе на Дунаву код Бездана. Раван простор у чијем се средишту налазила преводница био је место одакле су руске и домаће снаге форсирале Дунав у борби против усташа које су држале коту изнад Батине на десној обали реке.

На Великом бачком каналу након Другог светског рата главна пристаништа су била у Сомбору, Врбасу, Бечеју, Кули, Црвенки, Србобрану и Сивцу. Највећи промет имали су Врбас и Црвенка због истовара шећере репе, затим Сомбор, Србобран и Кула због извоза жита и других аграрних производа. Промет на Великом бачком каналу је 60-тих година 20. века био два пута већи него на Тиси. У то време је забележено да је пловни пут Великог канала широк 16 метара, а дубок два. По њему плове само мали каналски бродови до 25 до 120 коњских снага. Они углавном вуку специјалне каналске тегљенице тзв. *плетне*, средње носивости 330 тона, а газ 120 цм. Од 68 км Малог канала пловно је само 29 км од Малог Стапара до Савиног Села. Пловни део канала широк је од 10 до 11, 5 м, а дубине 140 до 170 цм. Ниво воде се одржавао уставом код Руског Крстура.²²⁸

Градњом канала Дунав – Тиса – Дунав део Великог и Малог бачког канала је уклопљен у његову трасу.

3. Реперне тачке (места) на каналима и његов утицај на њихов развој

3.1 Преводница у Бачком Моноштору на почетку канала

Моношторци, познати као водени људи, пре копања канала, својим чуновима су стизала где год су желели, па чак и до Телечке, широке површине под водом која се разливала омогућавале су им, како су мислили, удобан живот

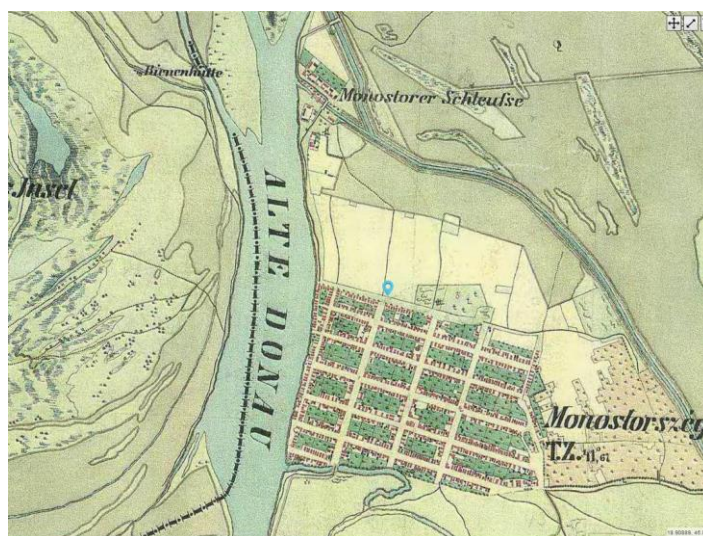
²²⁶ Ђ. Мирић, *Црвенка и њена средња школа (1923. – 2000.)*, Руски Крстур 2000, 82.

²²⁷ *Најважнији подаци о каналима краља Петра I и престолонаследника Александра*, 13

²²⁸ Б. Букуров, *Саобраћај и везе*, 173-174.

рибара.²²⁹ „На обалском делу рађа раж, тако рећи сама од себе, врбак даје огрев, острво заштиту, сигурност, а остало небројено благо, воде и мочвара.“ Но, 1793. година све се променило. Након што су се појавиле лађе у дунавском рукавцу, а из правца Бездана бројна кола са дрвеном грађом за колчење и дефинисање будуће трасе канала, као и она која су превозила стубове, креч, базалтни камен за покривање улаза, циглу и песак, неопходне за градњу преводнице, започето је његово копање на најзападнијој тачки - споју са Дунавом, у близини вишевековне скеле која је повезивала Барању и Бачку.²³⁰ Вода коју су до тада користили рибари, видело се, прећи ће у надлежност господe и државе и живот локалног становништва више никада неће бити исти!!! Како канал буде растао, тако су и они почели да гаје стоку, први од њих ће постати земљоделци, иако рибарске навике никада неће изгубити.²³¹

Према пројекту браће Киш, све преводнице, па и ова улазна, моношторска, биле су тзв. енглеског типа.²³² Иако су коморске бродске преводнице пронађене у Италији још у време ренесансе, због велике употребе у Енглеској пројектанти су их назвали енглеским.²³³

Сл. 39 Моноштор и његова позиција према Дунаву, други премер

²²⁹ М. Мајтењи, *нав. дело*, 19.

²³⁰ *Исто*, 106-107.

²³¹ *Исто*, 108.

²³² *Бачко-моношторска преводница*, Воде Војводине, Из историје уређења вода.

²³³ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 147. Идејно решење коморских преводница као и читав низ хидротехничких механизма замисао су Леонарда да Винчија.

Градња преводнице у атару села Моноштор је због скромних техничких услова задавала највише муке пројектантима канала јер је требало савладати високе воде Дунава и истовремено омогућити рад градитељима. (сл. 39) Због тешкоћа стручњак из Холандије, ангажован да руководи изградњом преводнице, побегао је са градилишта убрзо након започињања радова.²³⁴ На почетку, 1793. године преводницу граде најамни радници, а војници из Баје и робијаша им се прикључију од 1797., када је постало јасно да само озбиљном кампањом канал може бити завршен.²³⁵ На изградњи канала редовну војску замењују политички затвореници, који су чамии по тамницама, као и разни криминалци. Војници из Моравске, који су чували затворенике, били су крајње окрутни. Током зиме, када се земља смрзла, паузирали су са радовима неколико недеља. У архиви канала, сачувани су цртежи на којима су приказани затвореници како под надзором војника копају корито у групама, чувани оградама званим „Spanische Reiter“. Када би завршили једну деоницу ограда је померана и затвореници су поново били унутар ограде где их је један војник „бодрио“ бичем и терао на рад, а изван ограде је био стражар са напуњеним оружјем.²³⁶

Обала Дунава је код моношторске преводнице са обе стране улаза у канал у време њеног пуштања у саобраћај добро обезбеђена фашинама,²³⁷ дно је било утврђено јеловим шиповима и решетком од храстовине, доњи део обала је био изидан, горњи обложен каменом, круна затрављена.²³⁸ За градњу ове преводнице као и целог канала, храстова грађа се доносила из славонских шума.²³⁹ Преводница је требало да има, према првобитном Кишовом пројекту, једну комору са две капије и два покретна моста. Браћа Киш су окове за врата свих преводница, па и ове, наручила у Бечу од фирме Кулепвизер јер у Бачкој, као и целој Угарској, нико није могао да искује.²⁴⁰

Но, како то техничко решење није могло да задовољи услове пловидбе 1796. дошло је до измене пројекта, додат је још један пар дуплих капија и

²³⁴ *Maguar-hirmondo*, 26. juli 1793. godine, br . 8.

²³⁵ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 281.

²³⁶ С. Бакић, *нав.дело*, 176.

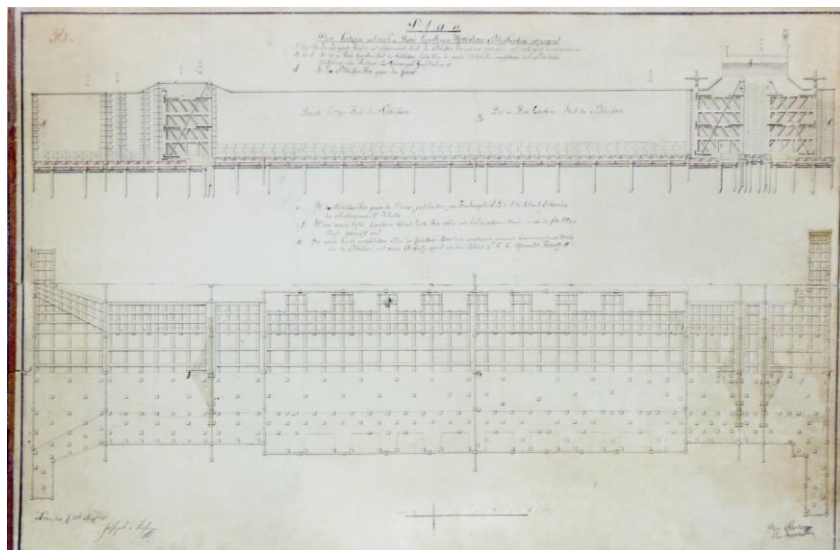
²³⁷ *вашина -сирово грање, Српски рјечник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима*, Београд 1935, 58.

²³⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 359.

²³⁹ У Бачкој ни за бродоградњу храстовине није било. *Исто*, 334.

²⁴⁰ *Исто*, 304.

формирана преткомора у делу према Дунаву. Уместо дрвеног, преко преводнице је саграђен зидани мост. На једном од стубића моста било је предвиђено постављање бисте цара Франца I (сл. 40).²⁴¹ За радове је завршној фази коришћена по први пут на каналу и црпна пумпа.²⁴²

Сл.40 План преводнице (Бродоградилште, Б. Моноштор)

Током прве половине 19. века улаз у канал код Моноштора постао је толико замуљан да су бродови могли саобраћати само са смањеном количином терета или се роба морала претоварати у мање помоћне бродове.²⁴³ Када су високе воде 1838. године засуле улазни део Шуговице, између Баје и Моноштора, сада Шугавица већ ни при средњој води није била пловна. То је исто важило и за Барачки Дунав, којим су се кретали бродови у Дунав. Због тога се морало брже приступити изради пројекта који ће постојећи канал спојити са Дунавом негде ниже према Батини. Да то није значило да је превођење бродова овде потпуно престало указује сачувано звоно из 1864., постављено поред преводничареве кућице, којим је најављиван пролазак пловила кроз преводницу. (сл. 42, 43) Када

²⁴¹ План који приказује завршене и незавршене делове преводнице са стањем од 15. августа 1796. године су потписали Јожеф Киш и Јожеф Шатор, инжењер коморске администрације Бачке. N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 360; N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 23-24.

²⁴² Ову вероватно парну пумпу набавио је Кишов наследник Франц Редл. Интересантно је да је она због ниског водостаја Дунава до свог одредишта превезена земљаним путем од Будимпеште до Бачког Моноштора. *Исто*, 28.

²⁴³ *Исто*, 30.

је направљен снимак изласка брода из коморе није познато, али је сигурно пре регулационих радова крајем 19. века. (сл. 41) Изградњом дунавског насипа преводница се нашла у првој линији одбране од поплава са тзв. брањене стране и ту престаје њена даља активност на превођењу бродова. Добија нову функцију - бродоградилшта како је и забележено на карти из 1894. године.

Сл. 41 Пролазак брода кроз комору (Андрејев)

Сл. 42 Звоно (Марковић)

Може се предпоставити да је на каналском улазу основана бродарска и машинска радионица за ремонт пловних објеката, пре свега каналске управе као и осталих власника, као и за одржавање и поправку мостова и преводница већ у време пуштања канала 1802. године.²⁴⁴ У зградама саграђеним око преводнице (приземнице са становима за магационере и преводничаре и спратница надзорништва) 1822. године живело је 144 становника.²⁴⁵ На географској мапи из 1831. на којој је приказан узбанизација Бачког Моноштора, на почетку Францовог канала означен је стамбени блок, назван Канал, заправо каналска колонија, и бродарска радионица.²⁴⁶ У каналском насељу било је у то време 10 кућа и затвор, у коме су били некада затворени непослушни Французи, заробљени у наполеоновим ратовима и коришћени за копање Францовог канала, два магацина, а у непосредној близини била је лугарница и бродарска радионица.²⁴⁷ Већи од ових магацина служио је за смештај 20.-30.000 центи соли.²⁴⁸

²⁴⁴ М. Вељански, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 22.

²⁴⁵ Ј. Ејман, *Der kolonist*, рукопис, превод, Музејска јединица, Врбас.

²⁴⁶ М. Вељански, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 24.

²⁴⁷ *Исто*, 35.

²⁴⁸ Н. Андрејев, *Изградња и експлоатација старих пловних канала у Бачкој*, 28.

Храна се доносила из села, тамо је постојала месара Шиме Флеша. Деца запослених у моношторској радионици и становника колоније пешице су одлазила у школу у село, насипом или стазом преко њива 1883.²⁴⁹ Када је дуж каналске обале постављена 1899. године телефонска линија, доведена је и до бродарске радионице изнад Моноштора.²⁵⁰ Бродарска радионица у Бачком Моноштору радила је у то време са 15 радника и парним мотором јачине 5 коњских снага.²⁵¹ Испод ње 1905. године изграђен је вишеспратни житарски магацин, који је преко уређаја званог каритон пшеницу пребацивао у шлепове.²⁵²

Сл. 43 Чуварева кућица (Марковић)

Уз леву обалу Францовог канала, недалеко од моношторске преводнице, налази се каштел познат по породици Вамошер. Са десне стране канала на потезу Клиса био је други посед Вамошерових. (сл. 44) Ервин Вамошер је на њему изградио каштел 1920. године.²⁵³

Сл. 44 Каштел на Клиси (Марковић)

²⁴⁹ М. Beljanski, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 35.

²⁵⁰ *Исто*, 40.

²⁵¹ S. Borovsky, *nav.delo*, 443.

²⁵² М. Beljanski, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 45.

²⁵³ *Исто*, 56.

Између ових поседа постојало је пристаниште на које су пристајале дереглије које су превозиле жито. У житном магацину породице Вамошер била је 1856. смештена **чарда**. Није познато ко је у то време точио пиће.²⁵⁴

Моношторску чарду држала је 1883. године породица Бох. У њој се свирало једном годишње када су бродарски радници приређивали забаву. Ради провода одлазило се не само у Моноштор него и у Бездан, где су се одржавали балови.²⁵⁵

Сл. 45 Понтонски мост (Марковић)

Недалеко од моношторске преводнице на споју са током који води од Бездана и данас постоји дрвени понтонски мост какав је некада постављан дуж целог канала. (сл. 45)²⁵⁶ Узводније, на месту где нови ток пресеца стари пут Бездан-Моноштор саграђена је тзв. чешка ћуприја у време градње безданске преводнице (сл. 46, 47).

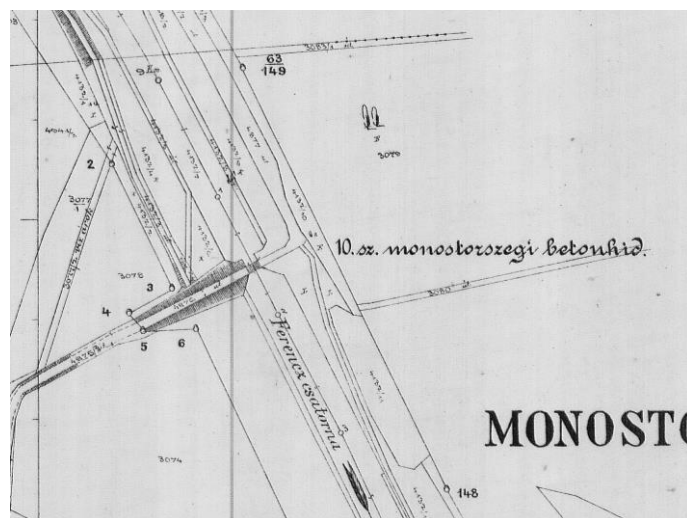
Сл. 46 Чешка ћуприја (Марковић)

²⁵⁴ М. Beljanski, *Vački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 26.

²⁵⁵ *Исто*, 35.

²⁵⁶ Првобитно су прављени у Бечу од дереглија са горњег Дунава. N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Vačkoj*, 29.

Култна места везана за веровања у исцелитељску моћ воде прате канал целом његовом дужином. У зависности од верске припадности становништва било их је православних, католичких и унијатских. На водицу која се налази на уливу Плазовића у Францов канал верници, пре

Сл. 47 Чешка ћуприја, план из 1914. (ВВС)

свега локално шокачко становништво, долазе за Велику и Малу госпојину и Духове, али се богослужења овде не држе.²⁵⁷ Уз два вотивна обележја подигнута 1923. и 1926. године је бунар. (сл. 48, 49)

Сл. 48 Ушће Плазовића у канал (Марковић)

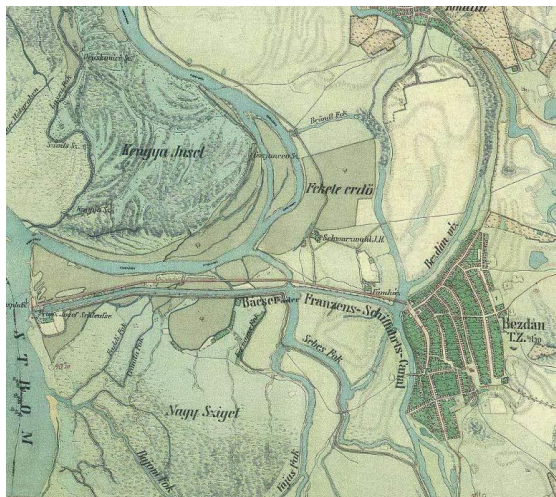

Сл. 49 Водица (Марковић)

3.2 Безданска преводница и Шебешфок поред ње

Преводница Бездан се налази готово на половини тока реке Дунав од извора у Шварцвалду до ушћа у Црном мору.²⁵⁸ До њене градње долази у време

када је постало сасвим извесно да је улаз у канал код Бачког Моноштора погрешно лоциран, односно да услед померања тока Дунава, потребна градња новог објекта. (сл. 50)²⁵⁹ Како је Дунав од Баје до Батине текао двоструким

Сл. 50 Позиција Мохачког и Барачког Дунава, са токовима који су били последица меандрирања Дунава, други премер

коритом, Мохачким и Барачким Дунавом, стварајући велико острво,²⁶⁰ за преводницу је изабрано место наспрам Батине као локација са стабилним коритом и обалом.²⁶¹ (сл. 51) Још 1737. започела је изградња насипног пута од Бездана до Шешешфока са мостом преко речице Бездан²⁶² чиме се желело приближавање насеља Дунаву. (сл. 52)

Сл. 51 Од Моноштора до Бездана (ИАС)

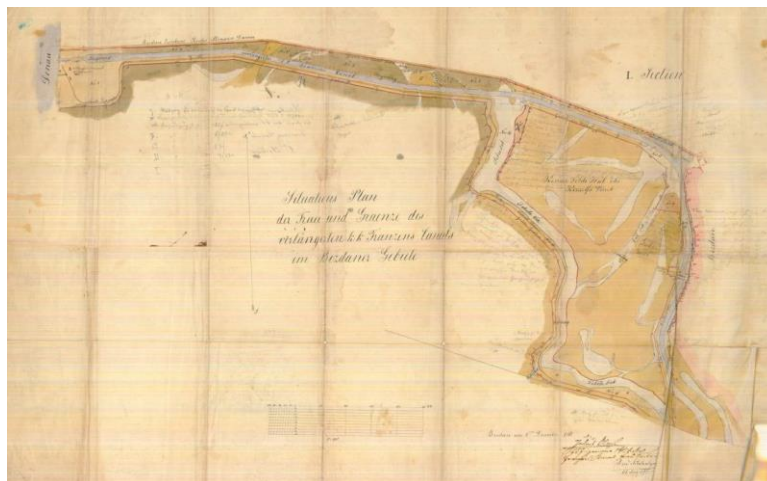
²⁵⁷ M. Beljanski, *Tragajući za Bodrogom i Monoštorom do kraja osamnaestog veka*, Sombor 1972, 87.

²⁵⁸ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 1.

²⁵⁹ http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=13&lat=45.85439&lon=18.91829

²⁶⁰ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 3.

²⁶¹ Ситуација канала од Моноштора до Бездана из 1854. године, ИАС, Збирка планова и пројеката, 2090.

Сл. 52 Ситуациони план од безданске преводнице до Шебешфока из 1858. (Чичовачки)

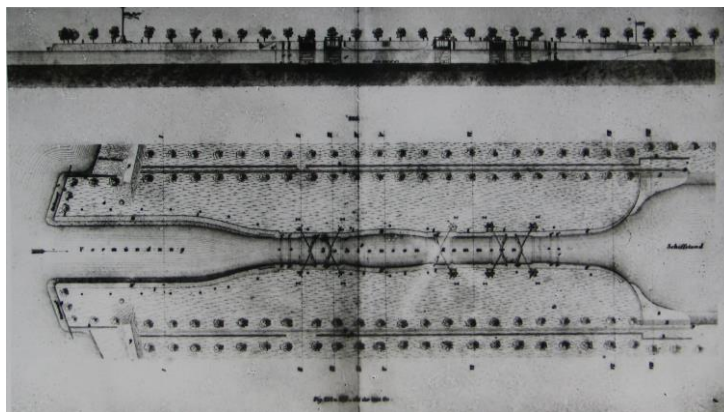
Пројекат за продужење канала од Моноштора до Бездана потписао је октобра 1847. године у Будимпешти Јанош Михалик а до реализације самих радова доћи ће тек након буне 1848/49.²⁶³ Градња преводнице код Бездана започета је 1854. по Михаликовим плановима који је целу грађевину направио од бетона, смеше састављене од једног дела цемента, једног дела песка, једног дела воде и 4 дела ситног шљунка. Михалик је у воду потапао гвоздене сандуке напуњене оваквом смесом и посебним механизмом их отварао. Мекана бетонска смеша би се после неког времена стегла и спајањем је добијен један компактни базен. Када је испумпана вода из базена, бродска комора је изгледала као корито издубљено из целине. Дебљина дна ове јединствене грађевине била је 7 хвати, висина бочних зидова $36 \frac{1}{2}$ хвати, а њена дужина је 132 хвата. Унутрашњост преводнице је била подељена на три дела, један дужине 111, други 22, и трећи 15 хвата да би се пропуштали бродови различите дужине. (сл. 53, 54)²⁶⁴

За изградњу ове огромне грађевине потрошено је 800.000 форинти, што је ипак било јефтиније него да је градња изведена у опеци. У градњи су учествовали надничари. Да би се упознали са начином градње бетоном, изградњу преводнице су пратили домаћи и страни стручњаци јер је у то време преовладало мишљење да је бетон добар за градњу темеља, а не и за зидове или пак радове под водом. Своју скепсу изразили су и стручњаци из Енглеске.

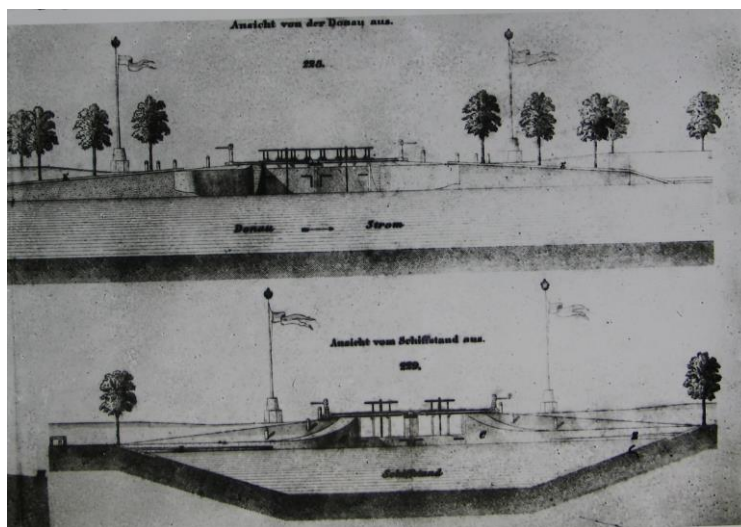
²⁶² М. Beljanski, *Tragajući za Vodrogom i Monoštorom do kraja osamnaestog veka*, 60.

²⁶³ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 29.

²⁶⁴ *Оригинални план*, ИАС, Збирка планова и пројеката, 2091; *Погледи са дунавске и каналске стране*, ИАС, Збирка планова и пројеката, 2092.

Сл. 53 Безданска преводница, позиција капија (ИАС)

Сл. 54 Погледи са дунавске и каналске стране (ИАС)

Преводница је отворена за пловидбу 27. јуна 1856. године у присуству царског и краљевског повереника витеза Мартина, свештенства, војне и цивилне власти, обичног народа. Након крштења преводнице именом Његовог царског и краљевског величанства - zsilip Ferenc Jozsef (устава Франц Јозефа) одржана је на отвореном миса и славље, са музиком и игранком са здравицама и прангијањем. После подне, као први брод прошао је Шумахеров окићени брод Ласло натоварен житом. На броду су се налазили свечано обучени синови највећих бачких трговаца житом. Приликом отварања преводнице њен градитељ Јанош Михалик²⁶⁵ је добио орден цара Франца Јозефа. Постављена је и плоча направљена од мермера

²⁶⁵ Јанош (Јохан) Михалик је рођен у Араду 1818., служио је у царској и краљевској инжењерији. Након положеног испита на краљевској академији у Пешти, постаје члан управе Францовог канала. За време његовог величанства Фердинанда, држава га је послала да се усавршава у Италију Немачку, Белгију и Холандију и то знање је применио код градње безданске преводнице.

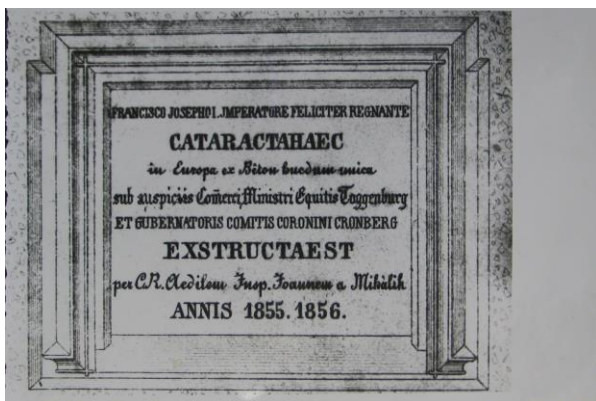
из Тате, коју је урадио вајар Антал Герендаи. Оригинални текст на плочи је гласио: „FRANCISCO JOSEPHO I. IMPERATORE FELICITER REGNANTE CATARACTA HAEC. in Europa ex Béton hucdum unica. sub auspiciis Comercii Ministri Equitis Toggenburg ET GUBERNATORIS CORONINI CRONBERG EXTRUCTA est. per C. R. Aedilem Insp. Joannem a Mihalik Annis 1855-1856.“ (сл. 56, 57)²⁶⁶

Сл. 56 Безданска преводница, поглед према Батини, 1856. (Maguar перлар)

На стогодишњицу њене изградње 1956. године Управа водне заједнице бачких канала у Сомбору поставила је, поред ове прве плоче другу на којој је исписан следећи текст: *“Ова устава први бетонски објекат ове врсте у Европи, изграђена је 1856. године. Несметано је функционисала 100 година. Њена улога у систему Бачке за протеклих 100 година била је огромна, али ће бити још већа у изградњи социјалистичке привреде нове Југославије.”*

²⁶⁶Репортажа са отварања преводнице, фотографија Јаноша Михалика и цртеж преводнице објављени су у: *A Bezdan szilip*, Maguar перлар јул 1856, 108, 109. Текст исписан на латинском језику у слободном преводу гласи: „*За време цара Фрање Јосифа изграђена је ова преводница. У Европи до тада једина од бетона а под покровитељством министра трговине витеза Тогенбурга и гувернера Комитета Коронина Кронберга. Подигнута је по Ц.Р. едилу инспектору Јоану Михалику године 1855 - 1856.*” Фотографија плоче ИАС, Збирка фотографија, 2098.

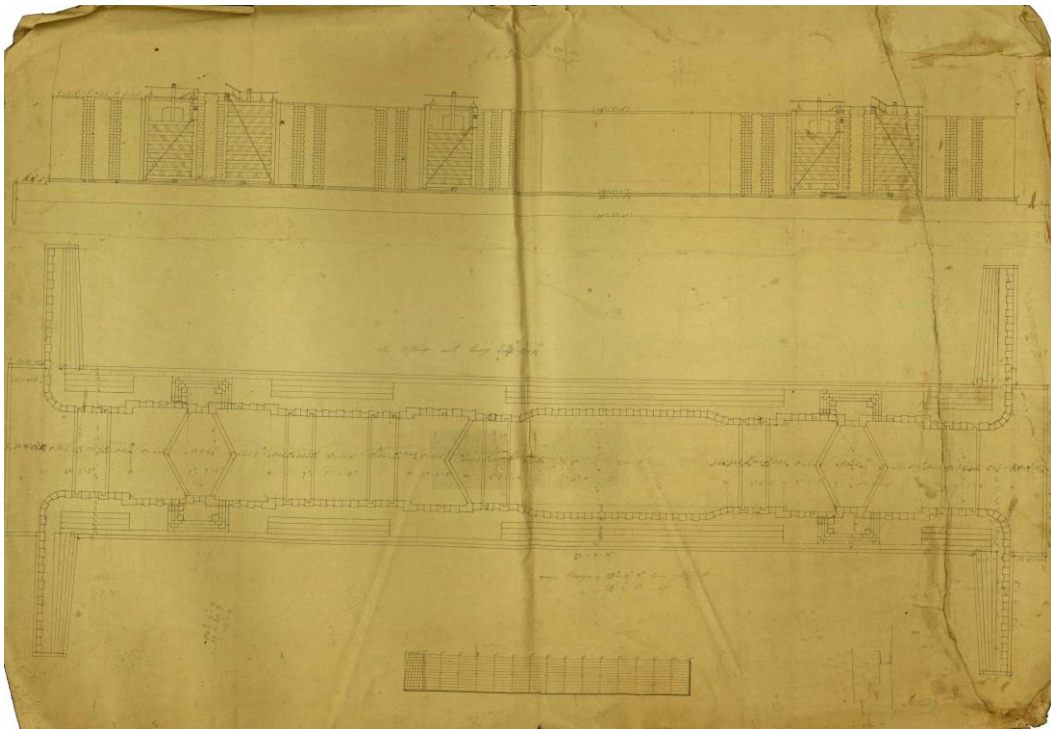
Сл. 57 Спомен плоча из 1856. (ИАС)

Преводница се првобитно састојала од преткоморе и две коморе, укупне корисне дужине око 70,00 м и ширине 9,48 м и имала је два пара капија.²⁶⁷ Капије су двокрилне, првобитно дрвене, са разупорама (хоризонталним гредама), које преносе оптерећење на зидове. На капијама су шибери 1,00 x 1,00 метар отвора, кроз које се упушта вода у канал и из канала у Дунав или кроз које се водом пуне бродске коморе приликом превођења пловних објеката. Отварање и затварање капија врши се зупчастом летвом помоћу механизма на ручни погон. Њихова доња ивица наслања се на праг од бетона, који је обложен дрвеном гредом у циљу заптивања. На капијама су и ударне греде, а на вертикалним ивицама капије обложне греде, све у циљу бољег заптивања. Сви њихови прагови су на истој коти 78,88 м.н.м. Исто тако и све нише су на истој коти 78,48 м.н.м. Нише или удубљења су за 40 цм ниже од прагова јер се у њима по дну окрећу капије.

На дунавској и каналској страни (изван бродске коморе) налазе се по два жлеба на међусобном растојању од 2,0 м. Жлебови се налазе у вертикалним зидовима, а у дну са дунавске стране кота дна жлеба је у равни са бетонским дном преводнице. Са каналске стране израђен је накнадно један бетонски праг изнад темељне плоче, висине 2,70 м. У случају потребе пражњења комора као и приликом испуштања воде из канала у Дунав у нише су се стављале дрвене тзв. „шандор” греде. Њиховим постављањем, уз отварање свих капија, може се испуштати у периодима интензивног одводњавања далеко већа количина воде него кроз отворе у капијама, путем преливања воде преко греда. Преткомора служи за смештај пловних објеката који чекају на превођење. (сл. 58)²⁶⁸

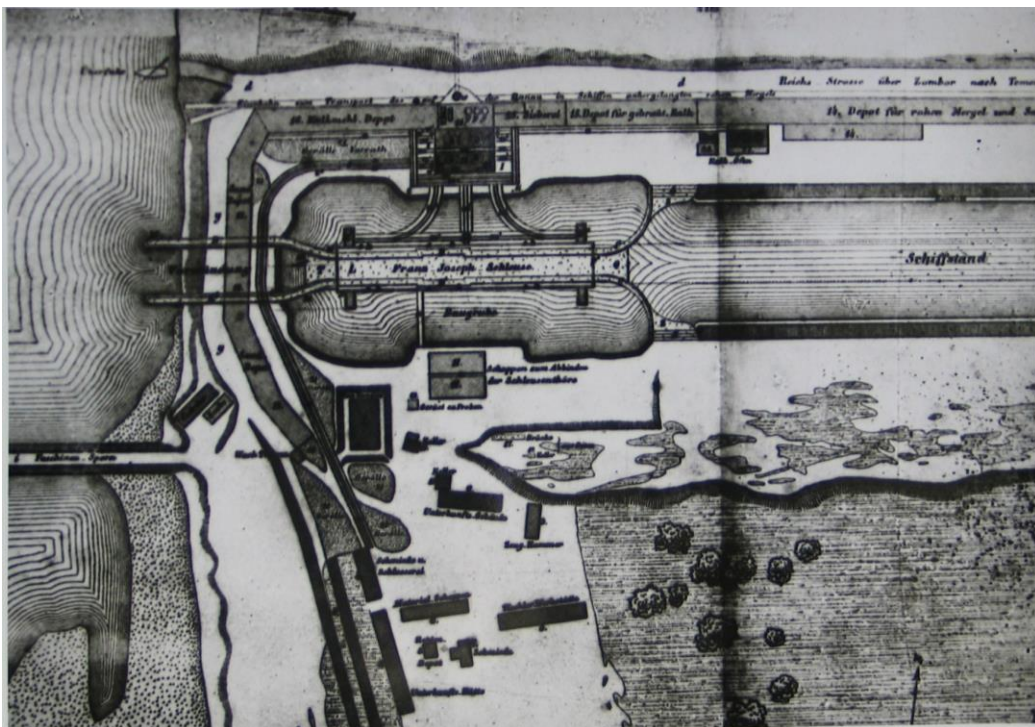
²⁶⁷ О градњи преводнице N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 37- 42.

²⁶⁸ АВ, Ф. 39, кутија 25.

Сл. 58 План безданске преводнице (Чичовачки)

Јанош Михалик, располагајући у оно време само најпростијим пумпама за црпљење воде, одлучио се за у то време, нов, до тада непримењен начин извођења објеката. Откопавши темељну јаму није исцрпио воду, него је подводно избетонирао и темељну плочу и један део зидова коморе.

Сл. 59 Шема градилишта (ИАС)

Колико је то био смео подухват, може да послужи податак, да до 1855. године није постојала готово никаква литература о употреби чак и обичног бетона. Михалик је, пре почетка радова морао изградити доста помоћних објеката око преводнице, да би у моменту отпочињања подводног бетонирања све беспрекорно функционисало. Он је врло студиозно разрадио организацију радова, тако да се радило неопрекидно дању и ноћу 90 дана. Дневни учинак код подводног бетонирања темеља био је просечно 161 м³, а у објекат је уграђено око 19.000 м³ бетона.

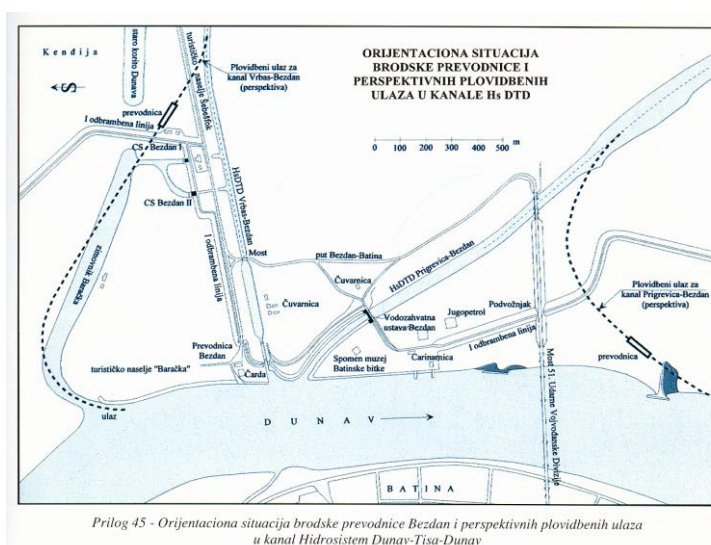
Одмах поред пута Бездан-Батина биле су смештене депоније материјала, кречњака, печеног креча и лапорца.²⁶⁹ На самом путу је био постављен колосек по којем се материјал, кога су пловни објекти довозили Дунавом, транспортовао од реке до депонија. И камени агрегат за справљање бетона је овде депонован. Остали камен и песак су били смештени дуж дунавског насипа и до њих је такође постојао колосек.

Јужно од грађевинске јаме била је смештена управа градилишта. (сл. 59, 60)²⁷⁰ Најважнији објекат била је фабрика бетона, која се налазила северно од центра преводнице и која је са градилишном јамом била повезана са три колосека на скелама: један је ишао у луку према дунавској страни, други према центру, а трећи, такође у луку, према каналској страни преводнице. Фабрика бетона била је смештена под кровом једне велике зграде дрвене скелетне конструкције, заједно са парном машином за погон, разним млиновима, дробилицама и мешалицама. Подводно бетонирање је вршено помоћу 6 потапајућих сандука. Сандуци су били 2,50 м дугачки, а широки и високи 0,80 м. Са једним таквим сандуком могло се одједном излити 1,7 м³ бетона. Чим је потапајући сандук постављен на одређено место, његово дно се отварало и бетон изливао на претходни слој везујући се са њим. Помоћу ових кранова могуће је било дохватити сваку тачку преводнице. По завршетку бетонирања дна постављала се унутрашња и спољашња оплата за вертикалне зидове. Скелет оплате наслањао се при дну на темељну плочу, а горе

²⁶⁹ Лапорац је превожен из Беочина до Черевиха на Дунаву, па даље до места где је требало да се користи. АВ, Ф. 20, инв. бр. 3641.

²⁷⁰ Организација и просторни распоред објеката видљиви су на карти која се чува у Збирци планова и пројеката, ИАС, 258. План преводнице и градилишта, авионски снимци, реконструкција

је био међусобно разупрт косим и хоризонталним разупирачима са унутрашње стране преводнице, а са спољне стране причвршћен за скелу кранске стазе. Сандуци за подводно бетонирање пуњени су бетоном са стране још неизграђеног дела преводнице, а одатле под кран превожени пловним понтонима. Дозирање је вршио запремински. Однос мешавине код преводнице састојао се од једног дела цемента, два дела дунавског песка и четири дела туцаника. Један м³ овако припремљене мешавине у влажном, растреситом стању, био је тежак 1.500 кг.

Prilog 45 - Oriјentaciona situacija brodske преводнице Beždan i перспективних пловидбених улаза у канал Hidrosистем Дунав-Тиса-Дунав

Сл. 60 Шема грађевина

(Н.Андрејев, *Изградња и експлоатација старих пловних путева у Бачкој*, 55)

Напуњена колица бетоном су даље по колосеку вожена до постоља испод којих су на понтонима чекали потапајући сандуци. Након изручивања бетона у сандуке, сандуци су допремани испод кранских мостова, да би их помоћу витла прво мало издизали са понтона а потом на одређеном месту спуштали – потапали. Једна мешалица малтера је одједном припремала малтер за три мешалице бетона. Једна мешалица бетона припремала је онолико бетона, колико је један потапајући сандук могао да прими. Сва транспортна средства била су димензионисана на ову количину. Није смело бити застоја нити прекида рада. Зато и данас Михаликов генијалан и грандиозан начин градње са беспрекорном организацијом рада заслужује пуно признање и дивљење. По завршетку радова Михалик је објавио

коморе и функционисања преводнице приказани су на фотографијама ИАС, Збирка фотографија 2090-2103, Техничка документација, АВ, Ф 39 .

књигу о изградњи безданске преводнице која је била у то време јако тражена, превођена и коришћена.²⁷¹

Године 1883. врло прецизан цртеж изгледа и пресека тадашње дрвене капије, вероватно још увек онакве каква је била постављена приликом изградње преводнице, урадио је Алберт Хајнц, чија је активност на каналу у другој половини 19. века одређивала и решавала многе проблеме. Он је увек био тако где је то било потребно: Бездану, Сомбору, Бечеју...

Сл. 61 Реновирање око 1936 (ИАС)

Године 1898. првобитне дрвене замењене су гвозденим капијама. У годишњем извештају каналског друштва стоји забележено да безданска преводница изискује темељну оправку. Пошто је у то време била и најважнија преводница, образована је једна стручна комисија да испита стање. Испитивање је извршено у току зиме, када је преводница, ради прегледа, била исушена. Било је предложено да се хитно ураде само најнеопходније поправке, како би била способна за погон све док се темељно не поправи. Ови радови су извршени 1906. године, а утрошено је 66.498 круна. До инициране темељне оправке из 1905-1906. године дошло је тек за време Првог светског рата. Пројекат санације преводнице је урађен 1914. године, а радови, углавном, извршени 1915. године. Пројектом је била обухваћена поправка хоризонталних пукотина у зидовима преткоморе, као и оправка оштећења зидова коморе. Финансирање ових радова акционарско друштво је решило путем подизања два ратна зајма, у висини од 100.000 и 50.000

²⁷¹ Praktische Anleitung zum Beton-bau, nach eigene Versuchen und Erfahrungen von Johann Mihalik, k. k. Ministerial Bau Inspektor, Berlin 1860. Примерак књиге се налазио до Другог светског рата у каналској управи, након чега јој се губи сваки траг.

круна. Према извештају из 1915. године за о радове утрошено је 170.856 круна, а са оправком из 1905-1906., по извештају из 1916. године, 248.733 круне. У извештајима каналске управе од 1916. до 1935. не помињу се никакви већи радови на поправци уставе. Током зиме 1935-1936. поправљане су капије. (сл. 61)²⁷²

Преводница у Бездану данас није у употреби. У време када је настала, представљала је значајан технички напредак и као таква уписана је у све важније светске техничке енциклопедије.²⁷³ (сл. 62, 63)

Сл. 62 Пролаз бродова (ИАС)

Сл. 63 Авионски снимак (ИАС)

Уз безданску преводницу незаобилазни објекат је чарда на Дунаву. Најстарија чарда на овом месту забележена је 1760. године када је закупнину од три форинте за точење пића плаћао крчмар Мишка, мада је крчми било и пре тога јер се Дунав на том месту од давнина прелазео. Познато је да је скела поред чарде постојала још далеке 1738. године.²⁷⁴ Изглед чарде, дужне зграде са зиданим тремом, забележен је на авионском снимку насталом између два рата.²⁷⁵ (сл. 61) На другом премеру, на улазу у Бездан је уцртана царинарница.²⁷⁶

Сл. 64 Чарда (ИАС)

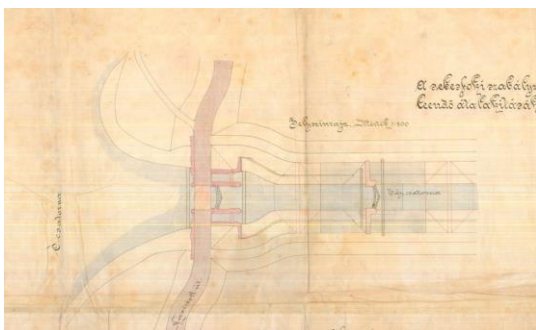
²⁷² N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Vačkoj*, 44-45; ИАС, Збирка фотографија, 2095.

²⁷³ Пролаз кроз преводницу, ИАС, Збирка фотографија, 2098; *Авионски снимак*, ИАС, 2103.

²⁷⁴ М. Вељански, *Bezdana čarda na Dunavu*, проспект.

²⁷⁵ ИАС, Збирка фотографија, 2100.

На споју Великог и бајског канала код Шебешфока грађена је од 1874. године преводница изузетно складних пропорција, облика и декорације. Средишњи део коморе, између доње и горње главе није озидан већ је остављен трепезни земљани каналски профил. Два пара двокрилних капија било је окренуто ка Баји. Са леве и десне стране доње капије налазе се по два отвора који се могу отворати и затворати и на тај начин се регулисала проток воде у каналу. Преко преводнице постављен је мост део пута Бездан - Батина. (сл. 65) На фотографији у пригодном Албуму насталом од 1872-1875. види се да је градња преводнице претходила спајању канала, као и изглед куће преводничара.²⁷⁷ (сл. 26, 66) На бројним разгледницама је забележен њен изглед.

Сл. 65 Оригиналан план (Андрејев)

Сл. 66 Шебешфок, фазе градње – пре споја са Великим бачким каналом (Албум)

Акционарско друштво Францовог канала је имало радионицу за поправку бродова у Бездану са парним мотором са 6 коњских снага и 13 радника крајем 19. и почетком 20. века.²⁷⁸ (сл. 67) Изглед пристаништа код Бездана на Францовом каналу забележен је на разгледници из 1917. године.²⁷⁹ (сл. 68) Зграда која се види

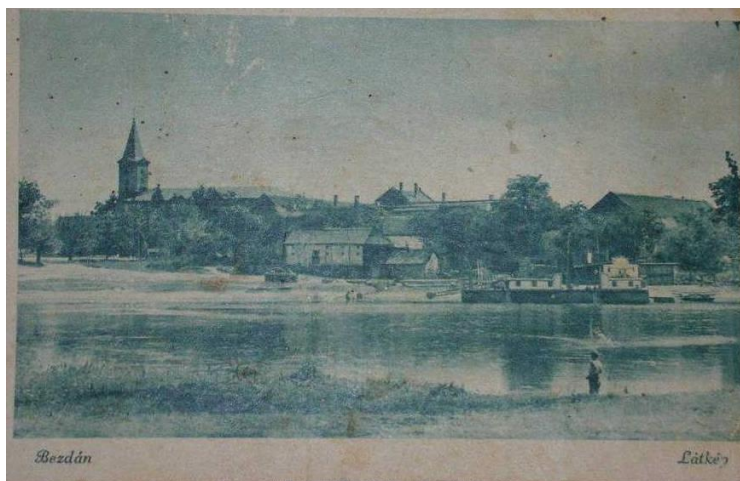
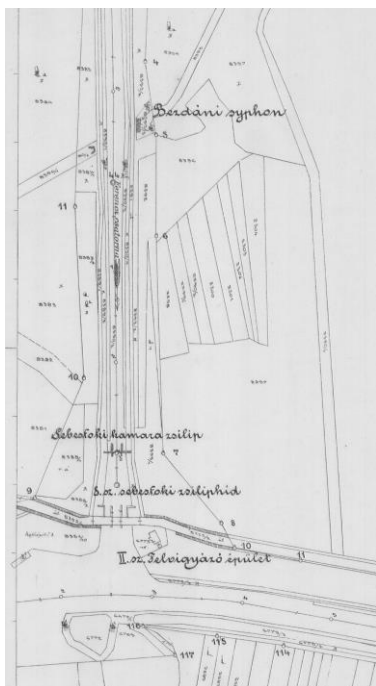
²⁷⁶ http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html.

²⁷⁷ *Ferenc-csatorna emlekalbum*, Ваја 1998.

²⁷⁸ S. Borovsky, *nav.delo*, 443.

²⁷⁹ Приватна колекција др Ференца Бале из Бездана. Мапа *Старе безданске разгледнице*, Сомбор, 199?

у њеној позадини била је чарда са кугланом и у њој је данас смештена радионица свиленог дамаста која чува традицију ткања стару више од једног века.

Сл. 67 Позиција преводнице (ВВС)

Сл. 68 Куглана на обали канала (Бала)

Старе фотографије бележе да су жене прале веш на каналу. Познато је да су уместо сапуна од куће доносиле лужницу, начињену од пепела и сапунске цеђи.²⁸⁰

3.3 Сомбор – место управе канала

Значај Сомбора, слободног краљевског града и средишта Бач-бодршке жупаније за градњу и коришћење најпре Великога, а потом и Малог бачког канала је велика. Жупанијске и градске власти су се мешале у градњу и лоцирање појединих објеката, а у њему се од 1790. године налазила и Управа за пловидбу у којој је радио Јожеф Киш. У Сомбор је из Врбаса 1880. године премештено седиште Францовог канала.²⁸¹

У атару самог града није у време почетка градње канала било значајнијих техничких објеката. Од Бездана до Сомбора канал је био изграђен око 15 км у

²⁸⁰ М. Beljanski, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine*, 41.

²⁸¹ М. Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 35.

насипу, што значи да је околни терен био нижи на тим деоницама од водостаја у каналу²⁸² па је и то вероватно имало утицаја на везу града са каналом. Пројектом браће Киш била је предвиђена градња тзв. Апатинског моста познатог крајем 19. века као Лекина ћуприја.

Близина текуће воде условила је, поред пловидбе, коришћење канала за различите сврхе. Купалиште у Сомбору постојало је још 1863. године, а његов закупац Венделин Улрих те године тражи право да може точити и пиће.²⁸³ Годину дана касније откупом земље регулисан је пут до Апатинског моста и купалишта и предложено да се дуж пута „ради угодности грађана када иду на купање“ посаде платани.²⁸⁴ На плану А. Кецера 1881. уцртано је купалиште код *Крушке*.²⁸⁵

Сл. 69 Купалиште (ГМС)

Да се у то време поред угодности водило рачуна и о здрављу грађана говори извештај о стању купатила који је поднео 1892. године градски инжењер.²⁸⁶ Познато је да је 1911. године било забрањено купање и прање крпара и рубља на каналу јер су у њега из Дунава доспели бацили.²⁸⁷

И након Првог светског рада купалиште је активно. Плата Лугумерски нуди граду да закупи купку на каналу краља Петра 1919. године²⁸⁸ Каналска вода је заражена тифусом 1930. године.²⁸⁹

²⁸² Ђ. Вожић, *nav.delo.*, 123-124.

²⁸³ Венцел Урлих је држао купалиште све до 80-тих година 19. века, М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 39-40, 80. М. Вељански, *Летопис Сомбора од 1877. до 1906. године*, 36.

²⁸⁴ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 52.

²⁸⁵ М. Вељански, *Летопис Сомбора од 1877. до 1906. године*, 48-49.

²⁸⁶ *Исто*, 110.

²⁸⁷ М. Вељански, *Летопис Сомбора од 1907. до 1914. године*, Сомбор 1983, 62

²⁸⁸ М. Бељански, *Градска управа у Сомбору од 1919. до 1941. године*, Сомбор 1984, 17.

²⁸⁹ *Исто*, 77.

На разгледницама је забележен његов изглед. (сл. 69, 70) Све до почетка тридесетих година 20. века купалиште је имало дрвене сплавове и базене постављене на бурадима погодне за сунчање и купање а уз њих и дрвене кабине за пресвлачење ...²⁹⁰ Пред други светски рат озидана је зграда данашњег шtrandа. (сл. 71, 72)

Сл. 71 Сомборски шtrand 1930. (www. delcampe.net)

Сл. 72 Нови шtrand, разгледница, пред Други светски рат (ГМС)

На каналу код Сомбора од 1863. године постоји пећ за печење креча чиме се бави Павле Радојевић.²⁹¹ Варошку кречану на каналу 1864. године уместо Уроша Радојевића закупио је за 100 форинти Себастијан Белт.²⁹² Он 1865. за закуп кречане плаћа 100 форинти, а три године раније (закупи су ишли на три године) износ је био 300 форинти.²⁹³ На каналу су 1912. године две кречане. Камен за

²⁹⁰ Купалишта на Дунаву су старија од каналских и помињу се у изворима већ од почетка 19. века. Новосадко купалиште и Шtrand отворено је на бурадима и дрвеним летвама још 1828. године. А. Озер, *Prošetajmo promenadom, окупајмо се на Dunavi, Novi Sad 2009*, 13-14.

²⁹¹ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 43.

²⁹² Исто, 51.

²⁹³ Исто, 65.

печење је довожен шлепом из Бермента. Свака од две пећи је могла да прими 65 до 70 метричких центи камена. Кречане су радиле до 1930. године.²⁹⁴

Сл. 70 Поред купалишта, 1909. (ГМС)

Током зиме, вода у каналу се мрзне. Први лед се јавља још у децембру и траје углавном до краја фебруара. За време јачих зима дебљина леда је достигала и 40 цм. Ту чињеницу су још, по његовј изградњи искористили становници околних насеља за коришћење леда у свакодневном животу са чување хране и хлађење пића.²⁹⁵ Закупац купалишта Улрих Венцел и кречане Себастијан Белт 1864. године довлаче лед у градску ледару.²⁹⁶ У леденицу Милана Антића, сомборског привредника и заступника пештанског произвођача пива Hagen maier, који је претакао њихово пиво из буради у флаше, спремало се 1891. године и до 1.000 кола леда вађеног на Францовом каналу, барама и Мостонги.²⁹⁷

У Сомбору је издато 1865. године право риболова за 132 форинте на три године.²⁹⁸

До 1873. у Сомбору се пристаниште налазило на десној обали канала. Те године Управа канала извештава град Сомбор да је пристаниште за пароплове и лађе преместила на леву обалу. Саде се платани на путу до Апатинског моста (сл. 73) и железничке станице.²⁹⁹ Стрна жита, која су због климатских услова доспевала у Бачкој две недеље раније него у севернијим крајевима царства, су превожена до Будимпеште и Беча воденим путем шлеповима. Роба је 1879.

²⁹⁴ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1907. do 1914. godine*, 73.

²⁹⁵ П. Томић, *Географска монографија Турије*, 52.

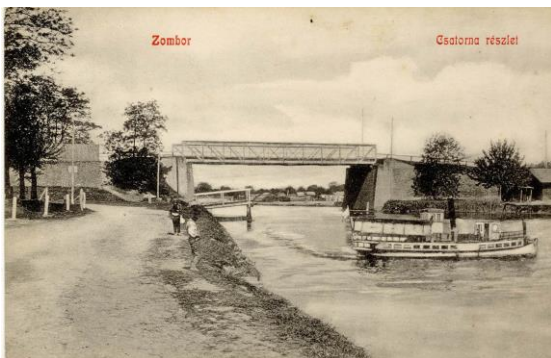
²⁹⁶ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1861. do 1876. godine*, 54.

²⁹⁷ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 100.

²⁹⁸ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1861. do 1876. godine*, 65.

²⁹⁹ *Исто*, 160.

утоварана на Малом Стапару, на сомборском пристаништу и у Бачком Моноштору да би Дунавом била отпремана.³⁰⁰

Сл. 73 Апатински челични мост 1909. (ГМС)

Виногради у непосредној близини града били су узрок промене трасе канала а 1888. године су уцртани са обе стране Апатинског пута све до канала на плану Милана Гргурова.³⁰¹

До већих промена у структури привреде долази у Бачкој тек у другој половини 19. века са изградњом парних млинова, односно са изградњом шећерана почетком 20. века. Развој прохрамбене индустрије је пратио и пораст становништва, Бачка се претвара у једно од развијених подручја Европе.³⁰² Сомбор 1869. године добија прво парно постројење – парни млин који је запошљавао девет радника.³⁰³ За рад овог као и осталих парних постојења била је потребна вода из канала. Иако је још 29. јануара 1895. године струја осветлила млин код железничке станице,³⁰⁴ градске улице, дућани, кафане, многе куће и јавне грађевине биће осветљене тек пошто је 1905. године саграђена електрична централа, иза Францовог канала, на десној страни Апатинског пута. У власништву акционарског друштва из Пеште, које је добило у Сомбору концесију на 20 година, давала је дневно 7 сати струје.³⁰⁵

Постојање електричне централе уз канал омогућило је да наспрам ње, иза штранда, буде саграђена црпна станица Мостонга, прва на електрични погон у

³⁰⁰ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 20-21.

³⁰¹ *Исто*, 94.

³⁰² N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, I.

³⁰³ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1861. do 1876. godine*, 5.

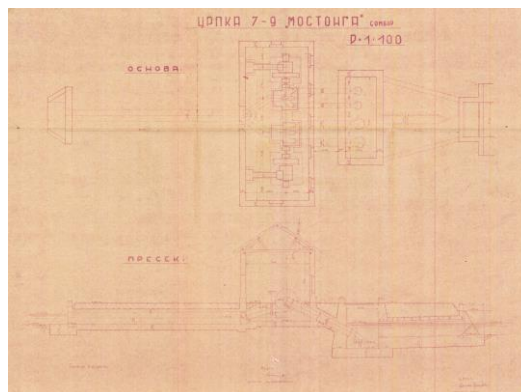
³⁰⁴ М. Вељански, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 121.

³⁰⁵ *Исто*, 170.

Бачкој. (сл. 74, 75) Обале канала је у то време још увек повезивала дрвена Лекина ћуприја која је замењена 1930. године бетонским мостом³⁰⁶

Сл. 74 ЦС Мостонга (Марковић)

Сл. 75 План црпне станице (ВП Дунав)

До градње другог моста, који и данас постоји дошло је тек постављањем железичке пруге према Апатину (Богојеву) преко канала 1870. године.³⁰⁷ Градња железнице довела је до градње јединственог објекта по својој локацији и намени. Уз сам железнички мост према Апатину саграђена је црпна станица која је воду из канала цевима пребацивала до железничке станице. Коришћена је за рад парних котлова, али и прање локомотива. (сл. 76)

Сл. 76 Сомбор, железничка црпна станица (Марковић)

Уз канал је био саграђен читав низ салаша. (сл. 77) Остало је забележено је да су сомборски бербери на Францов канал слали шегрте за воду јер је била мекша и погоднија за сапуњање и бријање муштерија.³⁰⁸

³⁰⁶ М. Бељански, *Градска управа у Сомбору од 1919. до 1941. године*, 77.

³⁰⁷ Ј. Romelić, *Privreda sliva Mostonge i Zapadne Bačke*, Mostonga, Sombor 1998, 189.

³⁰⁸ М. Бељански, *Бунари, водари и водовод*, Сомбор 1976, 7.

Сл. 77 Салаш (П333СКНС)

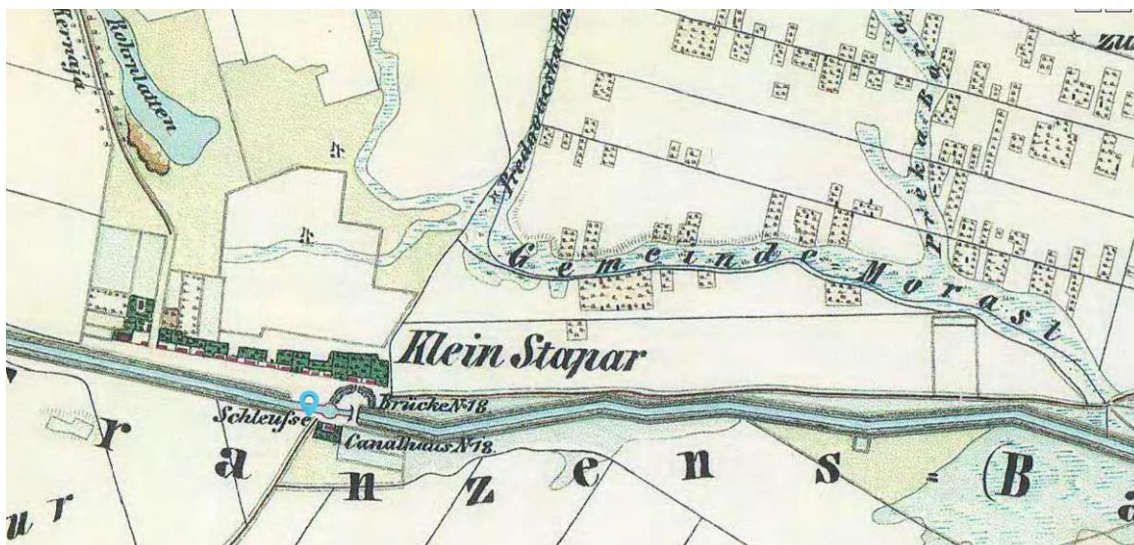
3.4 Преводница у Малом Стапару – средиште комуникације, трговине и каналцијског живота

Један од највећих проблема који су пројектанти и градитељи Великог бачког канала морали да реше је питање сивачког блата. Регулација подземних вода на овој локацији довела је до промене у самом извођењу пројекта, а решавање тог проблема и до смене браће Киш. Значај ове локације између атара села Сивац и Стапар, Кишови су рано уочили. Убрзо након аудијенције код цара Леополда, у допуни своје преставке Угарској комори од 16. јануара 1792. године, пројектанти су захтевали да им се додели једна већа, мало коришћена плавлена парцела недалеко од села Стапара за подизање радничких барака и за напасање коња. Администрација кморских добара у Бачкој дозволила је 8. фебруара исте године да се тражено земљиште површине 2.403½ јутра уступи акционарском друштву уз годишњу аренду од 1.201 форинте и 45 крајцара.³⁰⁹

Пројектанти малостапарске преводнице су била браћа Киш а надзор над извођењем до своје смене вршио је Јожеф Киш. Када је одлучено 1794. године да се гради преводница на Малом Стапару,³¹⁰ (сл. 81) акционарско друштво је већ имало предуслов за предузимање радова – земљиште.

³⁰⁹ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 105.

³¹⁰ *Затварач на каналу који регулише довод воде*, АВ, Ф. 39, кутија 96.

Сл. 78 Позиција Малог Стапара, други премер

Воде канала стигле су до Малог Стапара јуна 1787. године. Прва лађа, празна, издизала се изнад воде, док су је ужадима вукли ка одредишту од Бачког Моноштора и покрај слободног краљевског града Сомбора. На пут су је испратили акционари који су гледали како се преливала вода Дунава у преводницу. Након што се затворила, уз шкрипу точка горња капија, дереглија је заплвила да би са друге стране, окретањем точка и отварањем друге капије, вода у комори била изједначена са водом у каналу. Она и све друге које су је пратиле из Малог Стапара су се вратиле пуне жита.³¹¹

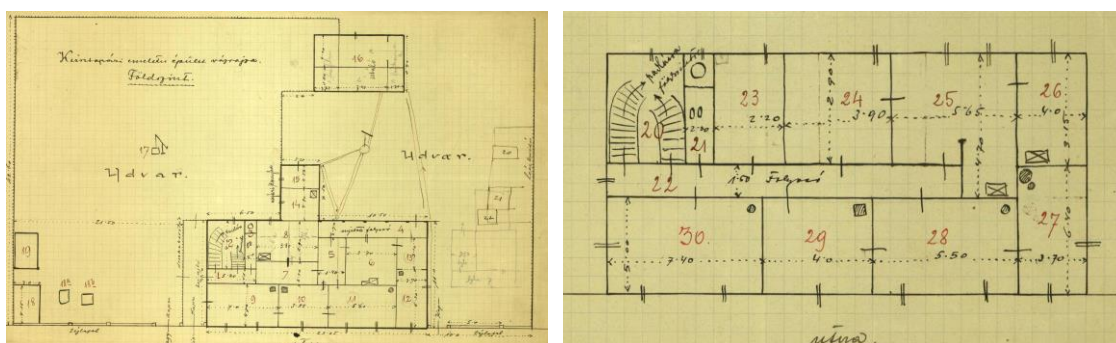
На овом бившем камералном поседу (ерарском поседу), према записима Јохана Ајмана, првог неслужбеног поглавара села Нови Сивац, 1822. године живело је 208 становника, гајиле су се овце, хмељ...³¹² И када је држава 1826. године одузела од акционарског друштва ерарска земљишта, оставила им је у посед малостапарску пустару.³¹³ Колико је простор Малог Стапара био значајан говори у прилог да је то једино ненасељено место тј колонија забележена на Великом бачком каналу приликом другог премера. (сл. 78) На плану се види да овакве групације јавних, стамбених, економских и техничких грађевина не прати организовање гробља и сакралних грађевина.

³¹¹ М. Мајтењи, *нав. дело*, 169-172.

³¹² Ј. Еиман, *нав. дело*. Т. Ketig, *нав. дел.*, II, 98.

³¹³ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 31.

За своје потребе акционарско друштво подигло је већ 1794. године двадесетак зграда различите намене формирајући насеље уз канал у настајању.³¹⁴ Међу зградама ове јединствене колоније издвајала се зграда „двокатница“. Може се предпоставити да је у њој од 1861. године било смештено Управитељство државних добара које је путем дражби издавало у закуп државна (коморска) добра.³¹⁵ Остало је забележено да је Управитељство 1863. године на Пустој кули (данашње село Телечка) издало у закуп 1.200 јутара земље,³¹⁶ годину дана касније 1.920 јутара земље на Пустој кули и 418 јутара на Малом Стапару,³¹⁷ да би 1866. године у закуп издало право лова.³¹⁸ Централна дирекција за управу на каналима основана је 1898. године у Будимпешти, а седиште техничке (пословне) у Малом Стапару исте године. У двокатници се налазила све до 1912. године. Основа ове зграде по етажама сачувана је на плановима из периода пре Првог светског рата. (сл. 79, 80)³¹⁹ У овој згради налазила се до краја Другог светског рата телефонска централа која је повезивала све објекте и чуварнице (35 телефонских станица) сопствене, индукване телефонске линије дужине 205 км, основане још 1870. године.³²⁰

Сл. 79, 80 Двокатница, основа приземља са пратећим зградама и основа спрата, 1906. (ИАС)

За Мали Стапар (сл. 90) се узима питање решавања права подизања и коришћења воденица на каналу. Феудалним законодавством Угарске, феудални господар (ерар, властелин, слободни краљевски град) располагао је искључивим

³¹⁴ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 161.

³¹⁵ М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 8.

³¹⁶ Исто, 44

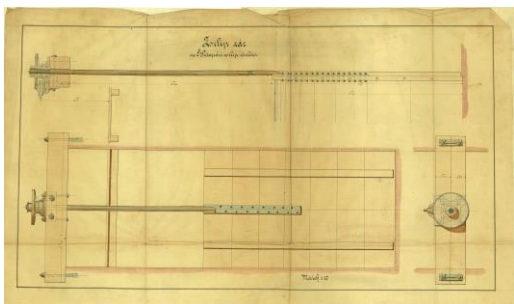
³¹⁷ Исто, 54.

³¹⁸ Исто, 72.

³¹⁹ АВ, Ф. 39. кутија 100, 93/8-1.

³²⁰ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 71.

правом да подиже млинове на свом поседу и њима се користи или је то право уступао трећим лицима у закуп.³²¹ Већ на почетку градње канала 1794. године, сомборска администрација је констатовала одређена техничка одступања од пројекта приликом градње преводница која су омогућавала да се вишак воде користи за погон воденица, и томе се противила.³²² Привилегована бродарска компаније је поднела захтев владару у Беч почетком следеће 1795. године да се одобри градња воденица на каналу. Свој захтев је сматрала оправданим јер на коморским имањима у Бачкој, која су се налазила уз трасу канала није било уопште воденица, па су сељаци морали да возе жито или до дунавских и тиских воденица удаљених и педесетак километара, или да се користе сувачама, плаћају ушур и користе свог коња за окретање долапа.³²³

Сл. 81 Затварач довода воде у млин (ИАС)

Коморска администрација у Сомбору, а потом и Угарска комора су се сагласиле са градњом воденица на малостапарској и врбашкој преводници, јер би изградњом воденица на улазу и излазу канала били оштећени млинари на Дунаву и Тиси. Такса је износила 12 форинти годишње. Међутим, уколико би шест година након почетка њиховог рада опао број сувача у региону и смањила се ерарска такса, износ таксе коју је требало да плаћа компанија био би увећан. За воденице, пошто су део преводница је важила привилегија, као и за цели канал, у току наредних 25 година.³²⁴ О изгледу воденице код Малог Стапара из времена градње нема података, о њеним техничким карактеристикама такође осим успутног навода, у бројним расправама да ли воденице на каналу подизати или не где се оставља могућност градње воденице са једним или два точка.³²⁵ Била је

³²¹ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 214.

³²² *Исто*, 160-161.

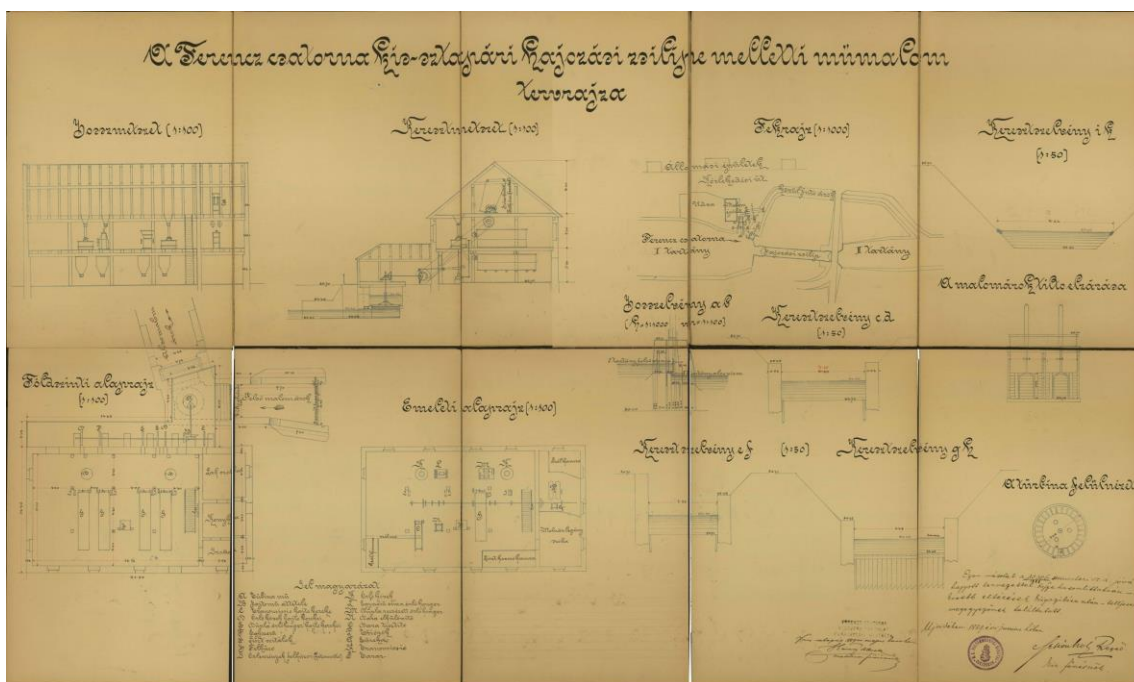
³²³ У Стапару је 1795. било 11 сувача, 12 у Старом Врбасу, 6 у Новом Врбасу. *Исто*, 163-164.

³²⁴ *Исто*, 163-165.

³²⁵ *Исто*, 254.

саграђена изнад уставе на левој обали канала крајем 18. века, вероватно скромних димензија и капацитета.³²⁶

Данашњи млин је пуштен у погон 1848. године. У млину је уграђена 1882-1883. године аксијална Jonwal-turbina фабрике Ganz са вертикалном осовином јачине 26 коњских снага. На плану из 1889. уочава се позиција преводнице, уставе, доводног и одводног јарка млина са механизмом распоређеним у три етаже, дрвеном кућицом у којој је смештена турбина.³²⁷ (сл. 82) Изглед преводнице и млина забележен је на разгледници с почетка 20. века. (сл. 83)

Сл. 82 План млина из 1889. године

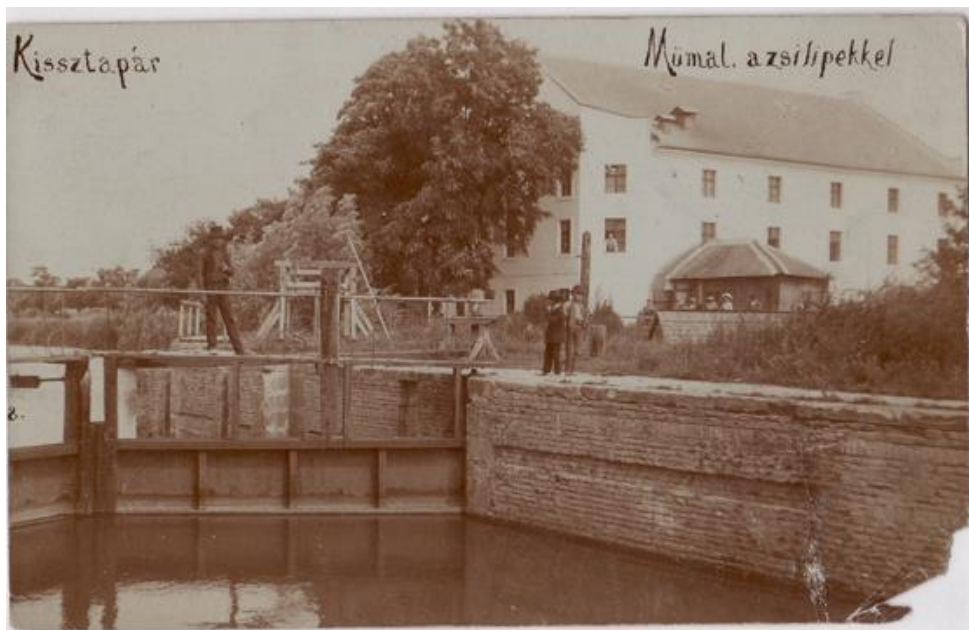
Према извештају инспекције рада из Новог Сада из 1925. године, Малостапарски водени млин А. Д. канала краља Петра I у Малом Стапару основан је 1906. године као посебно предузеће. Није набављао сировину на сопствени рачун него је становништво доносило ради млевења, ради на ушур и израђује брашно и мекиње. Млео је годишње 18 вагона жита. Зарађени ушур се

³²⁶ Код села Крњаје, на почетној деоници Малог канала седамдесетих година 19. века постојала је стара воденица која је користила успорене воде улазне уставе. Она је по својим карактеристикама подсећала на стару малостапарску воденицу. N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 163.

³²⁷ *Izvedbeni plan mlina sa turbinom kod Malog Stapara*, АВ, Ф. 39, кутија 99, 92/35-1. *Tehnički opis turbinskog mlina A. D. Kanal kralja Petra I u Malom Staparu*, АВ, Ф. 39, кутија 99, 92/35-1.

продавао становништву из околине. У то време у млину је било запослено пет лица. Радио је у зависности од водостаја канала.³²⁸

Акционарско друштво Канал краља Петра I из Сомбора је члан удружења индустријалаца у Новом Саду управо као ималац млинова у Србобрану и Малом Стапару 1933. године.³²⁹

Преводница и млин на Малом Стапару (Таталовић)

Млин је имао иначе у то време електрично осветљење, 21 сијалица је постављена кроз све етаже, а две ван зграде, а електрични водови су били постављени у Bergmann цевима. Да би се дрвени делови млина у одељењу генератора заштитили од ватре, постављан је плех или су квашени водом из бурета. Брашнена и мекињаста прашина, која се често скупља у ваздуху млинских просторија, у мешалицама или справама за транспорт, електричне искре из жице услед неисправних инсталација али и саме сијалице које су својим загревањем палиле нагомилане суве и ситне материја на њима најчешћи су узрок експлозија у млиновима у то време. У циљу гашења од пожара на Малом Стапару је те 1933. године било пет хемијских апарата.

Уз зграду млина налазио се магацин за чување житарица, млинарева кућа као и складиште, а у преко пута читав низ зграда у оквиру колоније. У оквиру

³²⁸ *Mlin u Malom Staparui*, 1934, АВ, Ф. 39, кутија 99, 92/39-2.

³²⁹ *Списи регистрација млинова. А. Д. Канал Краља Петра I, 1933.*, АВ, Ф. 39, кутија 127.

техничке документације уочава се технолошки напредак у односу на претходни период, дати су и изгледи грађевине.³³⁰

Од Малог Стапара калдрмисаним путем се превозила пшеница и брашно до железничке станице Крњаја, односно пољским путем до станице Стари Сивац. Најближа паробродска станица била је и каналско пристаниште поред млина. Млин је могао да прими два и по вагова жита на дан, односно из њега утоварало 5 вагона брашна и у томе су учествовала четири радника. Утрошак погонског горива за рад сау-гас мотора у трајању од 12 сати износио је 5 метричких центи дрвета и оно се набављало из Сомбора. У самом млину било је могуће сместити 50 метричких центи сировине, ту се чувало 5 *метери* брашна, 11 *метери* мекиња, док је у посебном магацину могло да стане 130 мц сировине или готовог производа. Брашно се чувало у врећама од јуте или папира, увијено у више слојева *папандекла*.

Млела се пшеница банкут и обична пшеница. Радницима је припадало следовање у одређеној количини кукуруза, мекиња, јечмене прекрупце. Посебна третман су имали млинар Штајнер Јосип који је добио 15 кг белог брашна, 85 кг хлебног брашна и 100 кг кукуруза и млинар Киш Александар 100 хлебног брашна.

Из дописа управи канала из 1936. године сазнаје се да је пшеница добијана од наполичара у замену за семе банкута и коришћење земље.³³¹ Млинар³³² је у току 1939. године добијао месечну плату од 700-600 динара, стан од једне собе и кухиње и натурални део у износу од 50 кг белог брашна и 50 кг кукурузног брашна.

До 1938. године малостапарски млин је вршио ушурну мељаву јер се налазио у центру великог броја салаша и насеља који су му биле сталне муштерије. Зарада у шуру је зависила од године до године, те је тако 1938. године била мања него 1937. јер је жетвени принос био мањи. На смањење зараде утицао је и мали водостај у каналу и неповољне саобраћајне прилике када млин није радио. При томе, недостатак воде могао је да наступи у свако доба године, не само лети. Надзорник канала је бележио такве прилике, тј. колико часова млин

³³⁰ Цртеже је потписао овлашћени машински и инжењер Стеван Либхардт из Сомбора, *Млин у Малом Стапару, скице и технички опис, А. Д. Канал краља Петра, Сомбор, 1933-1934*, АВ, Ф. 39, кутија 99, 92/39-1, *Технички опис турбинског млина*, АВ, Ф. 39 кутија 99, 92/35-1.

³³¹ *Млинарство преписка, А. Д. Канал, Млин у Малом Стапару 1936-1941*, АВ, Ф. 39.

³³² Документ о примљеној роби од 11. септембра 1936. Колекција З. Перуничкић

није радио погонем на воду по наређењу Управе и у складу са тим је и закупац добијао попуст на суму од 165 квинтала (метричких центи) пшенице за коју је закупио млин. Кључеви за регулисање издавања воде налазили се увек код каналског уставара.

Иначе, у то време је забележено да је закупац млина имао право лова рибе, ракова и свега другог у млинском јарку који се њиме могао користити у свако доба године. Никоме није било допуштено купање у горњем басену поред млинске зграде, нити у самој бродарској устави. За време петогодишњег закупа, закупац је морао да одржава млин и његов механизам, док је поправка крова и кровне конструкције била у надлежности Управе. Сви радови, па и они на побољшању рада механизма, су морали бити одобрени. Предмет уговора између заинтересованих страна било је и осигурање од пожара. Заступник је дужан да у сваком одељењу млина држи по два минимакс апарата спремна за гашење пожара и једно велико буде стално напуњено водом.³³³

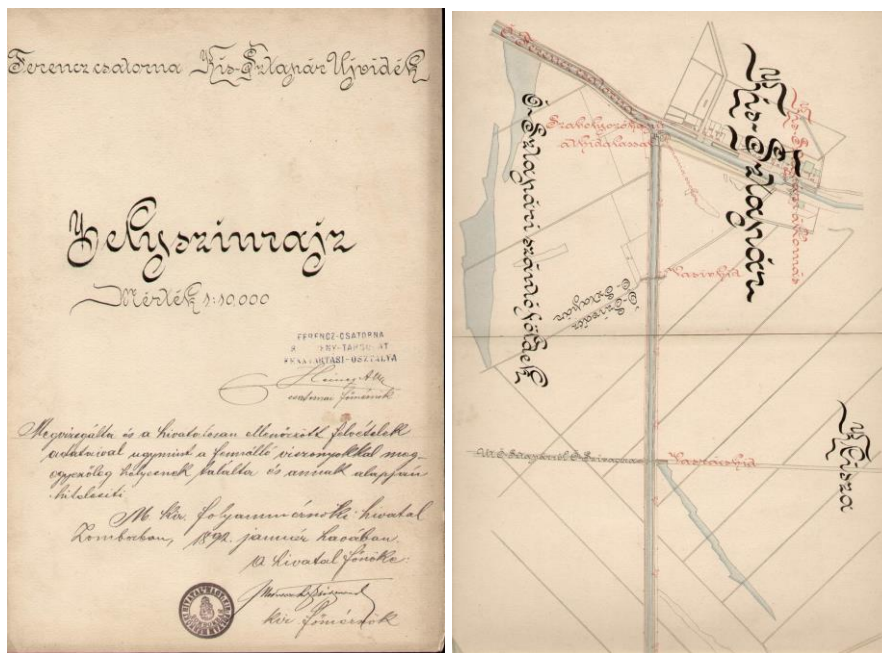

Сл. 84 Последњи млинари на Малом Стапару, око 1970.

Радио је све до 1976. године када је последњи закупац Лазар Ачански престао је да меље шест врста брашна због слабог интересовања локалног становништва. (сл. 84) Млин је и данас снабдевен једним паром каменова, са два пара грубих и два пара финих ваљака и четвороделним планским ситом.

³³³ Према обрасцу текста уговора између Техничке управе и закупца, *Млинарство преписка, А.Д. Канал, Млин у Малом Стапару 1936-1941*, АВ, Ф. 39.

Како је Мали Стапар почетна тачка и каналског крака према Новом Саду тј. Малог канала, на овој локацији има објекта везаних за његову градњу. Већ је наведено да је почетак градње 1872. године обележило постављање камена темељца споменика Панонији. На плану из 1878. године, на споју Малог и Великог канала налазио се мост преко Малог Канала а изнад њега је обележен овај споменик.³³⁴ Иначе, у оквиру овог дрвеног моста бр. 40 била у то време постављена предграда која је по потреби могла да раздваја ова два канала.³³⁵

Сл. 85 Мали Стапар, 1892 (Андрејев)

Изградњу Малог канала требало је да прате одговарајући заливни системи који у се уклапали у Тирову намеру да повећа производњу у Бачкој. Аустрија је подигла 1804. године на Малом Стапару на државном имању величине 10.000 јутара зграде за службенике и велики двоспратни магацин за пшеницу, кукуруз и. Када је 1888. године земља парцелисана и продата, у згради магацина устројена је фабрика за прераду пиринча. Њена локација је видљива на карти Малог Стапара из 1892. године. (сл. 85) Пиринчана је прешла у власништво Краљевине Југославије 1918. године и од тада спада у ресор Министарства пољопривреде. Ова фабрика је имала у то време парну машину од 40 кп и локомобил од 12 ПП и

³³⁴ Збирка планова и пројеката, ИАС, 260.

могла је да преради за 12 сати 4.000 кг сировине. За рад у пиринчани било је потребно шест радника. Радила је обично зими у периоду од новембра до фебруара месеца. Од сировог продукта добијало се 55% процената пиринча прве врсте, 10% друге, 13 процента брашна, док су 22% чиниле љуске.

Цене пиринча пре Првог светског рата биле су за пиринач прве врсте 55-60 круна, пиринач друге врсте 30-35 круна, брашна 12-15, а за љуску 1 круна. Брашно је употребљавано за исхрану стоке, а љуске су куповане за пиваре у Бечу.

У периоду од 1926. године до 1930. пиринчана на Малом Стапару је прерадила 122 вагона сировине, што је петина годишње производње у Краљевини Југославији. Године 1930. године брашно и љуске се нису продавале, већ само пиринач, по цени 5.5-6 динара по кг, односно 3.25-.3.5 по килограму.³³⁶

Изглед приватних и јавних зграда насталих у крајем 18. или почетком 19. века у оквиру колоније на Малом Стапару одређивали су вероватно инжењери који су се ту нашли приликом копања канала, то су све типске зграде преке основе. Наведени објекти су грађени употребом локалног материјала који се користио у изградњи објеката традиционалног народног градитељства.

Други талас градње на Малом Стапару одвија се након Првог светског рата, када долази и до промене етничке структуре становништва, по први пут се тада ту настањује српско становништво. Оно гради своје дужне куће на потпуно традиционалан начин.

Потребе становника Малог Стапара и околних салаша којих није било мало задовољавале су продавнице, кафане, постојала је школа. Изглед кафане на Малом Стапару забележен је на разгледници насталој пре Првог светског рата. (сл. 86) Окружна финансијска управа у Сомбору дозволила је 16. јануара 1925. године Лазару Сувајцићу из Малог Стапара точење пића у кафани са баштом, у Улици Малостапарској бр. 30. Кафана је имала две просторије (дате су и димензије), а пиће је морао да точи сам власник лично.³³⁷ Дозволу за точење пића у својој кафани у Малом Стапару добио је и Сава Влашкалић из Сивца 1930. године.

³³⁵ Пројекат капије на мосту бр. 40 из 1872. године N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Vačkoj*, 64. Изглед моста и споменика Панонији у време изградње у *Ferencsatorna emlekalbum*.

³³⁶ Гајење разних култура (шуме, гајењем менте, пиринча,) 1898-1940, АВ, Ф. 39. без ознаке.

³³⁷ А.Д. Канал краља Петра, АВ, Ф. 39, кутија 117.

Сл. 86 Кафана (Таталовић)

Када је основана школа на Малом Стапару нема података. Зна се да је учитељ Виктор Белањи школске 1908/1909. године у школи на Малом Стапару имао од 1-5 разреда 30 ученика, учитељица Франчевски Ирена 38 ученика 1909/1910., учитељица Хаузлер Лена 1916/1917. године 22 ученика. Први пут се тада јављају Ачански на Малом Стапару.³³⁸

Сл. 87 Малостапарци испред школе, после рата

На Малом Стапару школске 1920/21 и 1940/41. године постојало је комбиновано одељење: 1920/21 за разреде од Првог до Четвртог са 35 ученика, 1940/41 за разреде I-IV и I-II више основне школе укупно 48 ученика.³³⁹ (сл. 87)

³³⁸ Архив римокатоличке цркве у Старом Сивцу.

³³⁹ Л. Плавшић, *нав. дело*, 63. (фуснота прота К. Костић, *Из прошлости учитељске школе у Сомбору*, Годишњак учитељског друштва у Сомбору за 1936/37.)

Недалеко од Малог Стапара свој посед имала је породица Семзе. (сл. 88, 89) У оквиру поседа у власништву Ђуле³⁴⁰ а потом и Мађаша Семзе саграђен је вероватно крајем 19. века каштел који је временом добио парк са егзотичним биљкама, базене за децу и одрасле, капелу. Због берзанског краха, Мађаш продаје поседе у Малом Стапару и Кулпину удовици Хенриха Гајера, поседника из Црвенке. Посед је поново прешао у руке породице Семзе након удаје Гајерове ћерке Матилде за Мађашевог сина Иштвана. Интересантно је да је то једини њихов посед након аргарне реформе после Првог светског рата.³⁴¹

Сл. 88, 89 Каштел и црква на поседу породице Семза (ИАС)

Најстарија пруга у Бачкој изграђена је 1883. године и повезивала је Будимпешту, Суботицу, Нови Сад и Београд.³⁴² Како је њена траса и траса свих осталих пруга саграђених у наредном периоду прешла преко канала на више места, долази до градње железничких мостова на каналу.

Градња пруге која је повезала 1906. године Бечеј - Врбас - Сомбор довела је до постављања, поред старих дрвених мостова, и железничког моста на каналу

³⁴⁰ Председник Пољопривредног удружења Бач - Бодрешке жупаније у Сомбору крајем седамдесетих година 19. века. S. Vогоvsky, *nav. delo*, 269.

³⁴¹ Последњи мушки потомак ове породице Денеш, син Иштвана и Матилде, удавио се у Великом бачком каналу у који је слетео са малостапарске ћуприје 1934. године. З. О. Перуничкић, *Сивац*, рукопис.

³⁴² Б. Букуров, *Саобраћај и везе*, 168.

код Сивца.³⁴³ Одлука за подизање једине задружне шећеране која је пуштена у рад 1927. године у Сивцу је донета због близине железничке пруге, каменог пута и пловног канала. Канал је био, одлучујући фактор јер је за прераду једног килограма репе потребна једна и по литра воде.³⁴⁴

Сл. 90 Авионски снимак Малог Стапара (Перуничћ)

3. 5 Сивац – место суживота две културе, три конфесије

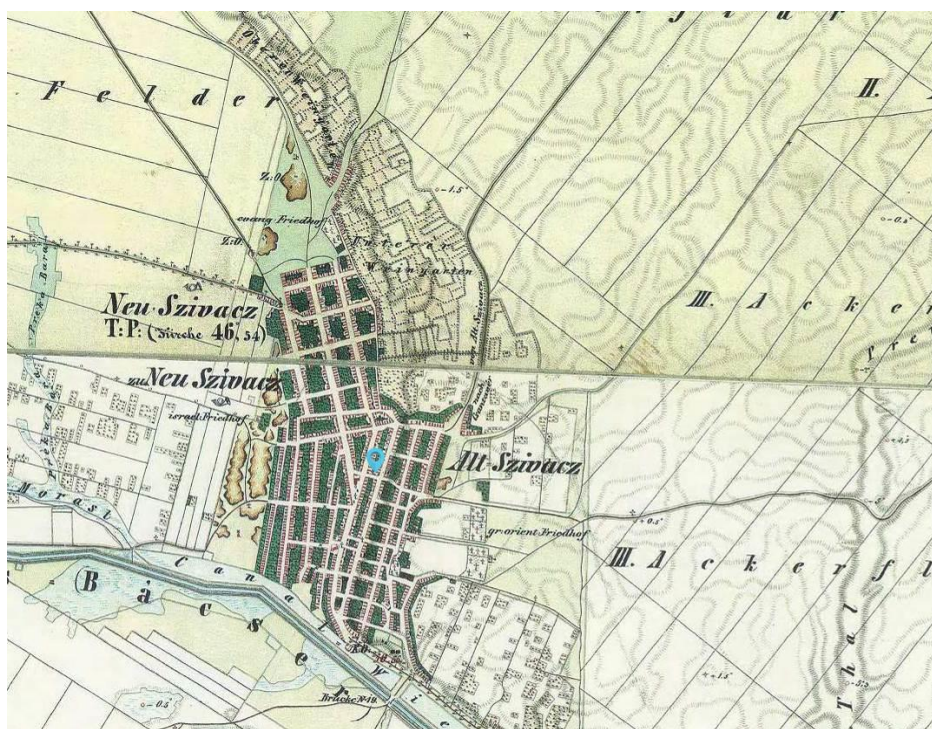
Ово насеље које је било сувише велико да би се било село, а мало да би било варош налази се југоисточно од Сомбора. Помиње се 1462. године као краљевски посед. И касније у турским дефтерима под именом Телекхаз помиње се у саставу сомборске нахије. Године 1579. убележено је село са 28 кућа, 1590. године 31 домаћинство Телека плаћало је порез. Од Мохачке битке (1526. године) познато је као варошица са српским живљем. Од 1652. године, највероватније носи назив Сивац.

На кокорској мапи из 1768. године уз 50 српских помињу се и неколико мађарских породица. У Сивцу је 1799. године било 351 српско домаћинство.

³⁴³ Л. Плавшић, *нав. дело*, 51.

³⁴⁴ М. Petrović, *85 godina Fabrike šećera "Crvenka"*, Crvenka 1997, 89-90.

Како је за време владавине цара Јосифа II било је забрањено расељавати Србе из њихових досадашњих насеља, у старо српско село стиже 1786. године немачко, протестантско становништво. Већина новооснованих насеља у Бачкој, која се у том периоду настају ослањањем на већ постојећа стара насеља, добија назив *Нови* (Нова Црвека, Нови Врбас, Нова Паланка... Досељених 135 породица са 475 житеља одмах испољава тежњу за одвајањем и формирањем новог насеља.³⁴⁵

Сл. 91 Стари и Нови Сивац са означеном конфесијом цркава, други премер

Своје привилегије у многама је имало захваљујући царевом Патенту о верској толеранцији. Романсирани почетак живота у водом оптерећеним условима подно Телечке и сталном опасности од барске грознице, заснован на историјској грађи и памћењу локалног становништва, показује да су колонисти након доласка на ледину на којој није било ничега, нови живот започели прихваћени од српског православног становништва. Но, не чекајући да им куће набијаче, покривене трском које су локални палири градили, буду готове, граде колибе од прућа. Уз једнообразне куће које, унизане, формирају прве сокаке, настају и прве пространије, грађевине за управнике села, рад истих мајстора, у којима се

³⁴⁵ Документација ПЗЗЗСКНС.

удобност власника огледала у каљевим пећима зиданим изнутра од черпића, дачшаним подовима....

Насеље Нови Сивац 1796. године је формирано на основу плана који је израдио, како се верује, Јозеф Киш. Чини га 148 домаћинстава са поседима и 44 домаћинства – тзв. безземљаша.³⁴⁶ (сл. 91)

У међувремену, да би свима било боље, да се не би умирало од маларије и нездравих услова, почиње се са градњом канала, прво оних малих, а потом и оног великог. Намере пројектаната и грандиозност целог пројекта пловног пута који би повезао Дунав и Тису није одмах била видљива.

Сл. 92 Куће тршчаре, канал, дереглија (Таталовић)

То је зато што се кренуло по целој траси и што су градилишта ретка ирасута.... Велика дела морају бити завршена да би се схватила. (сл. 92) Забележено је да је траса будућег канала од Бачког Моноштора до Црне баре, пре почетка копања 1793. године била подељена на деонице од приближно сто четворних хвати. Свака је имала свог предрадника, који је надзирао радове, бринуо се о храни, о алатима и вучи, о исплати кубикаша. На месту почетка једне од деоница, негде испод Сивца, биле су саграђене бараке са спаваоницама, трпезаријом, кухињом и фелцерајем за случај повреда. Радило је педесетак радника, једни су копали, други убацивали земљу у таљиге, трећи је одвозили.³⁴⁷

³⁴⁶ Најстарији картографски запис - карта Старог и Новог Сивца настаје приликом другог премера. http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=14&lat=45.71344&lon=19.39287

³⁴⁷ Т. Ketig, *nav.delo*, II, 12-14.

Сл. 93 Карта канала на делу од Сивца до Црвенке, око 1892. (Чичовачки)

По ободу првог канала, (сл. 93) проби за онај велики, засађени су у Сивцу први виногради.(сл. 94) На месту где су биле мочваре засађен је кромпир, расла је пшеница и кукуруз.³⁴⁸ Као пратеће зграде граде се од тада амбари, стаје и сандуци.³⁴⁹ Између два рата Сивац је место добростојећих домаћина који граде удобне куће, бископ. (сл. 95)

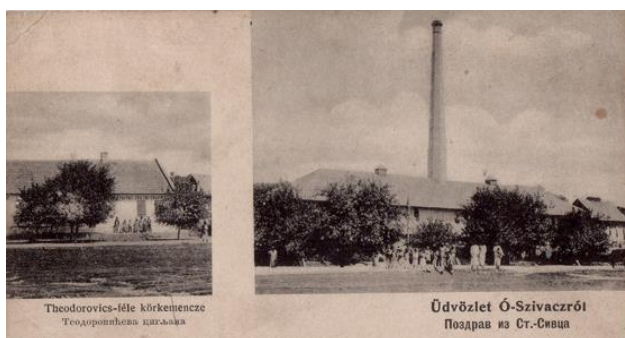

Сл. 94 Подрум и винари (Перуничкић)

Сл. 95 Локомобила (Перуничкић)

Почетак 20. века обележен је и првим индустријским објектима међу којима се издвајају Теодоровићева циглана и шећерана (сл. 96, 97).

Сл. 96 Теодоровићева циглана (Ачански)

Сл. 97 Шећерана (Перуничкић)

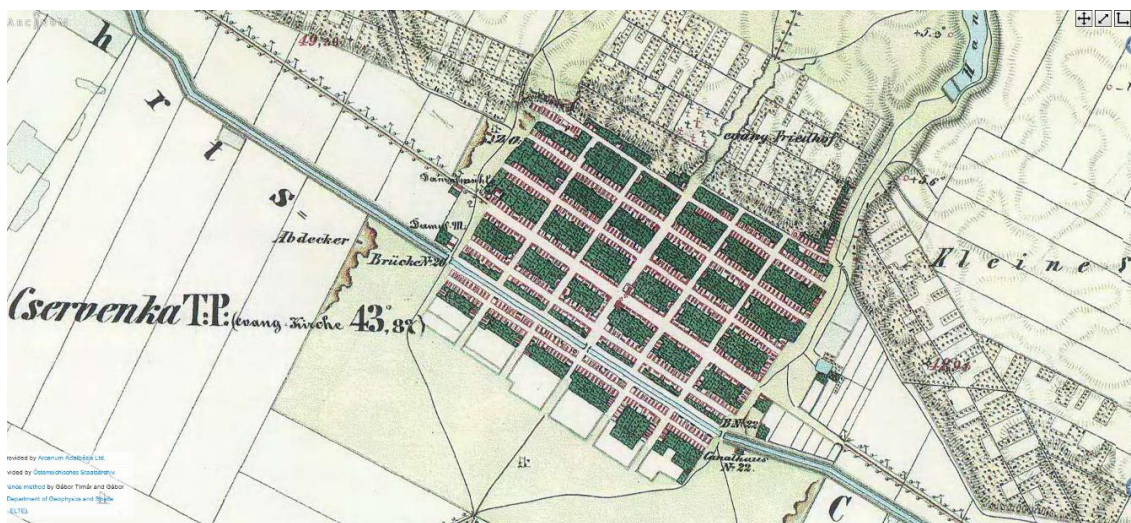
³⁴⁸ T. Ketig, *nav.delo*, 126.

³⁴⁹ T. Ketig, *nav.delo*, II, 137.

3.6 Црвенка – испод обала Телечке, где је некада Дунав текао

На карти Бач-Бодрошке жупаније с почетка 19. века уочава се да се стара Црвенка, насељена српским становништвом³⁵⁰ налазила на Телечкој висоравни.³⁵¹ До спуштања насеља долази са колонизацијом Немаца. Црвенка је насеље основано по нацрту Јожефа Киша.³⁵² Саставни део ортогоналног плана, према коме је требало да се врши формирање јавних и приватних површина у насељу, је план куће колониста.

Изглед насеља са делом атара забележен је на карти рађеној на основу Другог премера. (сл. 98) На каналу у том периоду постојала су три моста: на почетку у средини и на крају насеља, при чему је поред последњег била чуварница. У односу на план насељавања, село је развијеније, према Телечкој су просечене нове улице, паралелне са главном, док квартове испод главне улице пресеца канал по средини парцеле, у позицији башта.

Сл. 98 Црвенка, други премер

Велики бачки канал је био елемент инфраструктуре неопходан за рад шећерана како због саобраћаја тако и због отпадних вода. (сл. 99) Вода из канала, коришћена је за прање репе, за рад парне коморе и парних машина, за гашење

³⁵⁰ Д. Поповић, *Срби у Бачкој до краја 18. века*, Београд 1952, 13.

³⁵¹ KFL.VIII.2. 149, A Kalocsai Foegyhazi Megyei Leveltar Terkeptara 1749-1945 (KFL.VIII.2) Arcanum.

³⁵² Kiss Joseph Cam. Ing, Situations Plan die Laage deneu zu ernauenden Dorf Cserpenka nebst den Calcarturn, Wiesen, Hutweide und Weingarden anzeigend, 1784. 1382. S11. No.183, MOL.

креча, али и за рад велике парне маневарске локомотиве за вучу вагона по уском колосеку, парних котлова за добијање струје.³⁵³

Сл. 99 Шећерана (Таталовић)

Фабрику шећера у Црвенки основало је 1911. године енглеско-мађарско акционарско друштво на предлог др Ладислава Лелбаха, црвеначког велепоседника и посланика мађарског парламанта.³⁵⁴ Фабрика конзумног белог шећера, највећег капацитета у Угарској, грађена је 1912. и 1913. године на обали Великог бачког канала према пројектима чешких стручњака за шећерну индустрију. Они су радили и пројекте за машинску и технолошку опрему.³⁵⁵ Уз Велики бачки канал изграђено је и 1912-1913. фабричко пристаниште у које су пристајали шлепери са репом, кокосом, угљем, кречњаком³⁵⁶ Шећеранска електрична централа прорадила је годину дана касније 1913. године.³⁵⁷ Електрична централа је била неопходна као извор електричне енергије за покретање уређаја и машина у шећерани. (сл. 100) Фабрика етил-алкохола проистекла је из самог тока прераде меласе, нуспроизвода шећеране 1923. године.³⁵⁸ Још 1929. године инсталиран је систем за пречишћавање отпадних вода.³⁵⁹

³⁵³ М. Petrović, *85 godina Fabrike šećera "Crvenka"*, 73-75, 77-78.

³⁵⁴ *Исто*, 25.

³⁵⁵ *Исто*, 29.

³⁵⁶ Последњи водени транспорт реализован је 1983. године. *Исто*, 16.

³⁵⁷ *Исто*, 15.

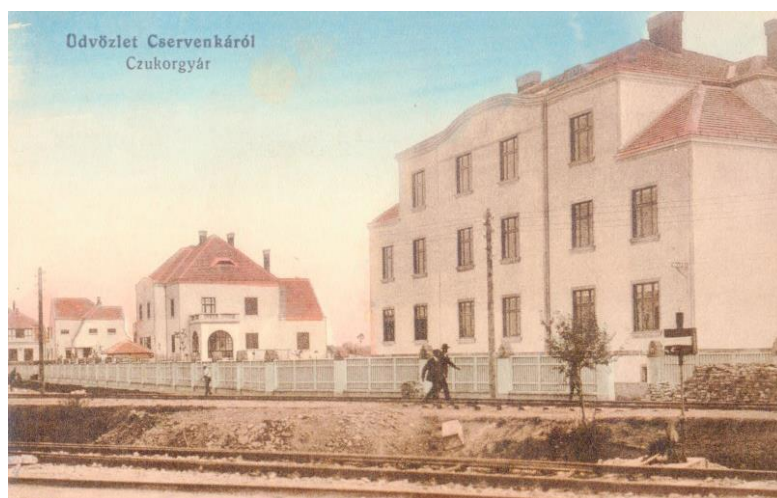
³⁵⁸ *Исто*, 29, 52.

³⁵⁹ *Исто*, 78.

Сл. 100 Електрана (Таталовић)

Резолуцијом Информбироа 1948. године, шећерана је остала без неопходне каналске воде, која је до тада, кроз Бајски канал, упуштана у канал Бездан –Бечеј. Како је Дунав у јесен код Бездана био нижи од нивоа потребног за функционисање канала, то се морало вршити препумпавање његове воде преко уставе у канал.³⁶⁰

Сл. 101 Колонија уз шећерану у Црвенки (Ачански)

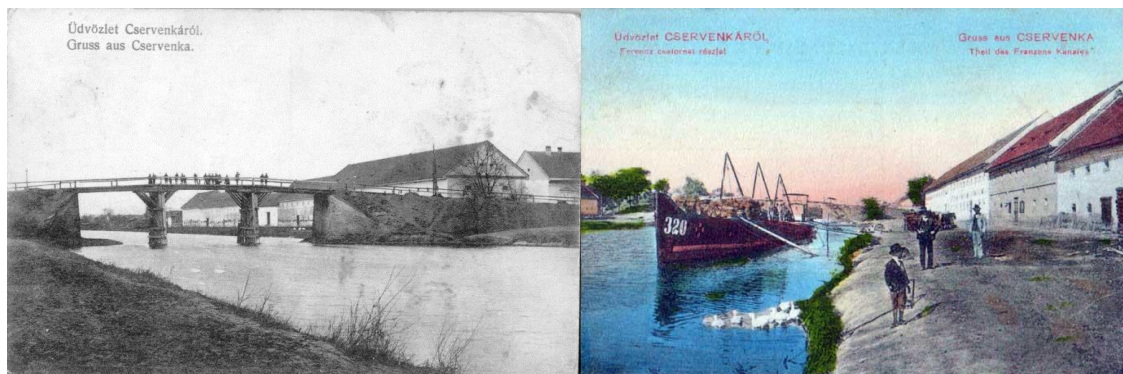
Градњу фабрике пратила је и градња управне зграде, виле за власника шећеране, вила за инжењере. У радничкој колонији гради се читав низ грађевина чији је конфор зависио од друштвеног и економског статуса оних који су у њима становали. (сл. 101) У оквиру ње налазила се тзв. чешка школа где су деца

³⁶⁰ М. Petrović, *85 godina Fabrike šećera "Crvenka"*, 79.

радника и стручњака Чеха учила основну школу.³⁶¹ Библиотека и биоскоп граде се у долинији 1927.³⁶² Сви ови објекти били су саграђени уз канал. Ту је и циглана неопходна да прати градњу свих ових грађевина. (сл. 102)

Сл. 102 Циглана (Ачански)

Сл. 103 Мост и магацини (Ачански)

Сл. 104 Дерegliја испред магацина (Ачански)

Некако у то време забележено су на обали канала код Црвенке, са обе стране дрвеног моста бројни магацини добрим делом у власништву локалних јеврејских породица.³⁶³ (сл. 103, 104) Велики житни магацин (силос) налазио се уз млин са сушаром и до њега се из насеља стизало преко канала понтонским мостом.³⁶⁴

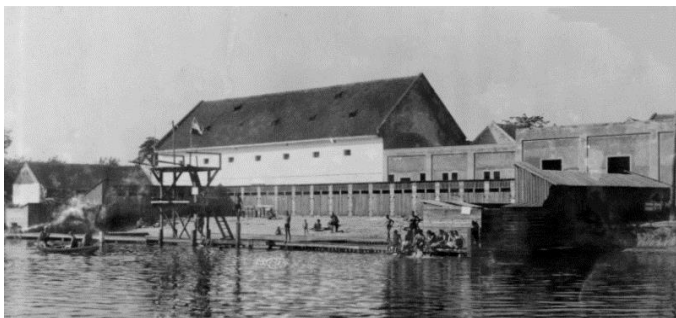
Оно чиме су се Црвенчани уочи Другог светског рата поносили био је њихов Штранд на каналу. Изглед купалишта са дрвеним кабинама и скакаоницом забележен је на разгледници из 1935. године. (сл. 105)

³⁶¹ Ђ. Мирић, *нав.дело*, 50.

³⁶² М. Petrović, *нав.дело*, 29.

³⁶³ У Црвенки се налазила до 1941. године синагога, коју су Немци срушили. Ђ. Мирић, *нав.дело*, 39.

³⁶⁴ *Исто*, 41.

Сл. 105 Купалиште са трамбулином

3. 7 Кула – пут од земуница до средишта мануфактура и текстилне индустрије

Поред становништва које је долазило колонизацијом, на високим гредама пустара окружени водом живели су и они који су побегли од племићке или жупанијске власти. На брежуљцима и испод дугачког зида Телечке висоравни дубили су своје земунице, кором од дрвета везивали врата за дрвене диреке, хранили се хељдом и горким брашном од корења када им је нестало оно што су понели из својих села. Становници на Пустакули *јобађи* у свом сеоцету око два километра удаљени од Куле већ следеће године по бекству орали су ралицама пашњаке, на којима није било би трага ситној стоци, само по која јуница, а пустарски пандури су им размеравали међе и земљу за обраду.³⁶⁵ Временом почели су да граде колибе чији су *зидови од глине из пристранка, кров од трстика...* Ове колибе су усмеравале према сунцу своје прозоре, окна су нудила *зрацима сунца масни папир, а по који већ и стакло.* У њих се улазило кроз даску пресечену да двоје, доње крило је увек било отворено да се кроз њега провлачи живина.³⁶⁶

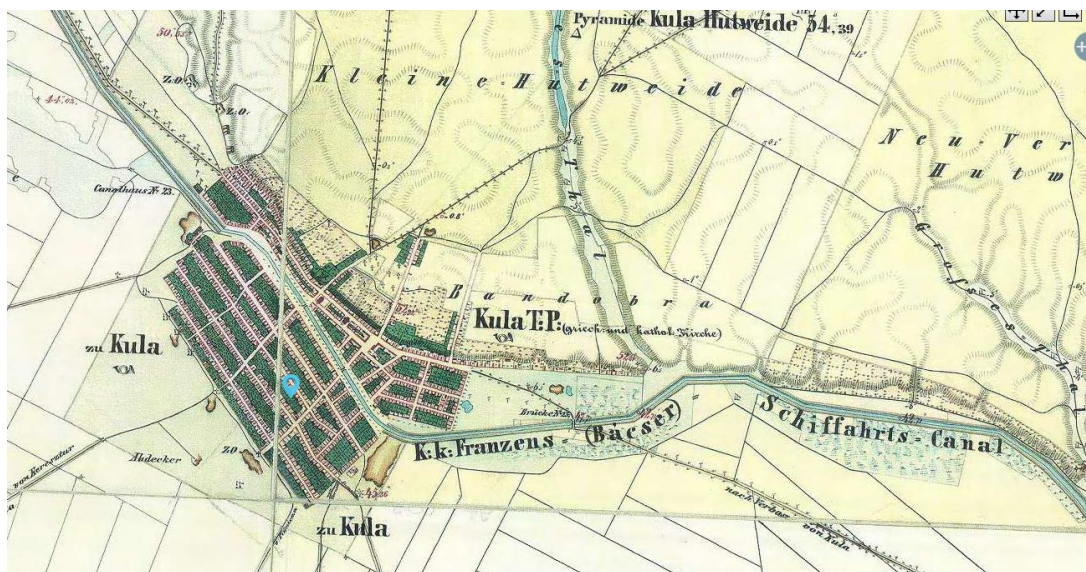
Али све је имало своју цену. Како камерална насеља као што је оближња Кула ерар није дао у најам Бродарском друштву, оно је 1802. године у посед узело простране пустаре и становнике јобађских села. Народ Пустакуле,³⁶⁷ мушкарци,

³⁶⁵ М. Мајтењи, *нав.дело*, 19-21, 39.

³⁶⁶ *Исто*, 77, 112.

³⁶⁷ Нема сигурних података када је од толерисаног сеоцета на пустари која је припадала Кули формирано село Телечка. Узимањем у закуп коморских добара Сантово, Сомбор, Кула и Бачка Паланка акционари каналског друштва обезбедили су средства за наставак радова а, уместо планске колонизације за коју су њихови простори били чувани, радна снага обезбеђена је довођењем сеоске сиротиње из горњег Потисја и из Закарпатја – Словака и Русина, односно свих оних који су на њима без дозволе за насељавање живели. Види: Т. Ketig, *нав.дело*, II.

жене, деца је кулучио с колима или без кола од јутра до мрака, њима није требало плаћати као становницима камералних села. Нови поседник са својим људима и царским војницима се мешао у њихов живот у свим сегментима. У њихове колибе и куће грађене постранце уселили су се палири, копачи, војници, а они су се вратили у своја стара станишта, у земунце. И зато што су их бесправно градили, временом ће морати да граде нове куће за војску која ће пристићи како канал буде растао.³⁶⁸

Сл. 106 Кула, други премер

Село Кула је, према историјским изворима од времена насељавања Мађара половином 18. века и Немаца у колонизацији која претходи градњи канала била средиште занатства, трговине и касније индустрије. За разлику од већине осталих насеља дуж канала, која су развијала кроз пре свега прехранбену индустрију, у њој је било седиште текстилне индустрије. Мануфактура коже основана је обали Црне баре још 1753. године и прокопавањем канала нашла се на његовој обали.³⁶⁹ (сл. 106)

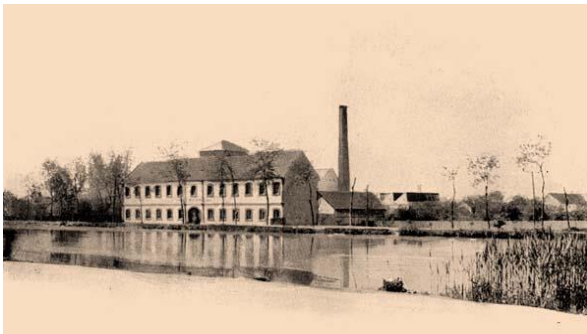
³⁶⁸ М. Мајтењи, *нав. дело*, 111-116, 126.

³⁶⁹ http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=13&lat=45.6105&lon=19.52743

Сл. 107 Фабрика коже, 1920. (Ачански)

Мануфактура са малим бројем радника и понеком машином прерасла је у цео фабрички комплекс 1920. године. (сл. 107) Фабрика свилених тканина основана је 1892. године Велика стада оваца гајена на пустарама довела су до оснивања фабрике вунених штофова 1908. године. (сл. 108) Ово свакако не значи да у Кули није било и житних магацина и да није постојао парни млин. (сл. 109) На обалама канала су се налазили ерарски магацини и житарице из тих магацина су коришћене углавном за војне потребе.³⁷⁰

Сл. 108 Штофара (Таталовић)

Сл. 109 Парни млин (Таталовић)

Дуга традиција прераде метала, коју су широм Војводине представљали изузетно цењени и тражени ковачи и поткивачи, током 19. века добија свој мануфактурни облик. Оно по чему је Кула у 19. веку била позната а утицало је на живот свог становништва јужне Угарске су фабрика плугова Полих и Варга основана 1880. године³⁷¹ и фабрика арматуре и ливница две године касније.

³⁷⁰ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 369.

³⁷¹ М. Жирош, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецје 1745-1991*, IV, 89. F. Forkapić, *Drvenometalni i metalni zaprežni plogovi*, u: I.Čakan, F. Forkapić, *Alatke i oruđa za oranje*, Novi Sad 2005, 35-36.

Сл. 110 Православна црква је била у непосредној близини моста, делила их је зграда чуварнице (Ачански)

Већ је више пута наведено да је канал почетком 20. века највише коришћен за потребе становништва дуж канала и многобројних фабрика, поред осталих фабрике сукна у Кули.³⁷²

Сл. 111 На обали канала су се налазиле виђеније зграде и трговине (Ачански)

Иначе, некада је визуру насеља чинило непоновљивим то што је простор испред цркава, данас главна улица, према каналу био отворен као што се сагледава на старим разгледницама. (сл. 110, 111) Да су ти простори уз дрвореде јабланова били својеврсне шетне стазе забележено је почетком 20 века. Старе разгледнице указују на постојање мостова и купалишта (сл. 112) а сачувана техничка документација да су чуварнице уз канал биле по својим карактеристикама

³⁷² Најважнији подаци о каналима краља Петра I и престолонаследника Александра, 10.

идентичне сеоским кућама.³⁷³ Садржај окућнице чуварнице уз мали понтонски мост у Кули био је обogaћен и постојањем кречане.

Кула се налази на левој обали канала, поседовала је винограде са сортама белог вина.³⁷⁴ Они су се пружали дуж падина Телечке, са бројним винским подрумима који су били укопани у лес. Тај непрегледни низ винограда и подрума протезао се од Куле, преко Црвенке до Сивца.

Сл. 112 Купалиште (Ачански)

3.8 Врбашка преводница - место где почива Јожеф Киш

Српско насеље које је вековима постојало као Горњи или Стари Врбас (Possesio Verbasz) ојачано је новим приливом становништва за време сеобе под Арсенијем Чарнојевићем - Шакабентом 1739. године.³⁷⁵ Поред српског становништва, у Стари Врбас, насеље са збијеним, неправилно распоређеним кућама поред обале Црне Баре, (сл. 113) од 1751. до 1765. године се насељавају Русини, а Мађари од 1771. Планско насељавање Немаца је вршено од 1784. до 1786. године у посебном, плански формираном насељу – Новом Врбасу.³⁷⁶ Да би се животни услови како староседелаца тако и новопридошлих побољшали 1785. године између Куле и Новог Врбаса ископан је одводни канал чиме је заправо

³⁷³ Документација Вода Војводине, Одељење у Врбасу. С обзиром да су грађене када и канал, чуварнице прате развој традиционалне дужне куће, правоугаоне основе. Почетком 19. века, граде се од набоја, ређе од черпића и опеке, покривају најпре трском, а касније бибер црепом. Унутрашњост је подељена на две собе и кухињу између њих, шталу и шупу, немају трем. У унутрашњости су биле паорске пећи. На прозорима малих димензија су, у циљу заштите, имале гитере.

³⁷⁴ S. Borovsky, *nav.delo*, 417.

³⁷⁵ Д-188Ђ, Документација ПЗЗЗСКНС.

Сл. 113 Врбас пре урбанизације (МВ)

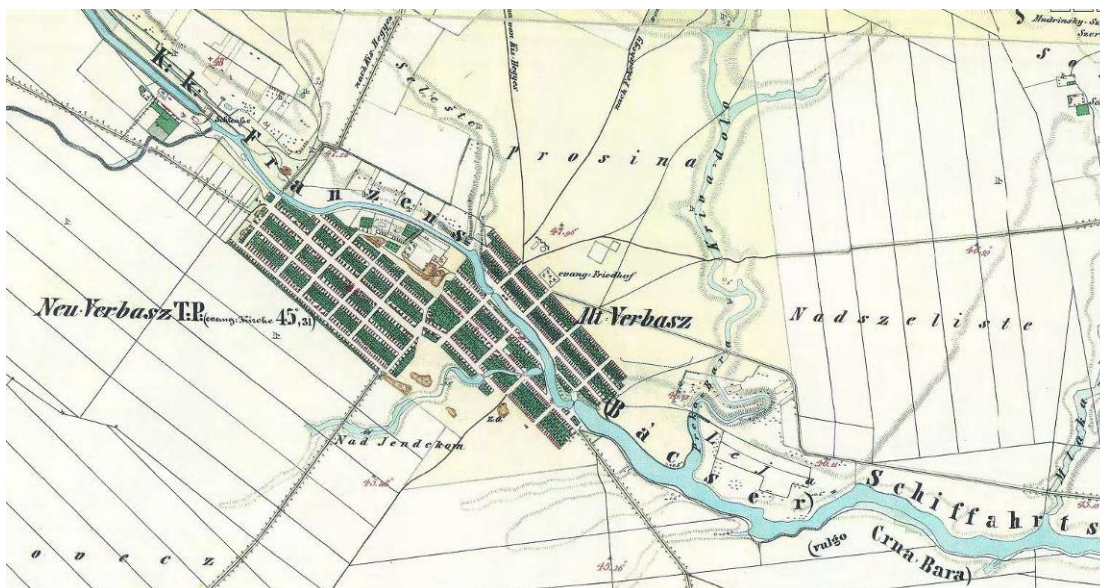
започета регулација вода у Бачкој.³⁷⁷ (сл. 114) Ово мултиетничко насеље почиње да се убрзо издваја међу осталим насељима, а Нови Врбас постаје, уз Апатин, највеће градско средиште Немаца у Бачкој. Крајем 18. и почетком 19. века међу највећим центрима трговине житом у јужној Угарској били су Врбас и Кула у Бачкој и Нови Бечеј у Банату.³⁷⁸

³⁷⁶ Ђ. Врбашки, *Преглед рада и развоја фабрике шећера „Бачка“ Врбас 1913-2007*, Врбас 2009, 12-13.

³⁷⁷ Позиција канала у односу на насеље забележена другим премером указује да је траса пловног пута била прокопана изнад Новог Врбаса, и да је пресекала Стари. http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=14&lat=45.57128&lon=19.65042

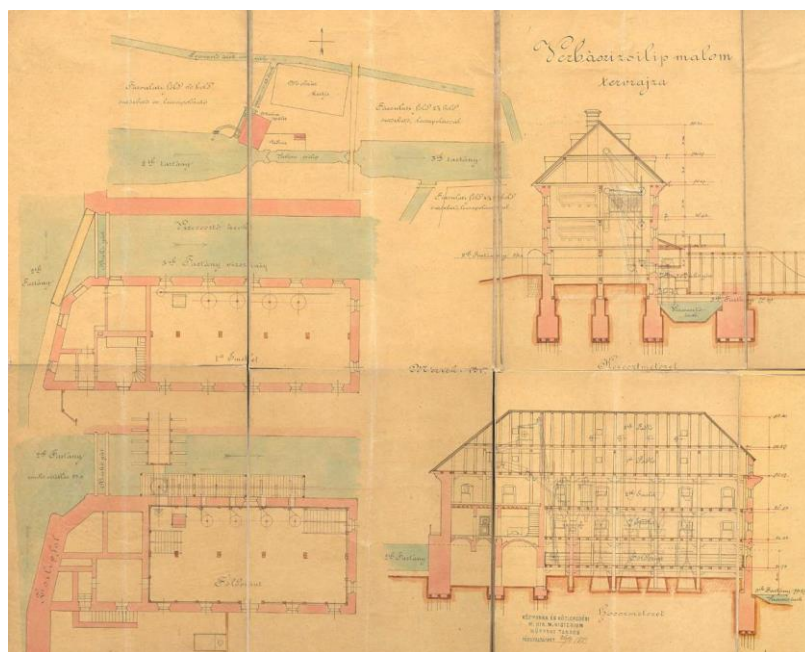
³⁷⁸ В. Крстић, *Војводина 1790-1847, Знаменитости и лепоте*, Београд 1968, 268.

Већ првобити пројекат канала који предвиђа градњу преводнице у Врбасу би учинио ову трговину још успешнијом. У њему званично почиње и завршава се

Сл. 114 Врбас, други премер

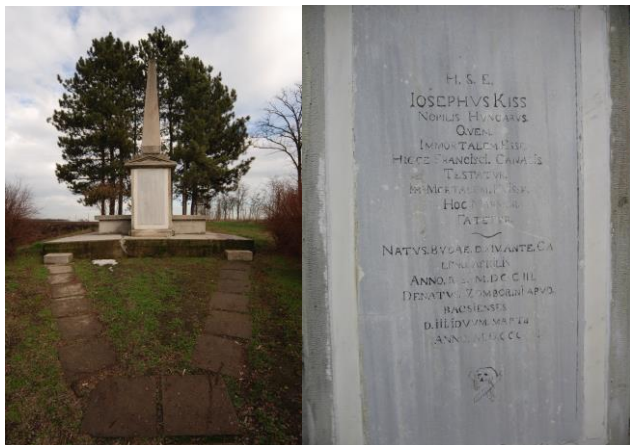
градња Францовог канала. А градњу канала и преводнице прати, као и у Малом Стапару изградња млина. Пројекат млина из 1881. указује да је то највећи млински објекат тога времена на каналу.³⁷⁹ (сл. 115)

Сл. 115 Млин (ИАВ)

³⁷⁹ План млина у Врбасу 1881. година, АВ, Ф. 37, кутија 133; Воде Војводине, Из историје уређења вода, 47.

За Врбас с краја 18. и почетак 19. века везано је и име Јожефа Киша, који је више преводнице имао своје имање са летњиковцем. На њему је и сахрањен. (сл. 116) Текст на епитафу Јожеф је сам саставио пред своју смрт разочаран незахвалношћу својих савременика.³⁸⁰

Сл. 116 Кишов споменик

Изглед горње главе (праг) са млином, који је временом добио парни погон забележен је на читавом низу разгледница од почетка 20. века. (сл. 117) Млин на води Акционарског друштва Францовог канала је имао 11 радника, парни мотор јачине 60 коњских снага и плински мотором исте снаге.³⁸¹ Зидане структуре коморе са карактеристичном полукружном нишом у горњој глави биле су видљиве све до седамдесетих година двадесетог века, а плоча из времена градње и данас је видљива.

Сл. 117 Млин (МВ)

Сл. 118 Гостионица, 1930.

³⁸⁰ R. Jović, M. Miloradović, *nav.delo*, 141.

³⁸¹ S. Borovsky, *nav.delo*, 443.

Градњу преводнице и копање канала пратило је формирање колоније са великим бројем зграда различите намене. У колонији уз врбашку преводницу живело је 1822. године 174 становника. Изглед уставске гостионице *Schleuser Gasthaus* забележен је на разгледници снимљеној тридесетих година прошлог века. (сл. 118) Као место окупљања уз канал је некада постојао и шtrand са дрвеним кабинама.

Своје место преводница је имала и у активностима локалне ватрогасне службе. Остало је забележено да је у периоду од 1904. до 1914. године у оквиру ватрогасне манифестације Јунијада ватрогасни дефиле ишао од шлајза до центра града.³⁸²

Да би се схватио значај канала за развој пољопривреде и посебно прехранбене индустрије, чији ће центар за Бачку Врбас временом постати треба имати у виду да се у 17. веку, пре великих бечких ратова, свега 0,5 територије Бачке обрађивало. Од биљних култура постоје индиције да су се гајили пшеница, јечам, овас, конопља, лан, винова лоза, воће, као и лук, сочиво, боб и друга поврћа. Претежна привредна делатност била је сточарство. До промене у структури пољопривреде долази у другој половини 19. века са развојем прехранбене индустрије у Аустроугарској и повећане потребе на тржишту за белим житима...³⁸³ Врбас се нашао на, за то време, најбољој саобраћајници у Бачкој, што је било пресудно за његов економски развој. На каналу је саграђена прва фабрика прехранбене индустрије већ 1855. године. Ради се о фабрици уља која је производила сирово уље од бундеве, уљане репице и конопљиног семена, које се после прерађивало у Будимпешти или се од њега правила коломаст.³⁸⁴

У Бачкој се са пробном производњом шећерне репе започело још 1889. године, али су приноси били слаби.³⁸⁵ Акционарско друштво Бачка са седиштем у Будимпешти, капиталом који је долазио из Прага и Будимпеште започело је градњу фабрике шећера у Новом Врбасу 1912. године. Изградњу шећеране водила је фирма Виктор Бенеш из Прага. Машинску опрему испоручиле су фирме из Прага: чешкоморавска-Колбен и Брајтфел-Данек, као и Шлик-Николсон, Ганц,

³⁸² К. Милер, *Сто година хуманости*, Врбас 2004, 39-42.

³⁸³ Ј. Romelić, *nav. delo*, 179.

³⁸⁴ *Титов Врбас 1387-1987*, Врбас 1987, 30.

³⁸⁵ М. Beljanski, *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine*, 96.

Ланг и Бутнер-Мајер. Већ септембра 1913. произведене је први кристал шећер.³⁸⁶ Технолошки процес се успешно одвијао захваљујући чешкој радној снази. На разгледници из 1915. године поред зграде саме фабрике види се и један од објеката у колонији, док се на другој, каснијој, види управна зграда комплекса. (сл. 119, 120)

Сл. 119 Шећерана 1915 (МВ)

Сл. 120 Управна зграда

За подручје канала карактеристична је појава мочила за кудељу. Српско становништво у Бачкој је од старине гајило кудељу (конопљу) за кућну употребу и у малим количинама. Подстицај гајењу кудеље је у Новом Врбасу, као и у осталим немачким насељима, дало новопридошло становништво ове националности у другој половини 18. века.³⁸⁷ Најпре је коришћена, као и код Срба, за потребе домаћинства, а од 19. века и као сировина у текстилној

³⁸⁶ Ђ. Врбашки, *нав. дело*, 20.

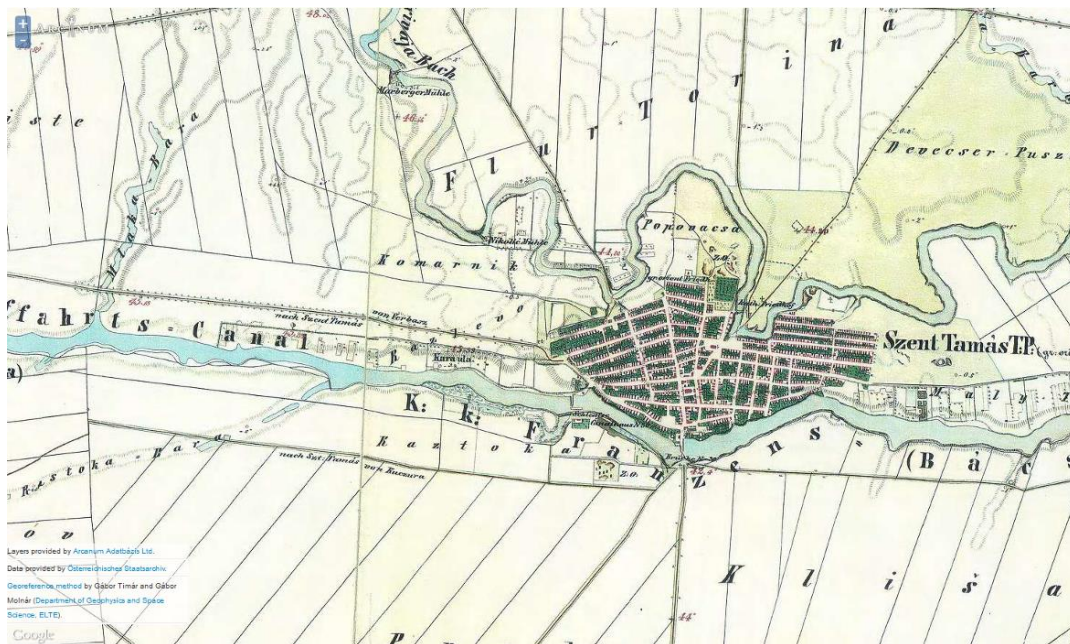
³⁸⁷ Рад на ступама за набијање кудеље Срби су научили од Немаца. М. S . Filipović, *Prilozi i града I*, Novi Sad 1962, 30.

индустрији.³⁸⁸ Кудељара Хунгарија у Врбасу је основана 1865. и поред ње, на каналу је саграђена и њена колонија за чиновнике и раднике, као и циглана 1882, радионица намештаја.³⁸⁹ (сл. 121)

Сл. 121 Хунгарија (Borovsky, 442)

3.9 Србобранска преводница – најлепша пливаоница на каналу

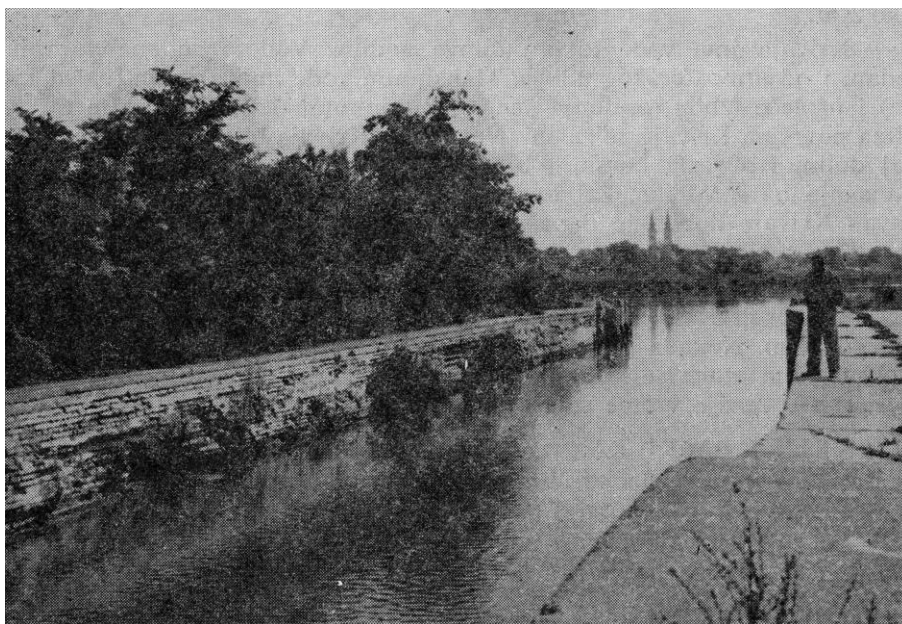
Сл. 122 Србобран са уцртаним воденицама, други премер

Од четири басена на каналу, на која се он делио када је на прелазу векова коначно дефинисан његов ток, србобранска преводница бродова раздвајала је

³⁸⁸ J. Romelić, *nav.delo*, 181.

трећи басен (Србобран - Врбас) од четвртог басена (Србобран - Градиште тј. Бечеј).³⁹⁰ (сл. 122) Дужина канала у србобранској општини је 20 км.³⁹¹

Ширина корита канала, који у ствари представља меандрирано корито Црне Баре, код србобранске преводнице износи према Врбасу 170 м, а према Бечеју 180 м. (сл. 123) Због велике ширине и дубине, на каналу, на подручју општине Србобран могућа је двосмерна пловидба чак и за конвоје, када су пловни објекти постављени у два реда.

Сл. 123 Преводница (Субић)

Водостај у каналу није природан. Регулише се црпкама и уставама те се одржава према потребама. У току године на каналу постоји неколико основних режима. Режим одбране од поплава надовезује се на режим одводњавања. Режим наводњавања је зависио од црпних станица. Нормалан водостај канала је 78 метара апсолутне висине. Зими је водостај нижи него у пролеће, у просеку за око 20 цм. Зими се површина канала мрзне. Дебљина леда зависи од ниских температура и њиховог трајања, понекад достиже дебљину и до 30 цм. У Србобрану се као и у осталим насељима дуж канала лед зими секао *брао* и слагао у ледаре. (сл. 124) У Србобрану су постојале три ледаре.³⁹²

³⁸⁹ Б. Даковић, *Врбас*, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 499.

³⁹⁰ http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=14&lat=45.55256&lon=19.79457

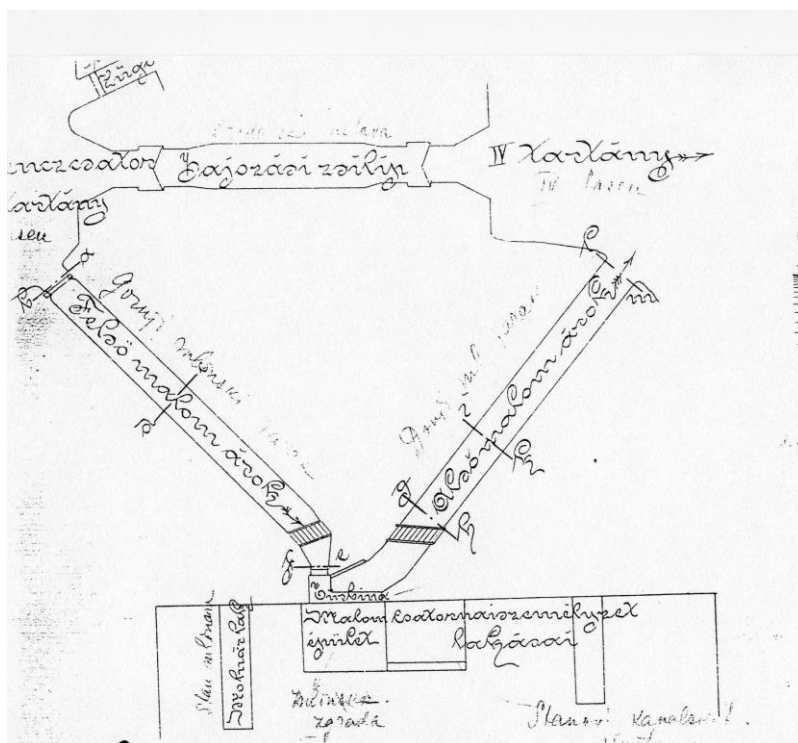
³⁹¹ R. Subić, *nav.delo*, 25.

³⁹² P. Субић, *Занатство у општини Србобран*, Србобран 2001, 38.

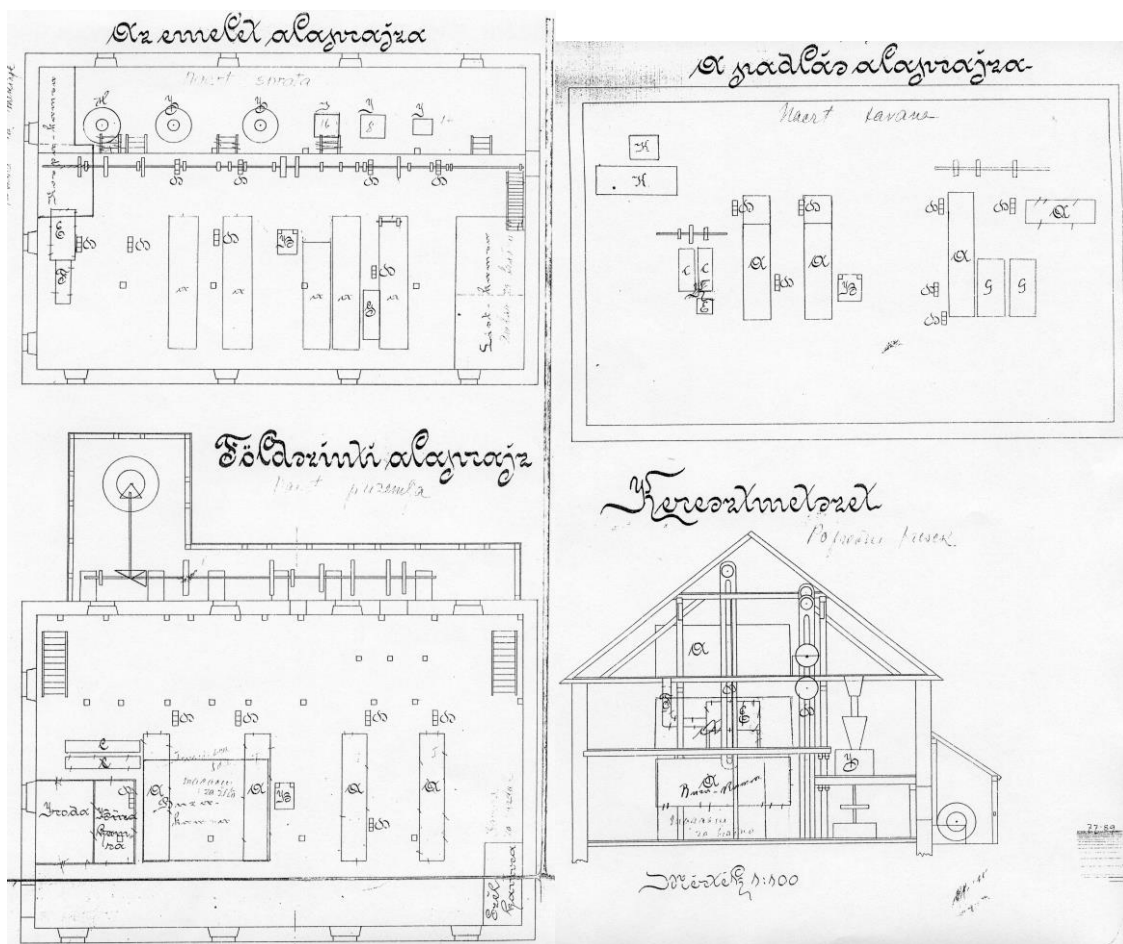
Сл. 124 Србобран 1914. (Субић)

Од протока и водостаја зависио је и рад техничких постројења на каналу. На основу концесије дате 1870. у Србобрану саграђен је 1883. године житни млин поред уставе.³⁹³ (сл. 125, 126) Млин капацитета близу једног вагона мељеве дневно издат је 1927. године на десет година за 300 квинтала пшенице годишње. До јула 1928. године каналска вода је била сасвим довољна за рад млина, када су закупци морали поставити локомобил а за гориво користити дрво. Како те године воду нису користили око пет месеци, а следеће 1929. године око три месеца због проблема дотока воде бајским каналом, због нерентабилности узроковане скупоћом дрвета, млин је затворен.

Сл. 125 Позиција млина у односу на преводницу (НБС)

³⁹³ Стиси регистрација млинова, А. Д. Канал Краља Петра I, 1933. АВ, Ф. 39.

Сл. 126 План млина по етажама и пресек, 1888. (НБС)

Како је 1931. године решено питање водостаја и сталног дотока вода из Дунава, управа канала је решила да млинови у Србобрану и Малом Стапару наставе да раде са каменима и да крупе кукуруз, пшеницу и јечам на ушур. Управа канала је добијала на име закупа 8% у Малом Стапару, а у Србобрану, пошто је конкуренција већа, 6%. Месечна зарада је износила 1.000-1.500 динара у време када је 1 квинтал пшенице коштао 140 динара.³⁹⁴ За обављање млинске индустрије нови купац србобранског млина поднео је захтев 20. маја 1933. и платио таксу у износу од 1.000 динара. (сл. 127)

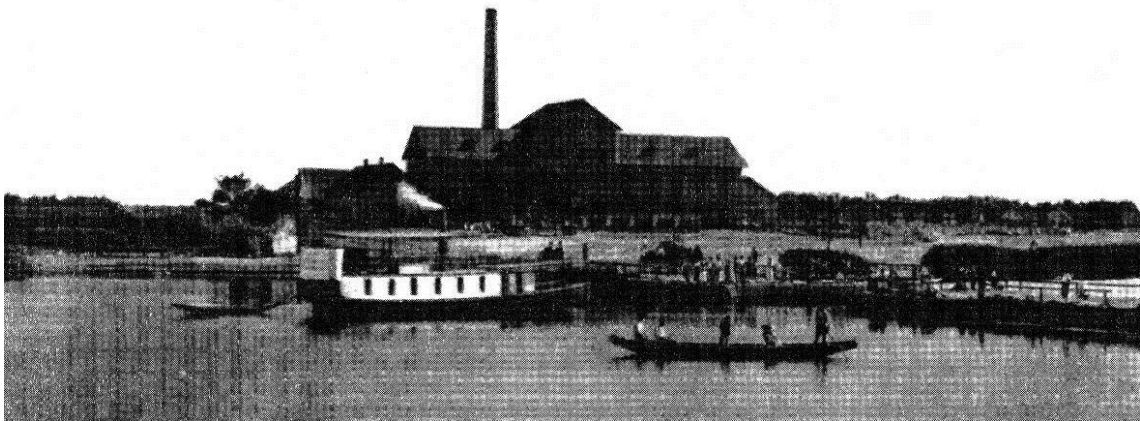
³⁹⁴ Техничка грађа, Млинови 1931, о раду каналских млинова у Србобрану и Малом Стапару, АВ, Ф. 39, кутија 130.

Сл. 127 Млин око 1980. (ВВНС)

У Србобрану су иначе 1900. постојали поред канала и парна пилана, парни млин, фабрика соде, фабрика сирћета, житни магацини, већина у власништву породице Дунђерски.³⁹⁵ Парни млин је имао три ваљка.³⁹⁶

Када се у периоду између два светска рата извоз житарица повећао своје магацине ове намене подижу, поред Дунђерских, и породице Кађански и Гавански.³⁹⁷

Сл. 128 Млин, фабрика шпиритуса и усидрена лађа на Великом бачком каналу
(Р. Субић, *Забелешке из вароши Србобранске*, 37)

Почетком 20. века развој пољопривреде и изградња кудељара и шећерана утицали да се пловни саобраћај повећа знатно у односу на 19. век. Око 1910. године акционарско друштво канала је набавило своју прву парну лађицу.³⁹⁸ Пристаниште и лучни мост у Србобрану су направљени 1938. године.³⁹⁹ Изглед

³⁹⁵ R. Subić, *Opština Srbobran*, 79.

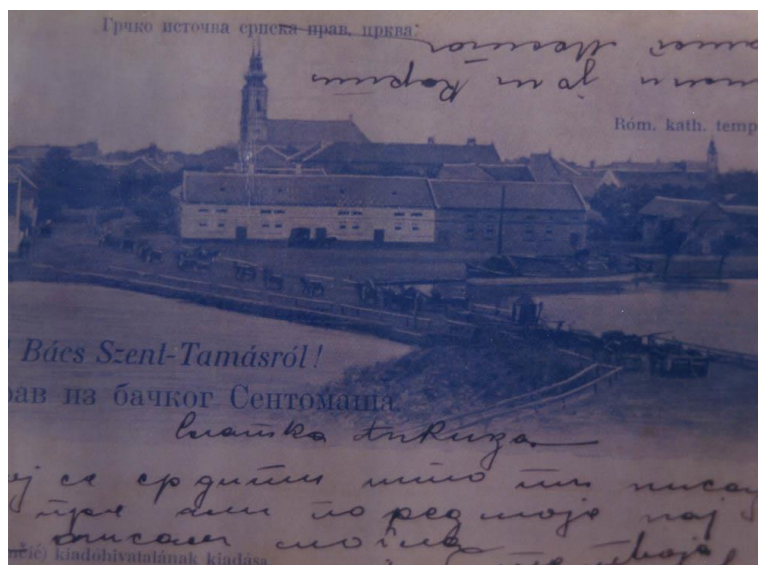
³⁹⁶ S. Borovsky, *Vacs Bodrog varmegye*, 417.

³⁹⁷ Р. Субић, *Забелешке из вароши Србобранске*, Србобран 2005, 37.

³⁹⁸ Исто.

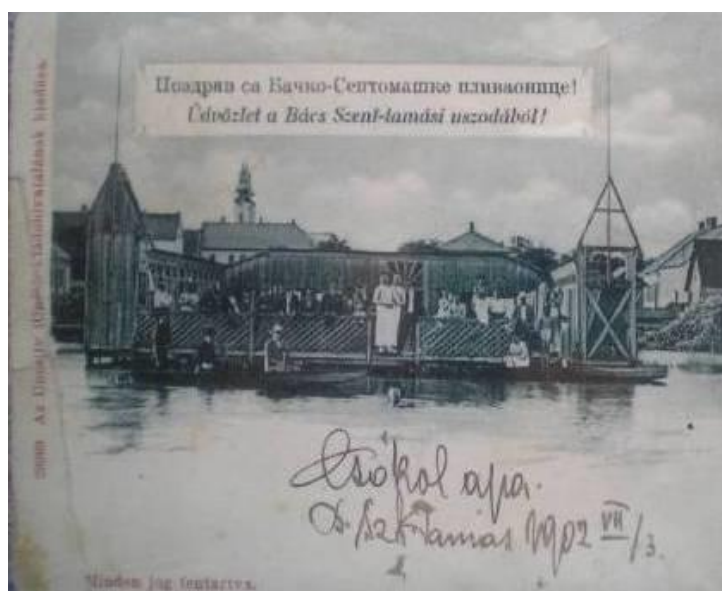
³⁹⁹ Исто.

пристаништа, саграђеног испред млина и шпиритане породице Дунђерски, забележен је на старим разгледницама ове вароши. (сл. 128)

Сл. 129 Земљана ћуприја и покретни дрвени мост (Драпшин)

Пре градње пристаништа утовар на шлепове се одвијао преко дрвених рампи које су повезивале пловила и обалу а пре изградње лучног моста, обале канала је повезивала покретна ћуприја. (сл. 129) При наиласку бродова, она се померала и склањала на страну да пропусти бродове па се саобраћај преко канала обустављао.⁴⁰⁰

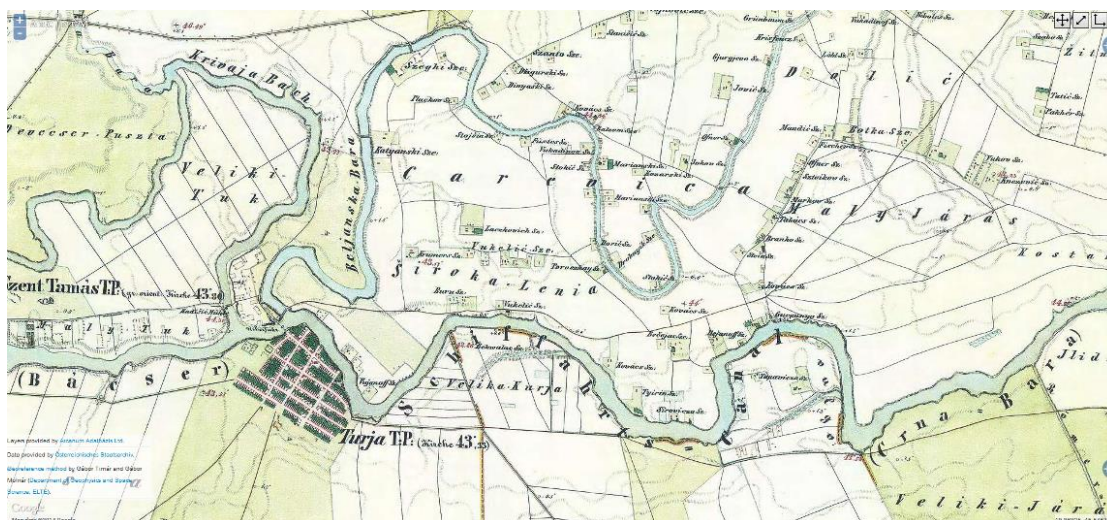

Сл. 130 Изглед пливачнице на разгледници из 1902. године (Драпшин)

⁴⁰⁰ Р. Субић, *Забелешке из вароши Србобранске*, 38.

Најстарији изглед дрвоног летњег купалишта популарне *пливаонице* у Србобрану забележен је 1911. (сл. 130) До промена у његовом изгледу долази 1938. године. Летње купалиште, саграђено од дрвета, покривено шиљатим дрвеним крововима и украшено дрвеним лајснама, сматрано је за најлепше на каналу и по својој лепоти одмах иза шtrandа на Палићком језеру и новосадског шtrandа на Дунаву. Сувоземни део посут ситним песком, подељен по средини, оивичавала су два реда мушких односно женских кабина, паралелно постављених са каналом и још 50 кабина са стране. Са тог простора ишло се у просторије и веранду на земљи и веранду на стубовима побијеним у води. На њу су биле причвршћене клупе и *трамбулина*. Постојао је и посебан простор за децу и непливаче, али и део „за прање сапуном“. Друштвени живот у летњим месецима на каналу је захваљујући шtrandу био организован. Правила употребе купалишта била су јасно дефинисана: знао се ред када ко долази: пре подне студенти, ђаци, имућни Србобранци и они без радних обавеза, „понеки са супругама“, поподне трговци, занатлије..., увече пецароши, они који су уживали програме за старије.⁴⁰¹

3.10 Турија – воденица са два точка

Сл. 131 Турија на Криваји, Бељанској бари и Великом бачком каналу, други премер

⁴⁰¹ Женама је половином 19. века на новосадском купалишту било дозвољено купање само до 11 сати пре подне у време када оне имају највише посла у кући. Тада није постојао женски шtrand. До раздвајања заједничког, женског и дечијег, народног бесплатног купалишта долази после померања локације на данашње место 1911. године. А. Ozer, *Prošetajmo promenadom, okupajmo se na Dunavu*, Novi Sad 2009, 13-14.

На карти насталој након другог премера (сл. 131) и на катастарској карти с краја 19. века⁴⁰² (сл. 2) уцртана је воденица на ушћу Криваје у Велики бачки канал, а на овој другој и велики широки мост преко Криваје којим су Туријци долазили у воденицу да мељу жито. Према расположивим изворима, била је једини објекат те врсте на Великом бачком каналу почетком 20. века. Као и већина објеката народног градитељства тог времена, била је саграђена од набоја и покривена тршчаним кровом. У оквиру зграде воденице поред просторије за мељаву налазиле су се и соба и кухиња намењене боравку воденичара. Припадала је типу воденица прекаја са хоризонталном осовином и вертикалним колом. Механизам за млевење и воденично камење покретала су два воденична кола.⁴⁰³ (сл. 132) Њени остаци могу и данас да се виде.

Иначе, ово је само једна од три воденица које су млеле на реци Криваји, друге две су задовољавале потребе становништва Србобрана.

Сл. 132 Воденица покривена трском са два кола (Драштин)

3.11 Преводница у Бачком Градишту – промена катастра

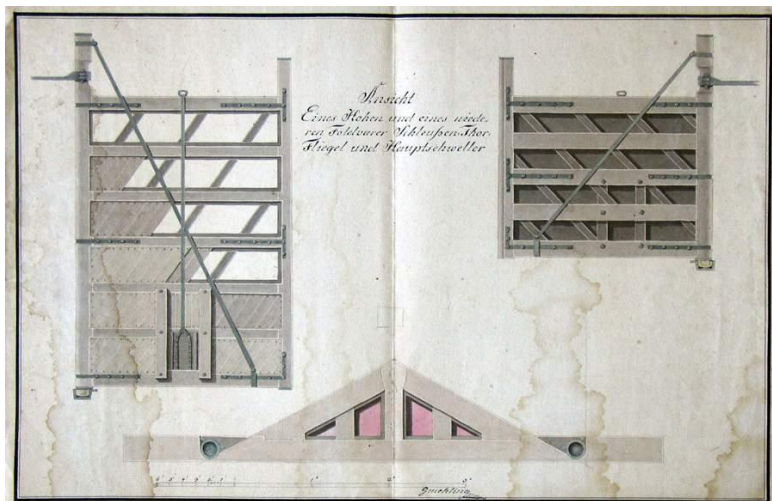
Излазна двострука преводница је саграђена код самог Бачког Градишта⁴⁰⁴ (сл. 133) и вода испуштена из канала се од 1801. године одводила прокопаним и

⁴⁰² Републички геодетски завод (катастар), одељење у Србобрану, карта у размери 1: 2880.

⁴⁰³ Д-368.Ђ Документација ПЗЗЗСКНС.

⁴⁰⁴ Детаљ капије из 1798. на градиштанској преводници, АВ, Ф. 39, кутија 96. Воде Војводине, Из историје уређења вода, 13, 14.

насипом дефинисаним каналом, подељеним на два дела.⁴⁰⁵ Њени зидови, били су од чврстог и постојаног материјала, а капије појачане гвозденим деловима. Од ове такозване горње преводнице 1.200 м низводно, након регулације Тисе и скраћивањем њеног тока прокопавањем просека код Борјаша гради се у њеном старом току 1869. године још једна дрвена преграда позната као доња глава.⁴⁰⁶ (сл. 134) Првобитна преводница, израђена од буквине, била је употребљива код средњег водостаја реке Тисе. Шлајз, 3 м висок, 450 м дугачак, 4 м широк, повезао је зид код северног улаза са високом обалом тзв. „коштанице“ да би зауставио ток Црне баре због нагомилавања воде, и усмерио водени ток у правцу друге преводнице. На овај начин створен је на северној и североисточној периферији насеља водоакумулациони базен површине 45 хектара на месту неправилно широког потока Црне баре – језеро Ваган.⁴⁰⁷

Сл. 133 Детаљ капије (АВ)

Поред градиштанске преводнице је саграђен испуст за воду дужине 40 хвати да би се на њему могла подићи воденица са 8 жрвњева. Управа компаније је потписала уговор са Потиским крунским диштриктом за градњу ове воденице још 1796. године за суму од 2. 000 форинти и таксу по сваком жрвњу.⁴⁰⁸ Зашто до градње ове воденице никада није дошло нема података.

⁴⁰⁵ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 253.

⁴⁰⁶ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 62, prilog 53.

⁴⁰⁷ С. Бакић, *нав. дело*, 176.

⁴⁰⁸ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 255.

Сл. 134 Доња глава, 2006 (Вајсенбек)

Пуних 97 година од 1802. до 1899. године устава⁴⁰⁹ у Бачком Градишту спуштала је дереглије и бродове из канала у Тису и подизала у Велики бачки канала све пловне објекте тога времена. Бројни записи говоре о њеном значају и о Градиштанцима као познатим тегљачима бродова (хајо हुзо). Забележено је да је дереглија број 17 напуњена сољу, превозећи оружје и барут за ердељску војску, допловила је из Горње Тисе у тадашњи Фелдвар априла 1813.⁴¹⁰

Простор између живог, новог тока Тисе и мртве Тисе познат је као Бисерно острво. Име је добио по дињи која се гајила на острву почетком 20. века. Да би било погодно за пољопривредну делатност на овом вештачки створеном острву подигнута је црпна станица коју је покретала парна пумпа тзв. велики оцак 1901. године. (сл. 135, 136)

Сл. 135 Црпна станица Велики оцак (Косо)

Сл. 136 Инжењери (Косо)

⁴⁰⁹ Иако се ради о преводницама, извори и карте на српском језику их називају уставама или на немачком scleuse.

⁴¹⁰ Поред канала у Бачком Градишту, откривен је надгробни споменик једног од првих хидроинжењера вероватно задужених за његово одржавање Михаела Левенштајна, који је у 29. години умро 1816. године. Д-247Д, Докуметација ПЗЗЗСКНС.

Већински власник земљишта на острву био је Лазар Дунђерски, чији се дворац Соколац налазио са друге стране Тисе, мада је било познатије као посед грофа Гедона Гиде Рохонција.⁴¹¹ Он је на њему уз велике засаде воћа, поврћа и винограда подигао свој каштел. (сл. 137, 138, 139) Изузетна клима омогућавала је грофу на буде њихов велики произвођач. Двадесетак сорти бресака, које су стизале једна за другом, узгајано је на двадесет јутара земље. Иста површина је била засађена поврћем. Чувене већ поменуте, диње *тиски бисер* заузимале су 37

Сл. 137 Каштел (Borovsky)

јутара, под јагодама, вишњама... било је по десет. Плодови јединственог укуса јели су се на бројним дворовима. Диње и пробране сорте грожђа продавао је у корпама од прућа, по пет килограма, свака са етикетом Гиде Рохонција. За своје производе на бечкој изложби поврћа 1890. и париској 1898., за паковање грожђа, гроф је добио највиша признања. На свом поседу имао је погон за конзервирање воћа и поврћа и производњу сокова. Извозио је цем од ананас јагода у посебно дизајнираним теглама са монограмом у Русију и Немачку. Производио је чувено вино – мускат крокан.⁴¹²

Сл. 138 Рохонцијеви виногради (Вајсенбек)

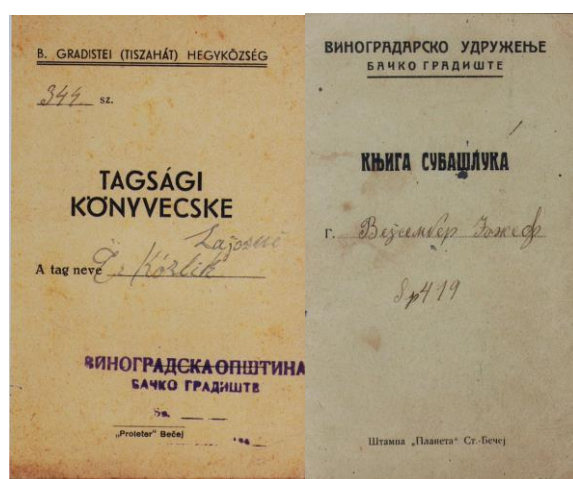

Сл. 139 Гида испред подрума (Косо)

⁴¹¹ Бисерно острво катастарски припада Банату.

⁴¹² http://www.vibilia.rs/srpski/izvestaj/0403/rohoncija_250804.pdf

У Бачком Градишту је 1892. године, по идеји Ференца Сиснера, у појасу Мртве Тисе почела организовано да се узгаја винова лоза и развоје⁴¹³ а оснива се и виноградарско удружење. Према Правилима Бач-фелдварске планинске општине Тисахат, објављеним у Старом Бечеју 1903. године, до Другог светског рата постојала је и посебна виноградарска управа. Плаћали су се чувари, а виноградарима је било дозвољено кретање само до сопственог поседа. По заласку сунца ни власник винограда, ако је био на острву, није смео да се затекне на свом имању. За евентуалне штете и крађе, плаћане су велике казне.⁴¹⁴ Сваки виноградар је имао своју чланску књижицу. (сл. 140) Виноградарске кућице, грађене само са бачке стране, постоје и до данас. (сл. 141)

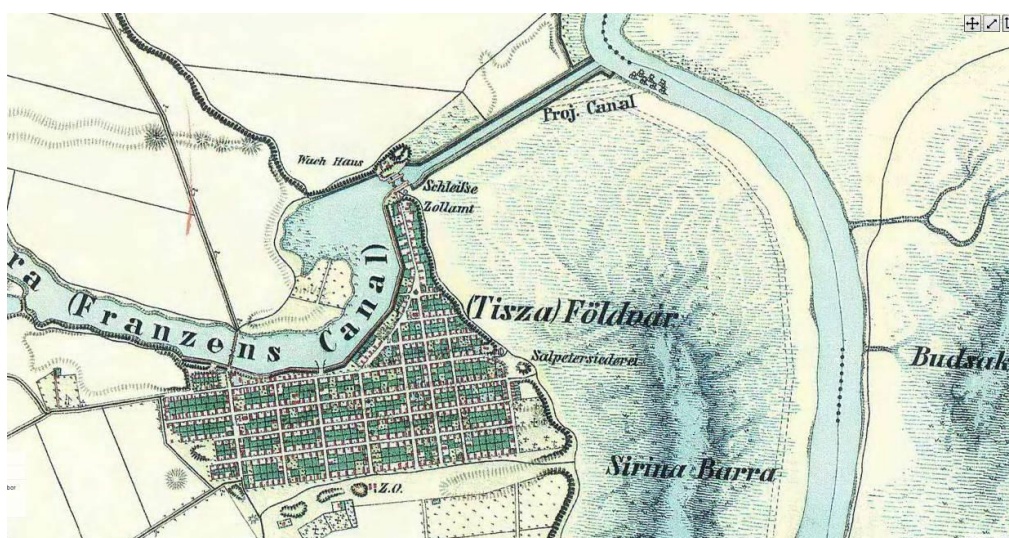
Сл. 140 Књига субашлука, чланске карте између два рата на српском и мађарском језику (Вајсенбек)

Сл. 141 Виноградарска кућица (Вајсенбек)

⁴¹³ М. Каћански, *Грожђе поред Мртве Тисе*, Дневник бр. 17501, Нови Сад, 14. октобар 1995, 8.

Како се градиштанска преводница налазила уз само насеље поред ње није постојала посебна колонија.⁴¹⁵ (сл. 142) Преводничар је живео у кући уз горњу главу преводнице, (сл. 143) док су објекти у функцији пловидбе и трговине били распоређени дуж обале канала и у самом насељу. Како је трговина дрветом које је допловило Тисом са Карпата била развијена, на самом улазу у канал налазила се пилана. (сл. 149) Пре Првог светског рата на територији Војводине било је доста пилана поређаних поред Тисе. Дрво из Ердеља и Карпата транспортовало се сплавовима до приобалних места на Тиси где су се трупци секли у греде, даске и други материјал.⁴¹⁶

Сл. 142 Бачко Градиште, позиција преводнице у односу на Тису, други премер

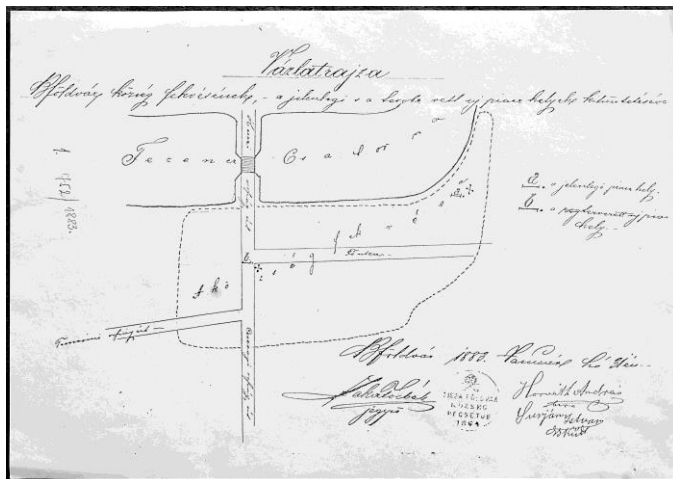

Сл. 1423 Чуварева кућа (Вајсенбек)

⁴¹⁴ Историјски архив Сента, Одељење за архивску грађу, Бечеј, 351.

⁴¹⁵ http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=15&lat=45.54273&lon=20.04009.

Банатско жито се сматрала крајем 18. века знатно квалитетнијим него бачко. Главни житарски центри трговине били су у Угарској Баја и Нови Бечеј.⁴¹⁷ У Новом Бечеју у то време на обали Тисе се гради велики житни магацин у који се прикупљало тако да је градњом канала то жито стизало до Будима и Беча.

Сл. 144 Житна пијаца (Вајсенбек)

Према карти из 1883. године на простору уз десну обалу преводнице налазила се житна пијаца. (сл. 144) Житни магацин, како је забележено на разгледници из 1912. године, постојао је уз сам земљани мост преко канала на путу за Бечеј. (сл. 145) Саградило га је акционарско друштво 1905. године као први такав свој објекат на каналу у циљу повећања промета који у то време озбиљно угрожава управо завршена пруга Сомбор - Бечеј.⁴¹⁸ На простору између налазила су се купалишта, приватно у власништу породице Ловас и јавно. (сл. 146, 147, 148)

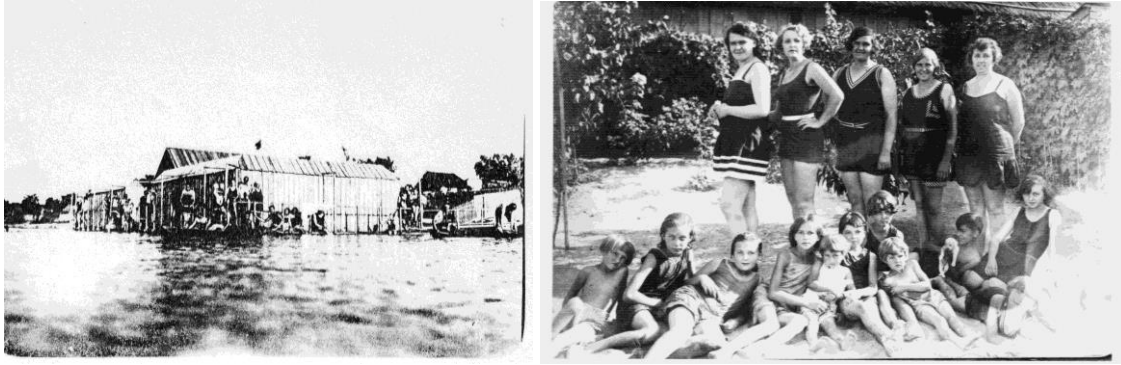

Сл. 145. Магацин (Вајсенбек)

⁴¹⁶ Б. Букуров, *Саобраћај и везе*, 163.

⁴¹⁷ N. Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, 335.

⁴¹⁸ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 32.

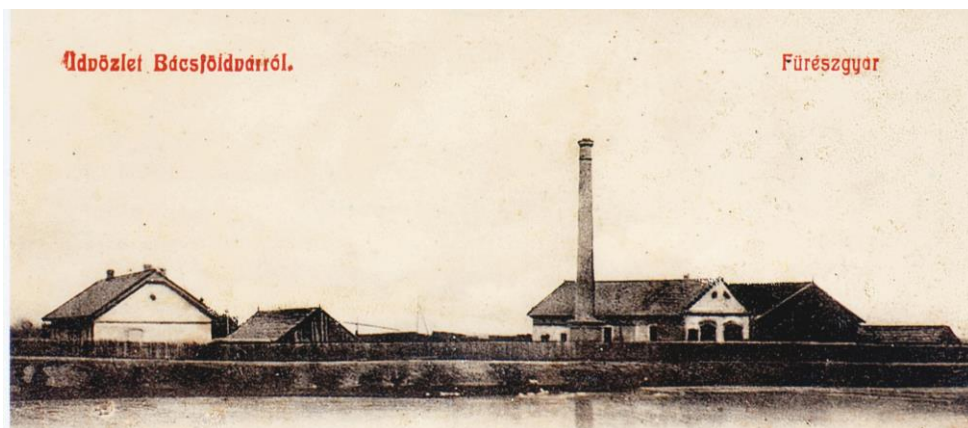

Сл. 146, 147 Купалиште и купачице између два рата (Вајсенбек)

Сл. 148 Ловасово купалиште (Вајсенбек)

Уз сам канал, саграђена је 1927. године у Бачком Градишту електрична централа. Концесију за њену градњи и осветљавање села добио је Цвиршиц Карло. Од 1934. године ту се налази фабрика за прераду паприке, једина у то време у унутрашњости Бачке.⁴¹⁹

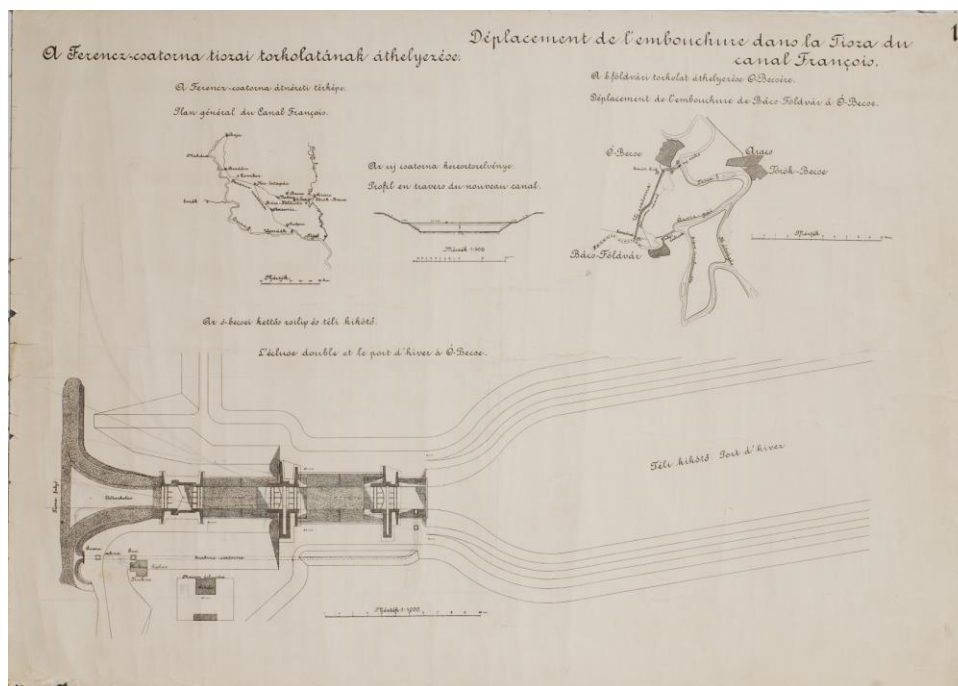

Сл. 149 Пилана (Вајсенбек)

⁴¹⁹ Документација Јозефа Вајсенбека, истраживача и историчара из Бачког Градишта.

3.12 Бечејска преводница – чудо технике

Дуж реке Тисе први насипи се подижу у Банату 1781., а организовано подизање насипа отпочиње дуж Тисе и Мориша 1822. године. Радови се до 1840. године изводе јавном радном снагом – кулучарима. Готово истовремено са изградњом првих насипа, покреће се и питање пловидбе Тисом тј. питање њене регулације. Почињу прва редовна осматрања и прва снимања њеног корита са задатком да се велике воде брзо и безбедно одведу. На подручју Баната су урађена три просека од којих је за нашу тему важан тзв. борђошки просек изведен од 1854. до 1858. године, којим је ток Тисе скраћен у том делу и уместо 23 км ново корито је било дужине 6 км.⁴²⁰

Сл. 150 Део пројекта, позиција преводнице на каналу, у односу на Бисерно острво и Тису (ГМБ)

Да би се Тиса оспособила за бољи саобраћај, 1886. године почиње се са њеном регулацијом северно и јужно од Бечеја. Река је код Бачког Градишта већ пресечена, скраћивањем тока добијено је речно острво и постављена дрвена преводница 1869. године на споју старог и новог тока Тисе.⁴²¹ Пребацавањем реке у ново корито, поставило се питање локације дотадашње бродарске станице и

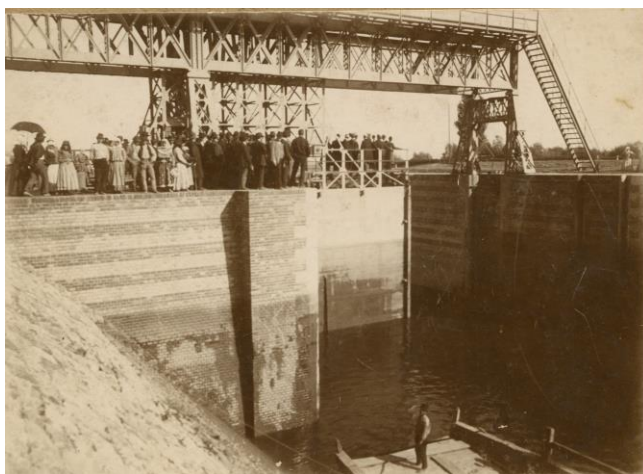
⁴²⁰ V. Popović, *nav.delo*, 16-17.

⁴²¹ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 62.

пристаништа.⁴²² Радови на померању ушћа канала осам километара на север према пројекту Алберта Хајнца, техничког директора канала започети су 1895. године, а завршени 1899. (сл. 150, 151) Нова преводница била је високо достигнуће ондашње технике. Алберт Хајнц је осмислио гвоздене држаче и гвоздене зидове преводнице који су служили за затварање и дехидрализацију комора преводнице. Капије преводнице су најпре покретане ручно а потом и коришћењем једносмерне струје произведене у сопственој централи што је била новина први пут примењена у Европи крајем 19. века.⁴²³ Многи инжењери из Аустроугарске и осталог дела Европе су долазили да проучавају уређај на каналу. (сл. 152)⁴²⁴ Чак је и Јапан послао једног од својих инжењера да проучава техничко функционисање брана.⁴²⁵ После смрти Иштвана Тира 1908. године, преводница је добила његово име.

Сл. 151 Обилазак инжењера (ГМБ)

Сл. 152 У време отварања ((ГМБ)

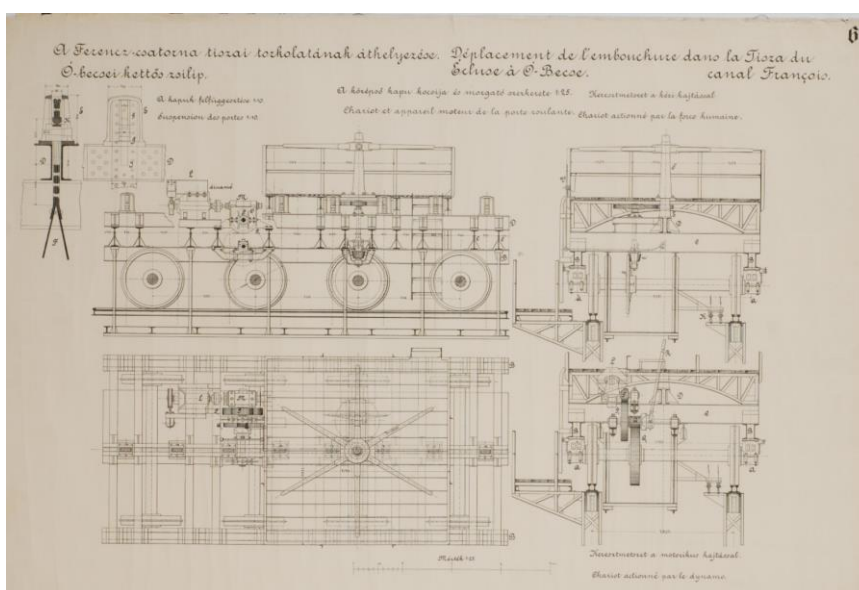
⁴²² Ч. Потпарић, *Из прошлости Бечеја*, Бечеј 1955, 53.

⁴²³ И. Варга, *Историјат канала који повезује Дунав са реком Тисом*, ГМБ, Д-21.

⁴²⁴ ГМБ, ДССVШ, 5370 gr. 7.

⁴²⁵ Ч. Потпарић, *нав.дело*, 53.

Ова преводница је у време градње била двостепена и са две коморе. Наиме, поред данас сачуваних основних елемената горње и доње главе и коморе, у делу према Тиси постојала је до 1972. године још једна комора и трећа двокрилна капија, коришене при ниским водостајима Тисе. По типу коришћених капија преводница припада типу са капијама које се увлаче у нише. Стубови и странице ниша изведени су од клинкер опеке у бордо и окер боји, наизменично слагане у слојевима од по четири реда. Капије су покретане механички, помоћу колица на шинама, касније електричном енергијом.⁴²⁶ (Сл. 153)

Сл. 153 Пројекат локомотиве коју је покретала струја и тиме отварала и затварала капије (ГМБ)

Капије бечејске преводнице (сл. 154, 155, 156, 157) су пројектоване тако да су кроз њих у канал могле да уђу и највеће паробродске лађе тога времена. Пролазак кроз преводницу, при једноступеном превођењу трајао је 90, а при двоступеном дупло више – 180 минута.⁴²⁷ То указује да је преводница имала мали капацитет превођења - шеснаест, односно осам превођења у току једног дана. Ово је ублажавала чињеница да су у обе коморе могла да стану по два већа или четири мања пловила.⁴²⁸ Интересантно је да грађење преводнице одсликавало и нове

⁴²⁶ Д. Милованов, *Развој концепције и реализације хидросистема Дунав – Тиса - Дунав*, Водопривредно предузеће ДТД, Нови Сад 1972, 411, 416, 428.

⁴²⁷ С. Гавриловић, *Пловидба каналима ДТД*, Водопривредно предузеће ДТД, Нови Сад 1972, 543.

⁴²⁸ С. Бакић, *Стара бродска преводница код Бечеја, Истраживања и пројекат обнове*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине (2011) 13.

социјалне моменте у друштву тога времена. Наиме, радници кубикаши у Бечеју воде борбу за повећање надница и бољих услова рада 1895. године.⁴²⁹

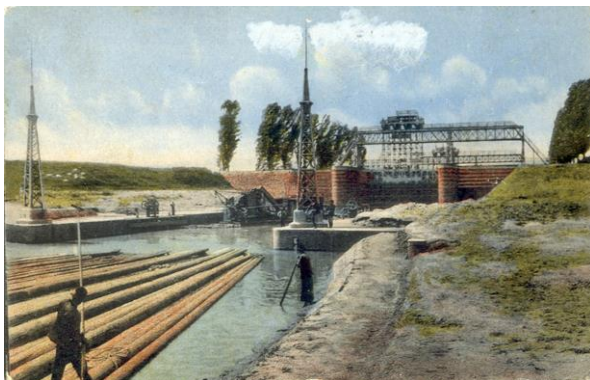
Сл. 154 Преводница ограђена тарабом (ГМБ)

Сл. 155 Друга комора (ГМБ)

Набавком каналском реморкера „Стари Бечеј“ убрзо након отварања преводнице 1902. године, престало се са узводном вучом помоћу коња и омогућио превоз већег броја шлепова истовремено на траси од Бечеја до Врбаса.⁴³⁰

На каналу краља Петра Првог 8. септембра 1929. године одржано је у Бечеју такмичење пливача из Сомбора, Сенте, Суботице и Великог Бечкерека, а потом и ватерполо утакмице између екипа Сомбора и Суботице, односно Сомбора и Бечкерека. Златни пехар „Тесла“ клуба, уз велико присуство публике освојила је екипа Сомбора.⁴³¹

Сл. 156 Дрва из пилане (ГМБ)

Сл. 157 Преводница зими (ГМБ)

⁴²⁹ Ч. Потпарић, *нав. дело*, 64.

⁴³⁰ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Vaškoj*, 32.

⁴³¹ *Културни живот и прилике у Бечеју између два светска рата*, Нови Сад 2000, 48. Ф: 436, Збирка бечејских листова, кутија 1, Ново време 36, од 8.09.1929 3.

3. 13 Руски Крстур – једина гркокатоличка водица уз канал

Након што су се први Русини у Бачкој населили 1743. године у Кули, долази до насељавања из Закарпатја првих породица на пустару Велики Крстур 1745. У време када је основана прва гркокатоличка парохија 1751. године, у Руском Крстур у живело је 120 породица.⁴³² Какво је било подручје на коме се новопридошло становништво почело живот у новој средини указује карта подземних вода из 1793. године.⁴³³ Нездрава средина довела је до бројних болести становништва, две епидемије колере су га у многоме десетковале.

У тим и таквим условима, на једном од бунара који је постојао у риту десило се чудотворно исцелење које је довело до настанка водице.

Сл. 158 Преводница у Руском Крстур у почетком 20. века
(кафана Лонгов, Руски, Крстур)

Живот становника у многоме се променио изградњом Малог бачког канала који је исушио земљиште и омогућио економско јачање становништва, поред паора, јача слој занатлија и трговаца.⁴³⁴ Канал Мали Стапар-Нови Сад прокопан је 1873. године кроз крстурски атар. Исте године саграђени су преводница шлајз и воденица.⁴³⁵ С обзиром да је због неповољне коте тла и коте воде, била отежана узводна пловидба каналом, пролазак кроз преводницу у Руском Крстур у омогућавала је *клинкета*, метална преграда постављена непосредно испред доње

⁴³² М. Жирош, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, I, Нови Сад 1997, 28.

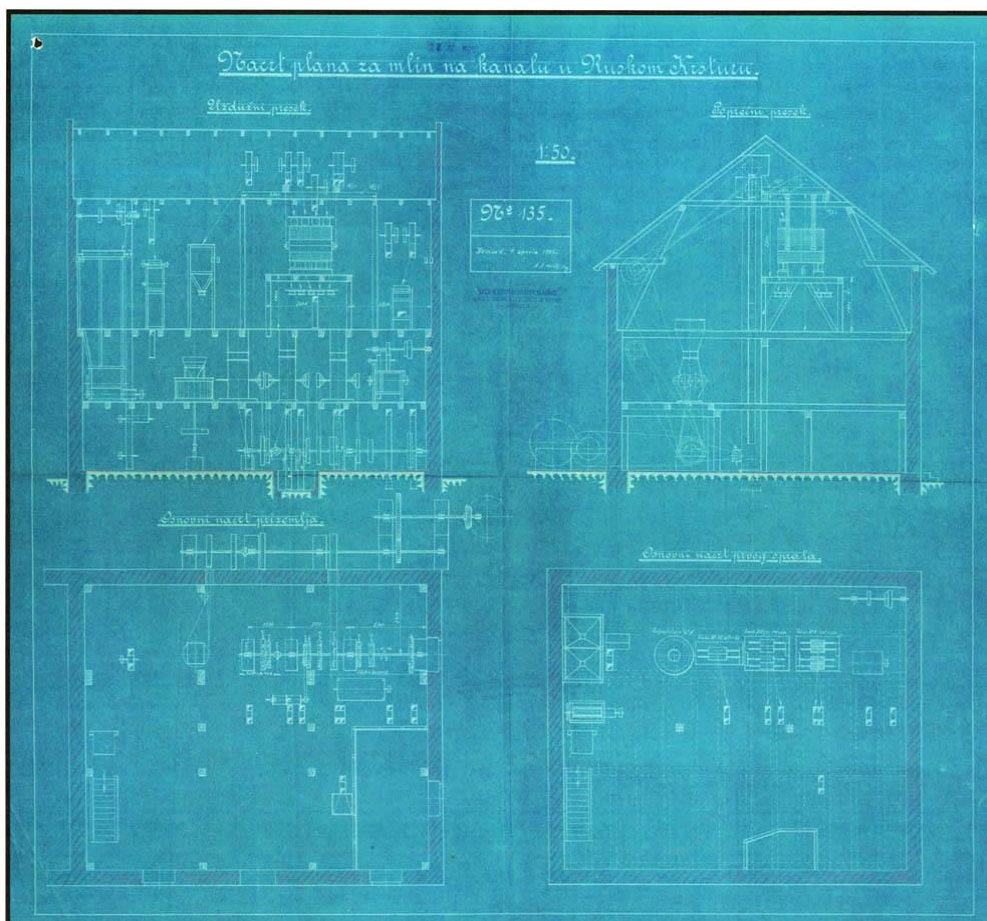
⁴³³ Према плану коморског инжењера Антона Дуитса датованом 19/20 август 1793. године. М. Жирош, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, Нови Сад 1998, 30.

⁴³⁴ М. Жирош, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, IV, Нови Сад 2004, 48-57.

двокрилне капије. (сл. 158, 159) Њеним подизањем, вода се из узводног, вишег дела, посебним каналом пребацивала у простор испред горње капије, стварајући вртлог и омогућавају улазак пловила у комору.

Сл. 159 Макета преводнице са клинкетом и млином поред ње

Сл. 160 Руски Крстур, план млина на каналу (АВ)

⁴³⁵ М. Жирош, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, 36. На стр. 46 налази се

Воденица, заправо двоспратни (троетажни) млин, покретан снагом каналске воде припадао је крстурској Водној заједници за исушивање земљишта, основаној међу првима у Бачкој 1876. године. (сл. 160)⁴³⁶ Имала је разне закупце па је тако забележено да је млин (воденицу) 1912. године закупио Јосиф Рац-Мишков.⁴³⁷ Забележено је да је млинар 1927. године био Теран Филип.⁴³⁸

Сл. 161 Тип чамца

Уз канал се налазила и крчма којој су се мањали власници. Забележено је да је у Будаковом шору, поред канала 1935 године крчму држала Јулка Рац.⁴³⁹ Гости су у крчму стизали из села али и рибарским чамцима.⁴⁴⁰ (сл. 161)

Међу мајсторима у Крстуру 1899. године забележена су имена кудељара Бућко Михаља и Јаноша.⁴⁴¹ а неколико година касније међу кудељарима се наводе Барна Ђуро и Бучко Јанко.⁴⁴²

Сл. 162 Купање испод некадашње преводнице 1972. године (МЗ Руски Крстур)

карта Руског Крстура на којој је видљиво лоцирање преводнице и осталих зграда у близини.

⁴³⁶ План млина, АВ, Ф. 39, кутија 117.

⁴³⁷ М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, 242, 50.

⁴³⁸ М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, IV, 78.

⁴³⁹ Исто, 291.

⁴⁴⁰ Макету преводнице, млина и крчме, чамца типа лонгов направио је Васиљ Дорокхази (рођен 1941. године), столар из Руског Крстура.

⁴⁴¹ М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, IV, 48-49.

⁴⁴² Опис мочила за конопљу М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, 57.

Традиција купања постојала је од времена када је канал прокопан. Простор испред доње капије био је познат као „господски шtrand“. Након што је 1965. године порушена воденица, годину дана касније је и простор између горње и доње главе преводнице затворен бетонским преливима и направљен је базен за купање. (сл. 162) Тиме је прекинут ток и могућност пловидбе на каналу.⁴⁴³

3.14 Савино Село – најурбанизованије село у Европи и Косанчић приде

Најзначајније место на Малом Бачком каналу је Савино Село, наикадашња Торжа, насељена немачким живљем. Захваљујући повољној локацији и вредноћи својих становника до Другог светског рата више је својом урбанизацијом и бројним фабричким и мануфактурним постројењима личила на варош него на село.

Оно што је одредило економски просперитет села била је интензивна производња кудеље до које долази након копања Франц Јозефовог канала.⁴⁴⁴ У Бачкој је у то време, с обзиром на климатске одлике поднебља и велике површине мочварног тла погодног за узгој кудеље, њена производња обухватала 4.000 катастарских јутара и због свог квалитета ова кудеља је била тражена у целом свету. Између два светска рата на овом простору радило је 25 кудељара.⁴⁴⁵

У Торжи је до Другог светског рата на каналу радило пет кудељара: у власништву Павла Махмера, остале су биле Хубертова, Шмит Тајерова, Мецнерова и тзв. Удружена кудељара. Кудељара Павла Махмера била је на јужном крају села, преко моста и канала, на левој страни пута према Деспотову. Мочило „језеро“ ове кудељаре запремине 22.500 кубних метара воде и капацитета 360 тона зелене стабљике, било је подигнуто 1938. године и служило је за мочеење конопље свих кудељара у месту. Пре тога се кудеља мочила у барама. Превоз сировине из околним места обављан је воденим путем преко канала.⁴⁴⁶

Канал Мали Стапар - Нови Сад раздвајао је посед Филипа Махмера, власника млина на ваљке у Торжи, у оквиру кога се налазио каштел и кудељара

⁴⁴³ М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, 78.

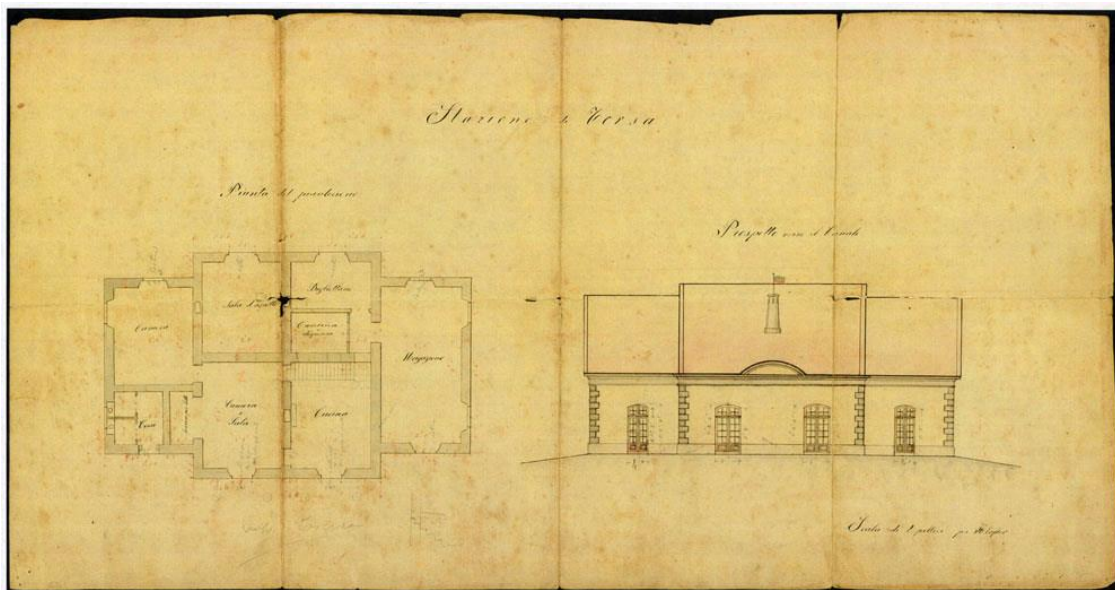
⁴⁴⁴ S. Borovsky, *nav.delo.*, 265, 396.

⁴⁴⁵ A. Stanojlović, M. Damjanović, *Industrija Vojvodine*, Zagreb 1924, 65-72.

⁴⁴⁶ Н. Путић, *Од домаје до нових простора*, Савино Село 1996, 171-174; АВ, Ф. 39, кутија 116.

од земљишта најпре у власништву државног ерара, а после Краљевине Југославије.⁴⁴⁷ Интересантно је да је уз млин постојало јавно купатило са две кабине које су користили млински радници бесплатно, а мештани села плаћали минимални износ. Млински погон био је првобитно на дрво. Уз млин је постојала и штала и људи задужени за негу ових штајераца намењених за утовар и вучу.⁴⁴⁸

За житарског трговца Филипа Махмера, једног од највећих на подручју централне Бачке, сећања везују и постојање водене флоте – двадесетак дереглија које су⁴⁴⁹ до Другог светског рата превозиле пшеницу типа банкут у његов млин а одвозиле готове производе. Сама идеја о организацији воденог саобраћаја зачета је, међутим у Торжи још почетком 20. века,⁴⁵⁰ (сл. 163) да би 1927. године у месту било дереглија, 1934. године њих 12. Крајем пете деценије, задња је прошла 1948, дереглије су још увек пловиле према Косанчићу довлачећи жито са околних салаша.⁴⁵¹ Теретни саобраћај развијаће се тек седамдесетих година прошлог века када ће вучни или самопловећи шлепови све чешће пролазити каналом. Терет: шљунак, песак, житарице бива често овуда превожен.

Сл. 163 План станице, Торжа (АВ)

⁴⁴⁷ Б. Томашевић, *Косанчић, Географски приказ*, дипломски рад, Департман за географију, туризам и хотелијерство Нови Сад, Нови Сад 2006.

⁴⁴⁸ Н. Путић, *нав.дело.*, 161-163, 166.

⁴⁴⁹ Б. Томашевић, *Косанчић*.

⁴⁵⁰ На то упућује и сачувани пројекат станице покрај пристаништа у Торжи који није датован али према тексту сигурно потиче пре Првог светског рата. (АВ, Ф. 39, кутија 117/26)

Развој производње и саобраћаја довео је у периоду пре Другог светског рата до одржавања вашара са нагласком на мануфактури и трговинском промету. Одржавани су се прво на старом вашаришту, а после на новом и на пашњаку.⁴⁵²

Карло Риц, оснивач ватрогасног друштва, био је у власник содаре и ледаре у овом насељу. До великих комада леда, који су чувани у дубоким траповима долазило се брањем током ниских јутарњих температура сечењем на каналу.⁴⁵³

На десној страни канала налазила се у Савином Селу водица све до 1959. године У октобарском броју 1907. године листа Торонтал који је излазио у Великом Бечкерек у чланку о бачким лековитим изворима између осталог се наводи и Водица у Торжи, која се у предању помиње још и као Тарчин извор, лековит за младалачке болести и цео организам.⁴⁵⁴

Иначе, економско јачање насеља довело је до јачања национал-социјалистичког покрета. Хитлеровци из Торже су још 1935. године, за време духовских певачких свечаности Швапско-немачког савеза повицима „Хајл Хитлер“ узнемиравали Новосађане.⁴⁵⁵

Уз постојеће насеље Торжу, прокопавањем канал Мали Стапар - Нови Сад формира се још једна колонија, једина на овом току, на дотадашњој Пекла пусти, део сна Иштвана Тира да од Бачке, по узору на долину реке По и Ломбардију, направи просперитетну и богату пољопривредну регију. Након копања канала, Тир је саградио систем за одводњавање на Пекла пусти на основу пројекта који је 1878. године урадила Бегејска краљевска техничка управа и организовао експерименталну производњу жита и пиринча. За управника имања поставио је Јожефа Печа, изврсног хидроинжењера који је учествовао са Белом Герстнером у изградњи Бајског и Малог канала.⁴⁵⁶

Пиринчана поља су се налазила из канал, од Савиног Села до Руског Крстура. Пробно, коморско поље се налазило са леве обале канала већ почетком осамдесетих година. Овај посед величине 100 катастарских јутара изнајмили су

⁴⁵¹ Н. Путић, *нав. дело*, 188.

⁴⁵² *Исто*, 202-203.

⁴⁵³ *Исто*, 194.

⁴⁵⁴ *Исто*, 126.

⁴⁵⁵ Lj. Nikolin, *Stalež Dunderskih*, Beograd, Novi Sad 1996, 118.

⁴⁵⁶ V. Putarih Ivanski, *Mađarski inženjeri u regulaciji unutrašnjih voda Vojvodine*, HIDROLOŠKI BILTEN, januar-februar 2008, 64; N. Anrdejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 66.

Бирнбаум Јакаб и његови сарадници и усавршили производњу. Са десне обале канала временом ће се пиринач производити на још два поља, на једном величине 270 јутара у власништву удовице Кригнер Ђерђа, од 1892. године и другом величине 160 јутара у власништву Филипа Махмера од 1896. године. Заливање се, и овде као и на другим пољима, одвијало природним разливањем, без употребе посебних машина. Коришћење воде се није посебно наплаћивало већ је ушло у састав цене коју су власници платити за посед. Коморско поље је припадало Врбашко-крстурском друштву за регулацију вода, а приватна поља А.Д. Јегричка. Врста пиринча је каролин мелон и она одговара овом терену и климатским условима. Произвођачи пиринча су имали своју задругу са седиштем у Будимпешти. Мађарски пиринач је био бољи од италијанског јер је био белји и садржао више хранљивих састојака.⁴⁵⁷

Сл. 164 Пиринчана 2012.

Организована је колонија са читавим низом грађевина у којима су живели радници, постојала је школа, капела, Ленхартова кудељара⁴⁵⁸ и, као најзначајнији објекат, пиринчана *рижаоница* за глазирање пиринча. (сл. 164)

Иначе, до 1926. године пиринач, који се прерађивао у овој пиринчани, гајио се на имањима грофа Котека, грофа Карачоњија из Беодре, Људвига Лахнера из Торже, Хенрика Шика из Торже, Јакоба Ланханта из Деспот Светог Ивана

⁴⁵⁷ S. Borovszky, *nav.delo*, 396.

(Деспотова), Вилхелма Ноизлера из Торже, Управе Francis Canal Compans у Новом Врбасу, шећеране у Новом Врбасу и сада већ, на локацији измењеног назива – Државном добру Косанчић. Услови за рад у пиринчани нису се промени после Првог светског рата. Власник достављеног пиринча је морао донети сав материјал за гориво и мазиво, дати радну снагу и 6 кг од 100 кг сировог пиринча. Када је држава 1926. године забранила продају пиринча у иностранству, сви приватни произвођачи су напустили гајење пиринча и од те године фабрика за глазирање пиринча на Косанчићу добија пиринч само са сопствених површина. Како те године, услед мањка воде у Каналу краља Петра пиринч није сејан, а пиринчана није ни радила, губитак државног добра Косанчић износио је око милион динара. У то време се иначе, сматрало да је потребно наставити наводњавање водом из канала површине у Косанчићу око 2.700 јутара са обе стране канала, код Деспот Светог Ивана око 1.000 јутара, код Бачког Петровца око 800 јутара,⁴⁵⁹ код Новог Врбаса око 350 јутара, свега 4.850 јутара чиме би се добило око 100 вагона обрађеног пиринча.⁴⁶⁰ Интересатно је, да и данас житељи Косанчића причају да на овом подручју као последица гајање пиринча није било маларије.

За време Краљевине Југославије Државно добро Косанчић пословало је као ергела, а потом као станица за селекцију стоке. (сл. 165)

Сл. 165 Машинска радионица

⁴⁵⁸ Н. Путић, *нав. дело*, 172.

⁴⁵⁹ Пиринчана поља под Бачког Петровца, распоред површина које се наводњавају, план из 1918. г. АВ, Ф. 39, кутија 116.

⁴⁶⁰ Просечна продукција пиринча у претходних десет година 1928. године износила је 209 вагона, а засејана површина 1.653 хектара. Дакле 9 десетина годишње потрошње увозило се из Италије и Индије. За обраду пиринча постојала су у тадашњој Југославији 1930. године четири млина, сомборски, капацитета око 1.500 вагона годишње, на Сушаку, у Загребу и Љубљани. *Гајење разних културе (шуме, гајењем менте, пиринча,) 1898-1940, Фонд краља Петра*, АВ, без ознаке.

Некадашња на мађарском Пекла пуста, а Рискаша – пиринчано поље на русинском језику, после Првог светског рата добија, по косовском јунаку Ивану Косанчићу, данашње име.⁴⁶¹ До седамдесетих година била је позната и по низу од десет јабланова, који су симболизовали девет Југовића и њиховог оца Југ Богдана. Забележена је на картама 1873. године.

Жеља за развојем туризма довела је 1967. године до разматрања предлога за увођења хидробуса на линији Сомбор - Руски Крстур - Косанчић- Савино Село -Деспотово - Нови Сад. Разматрана је могућност градње минијатурног путничког пристаништа испред саобраћаног моста. Од 1982. године неколико година за редом почетком јула пролазила је Малим бачким каналом регата моторних чамаца. На простору Ширине организовано је биковање од два дана и једне ноћи.⁴⁶²

3.15 Бачки Петровац – прво словачко насеље у Доњој земљи

Словачко становништво стиже у Бачки као радна снага на властелинствима. Словаке, њих две хиљаде, из Новограда, Ораве, Липтова, Хонта, Зволена, Турца је на простор Петровца довео је 1745. српски племић Михајло Чарнојевић, власник футошког властелинства. Досељеници су две године касније 1747. склопили уговор са спахијом.⁴⁶³ Досељавање предака данашњих Словака у тзв. Доњу земљу остварено је у оквиру сеобе кметова половином 18. века. До доласка Словака, у Бачком Петровцу су живели Срби, који су временом напустили насеље, тако да је 1819. године остало још само 13 породица које су живеле на периферији. Сву њихову имовину је добило сиромашно словачко становништво које се распоређе по главни потезима данашњег насеља. Према сазнањима о сопственој прошлости мештана, њихов део насеља је формиран спонтано, да би 1772. године, за време владавине царице Марије Терезије, била извршена урбана регулација тј. ушоравање насеља: улице

⁴⁶¹ По легенди, добро је добило име још за време велепоседника Филипа Махмера, јер је он по својој жени Косани, која је била Српкиња, добру дао име.

⁴⁶² Н. Путић, *нав. дело*, 189.

⁴⁶³ С. Гавриловић, *Колонизација на подручју данашње Војводине*, Музеј Војводине, стална поставка, Нови Сад 1997, 196; <http://www.backipetrovac.rs/opstina/istorija.php>.

се секу под правим углом, куће су саграђене на уличној регулационој линији, ужом страном улици окренуте, а размак између кућа најмање је 17 метара тј. оне се постављају на једнакој удаљености једна од друге. Кућни плац је дуг 75 до 100 клафтера (1 клафтер = 1, 896 м), а широк 12 до 15 клафтера.

Према усменој традицији, први колонисти су правили привремене станове – полуземнице од прућа, облепљене блатом и покривене сламом, трском и кукурузовином. У време насељавања и вероватно добар део 19. века породица у Бачком Петровцу била је задружна што је у то време општег сиромаштва било од велике важности за искорак у неку богатију будућност.

Бачки Петровац дели се на 4 рејона „јараша“. Реперна тачка у насељу је поток „Бегеј“ који *иде* кроз пијацу. Значајно место у животу насеља припада и Малом Каналу, који је протицао поред села. (сл. 166) Њиме је Бачки Петровац воденим путем био повезан са Малим Стапаром тј. Безданом и Новим Садом. и омогућавао трговину са Подунављем и Потисјем. Мостови на каналу омогућавају комуникацију унутар атара и са суседним насељима.

Сл. 166 Штранд – разгледница око 1960. године (Музеј, Б. Петровац)

3.16 Кулпин – место знаменитих Срба

Топоним Клиса, у непосредној близини канала указује на старо насеље и цркву. У народу је остало забележено да се ту налазило село пре данашњег Кулпина, а да је на месту доцније прокопаног канала била бара, језеро у коме су пловили лабудови. Њихово име на старословенском језику дало је и име самом насељу. После повлачења Турака, пустару Кулпин су населили паланачки граничари, да би убрзо после преласка под жупанијску власт поново опустео. Као

посед за војничке заслуге добија је херцеговачка породица Вучковић-Стратимировић. Она је 1772. године саградила село онако какво и данас постоји. Једно време власник поседа је био Матеја (Машаћ) Семзе, од кога га откупљују 1895. године Дунђерски. Те године је око дворца подигнут парк.

У Кулпину је Ђока Дунђерски имао огроман земљишни посед и велико сточарско газдинство. На овој престижној економији, гајиле су се најбоље и селекционисане врсте пшенице, кукуруза, јечма, али и индустријске биљке, кудеља, лан и грашак. Ту се налазила ланара и кудељара, мала фабрика за прераду парадајза, циглана коју је наследио од оца Лазара.⁴⁶⁴ Поред канала, уз салаш, била је велика ергела и хиподром.⁴⁶⁵ Још увек се памти како је грађена стаза по којом су коњи трчали.

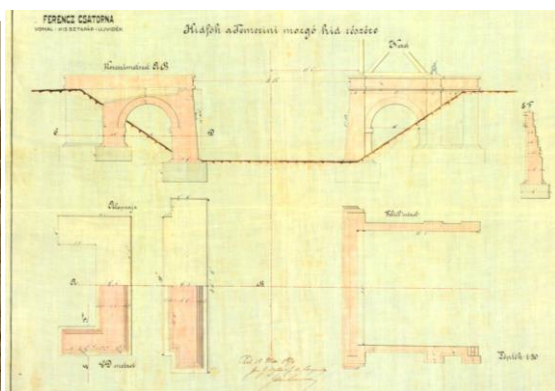
Посед Дунђерских је био месту сусрета многих јавних личности крајем 19. и прве половине 20. века. У њему је често боравила и краљевска породица Карађорђевић. Због тога је називана Мала Атина.⁴⁶⁶

3.17 Темерин – најлепши мост на Малом каналу

У до тада српско село, гроф Сечењи насељава Мађаре 1799. године.⁴⁶⁷ За историју канала важно је да је 1872. године започета градња уставе са мостом изнад ње. (сл. 167) Његов изглед бележи план градње из 1874. године.⁴⁶⁸ (сл. 168)

Сл. 167 Градња уставе 1872. (Албум)

Сл. 168 План моста, 1874. (АВ)

⁴⁶⁴ Lj. Nikolin, *nav.delo*, 96-100.

⁴⁶⁵ У Кулпинској ергели било је 60 пунокрвних касача. Исто, 96.

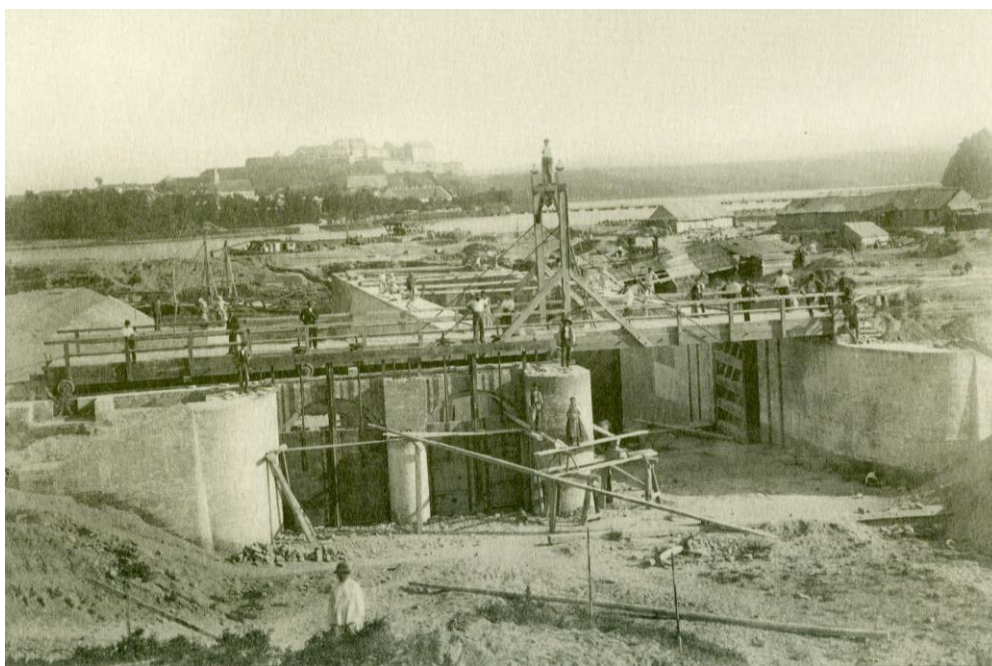
⁴⁶⁶ Енциклопедија Новог Сада, св. 12 Кос-Лер, Нови Сад 1999, 172-176.

⁴⁶⁷ <http://www.sluzba.vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/MANJINE/manjine-koliko-se-poznajemo/web-tekst/Brosura-ceo-tekst>.

⁴⁶⁸ Архив Војводине, Фонд 39, кутија 116.

3.18 Нови Сад - каналске обале, место индустријализације Српске Атине

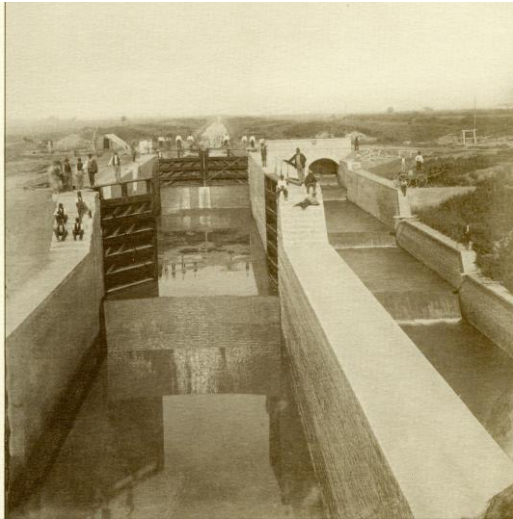
На делу од Кулпина до Новог Сада биле су изграђене две преводнице. једна на данашњој Клиси, двостепена и друга на ушћу канала у Дунав. Изглед двојне преводнице на споју канала у Дунава код Новог Сада забележен је у већ више пута навођеном Албуму из времена градње. (сл. 169, 170, 171) На њима се види да се преводница и устава састоје из две паралелне коморе раздвојене средишњим зидом. За превођење пловила била је опремљена са два пара капија.⁴⁶⁹ Убрзо по завршетку канала, грађани Новог Сада суочили су се са новим проблемима. Због загушења дунавске воде ледом, дошло је до поплава 1876. и 1877. године. Да би се настали проблем решио пресечени су каналски насипи који су довели до оштећења и замуљавања канала у овом делу.⁴⁷⁰ Слабо одржавање канала и насипа на делу од Клисе до ушћа у Дунав, довели су 1926. године до тешке одбране од поплава. За време високог водостаја Дунава 1940. године, који је за последицу имао и висок ниво воде у каналу, дошло је до пробијања насипа и плављења Подбаре.⁴⁷¹

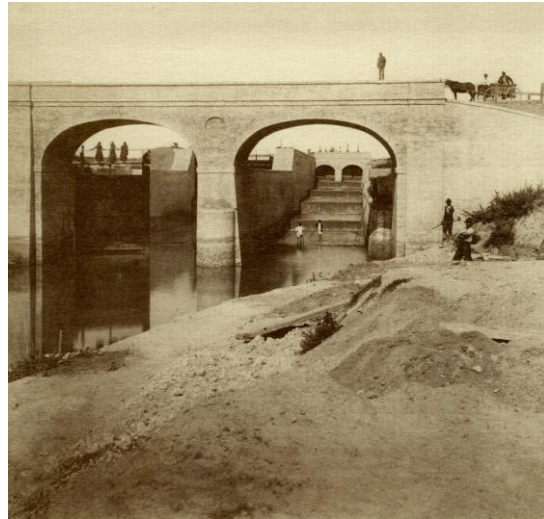
Сл. 169 Градња (Албум)

⁴⁶⁹ План новосадске дунавске уставе из 1896. године, Архив Војводине, Фонд 39, кутија 115. Воде Војводине, Из историје уређења вода, 37.

⁴⁷⁰ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj*, 65.

Сл. 170 Отворена капија преводнице

Сл. 171 Устава (Албум)

Изглед преводнице забележен је и на карти Новог Сада из 1908. године. (сл. 172) Последњи снимци из 1957. године већ указују на њено занемаривање и предстојеће уклањање због исправљања каналског ушћа. (сл. 173, 174)

Сл. 172 План Новог Сада, 1908. (ГЗНС)

⁴⁷¹ Канал Мали Стапар-Нови Сад, Енциклопедија Новог Сада св. 10, Јов-Крт, Нови Сад 1998, 262-263.

Сл. 173 Преводница 1957. (ГЗНС)

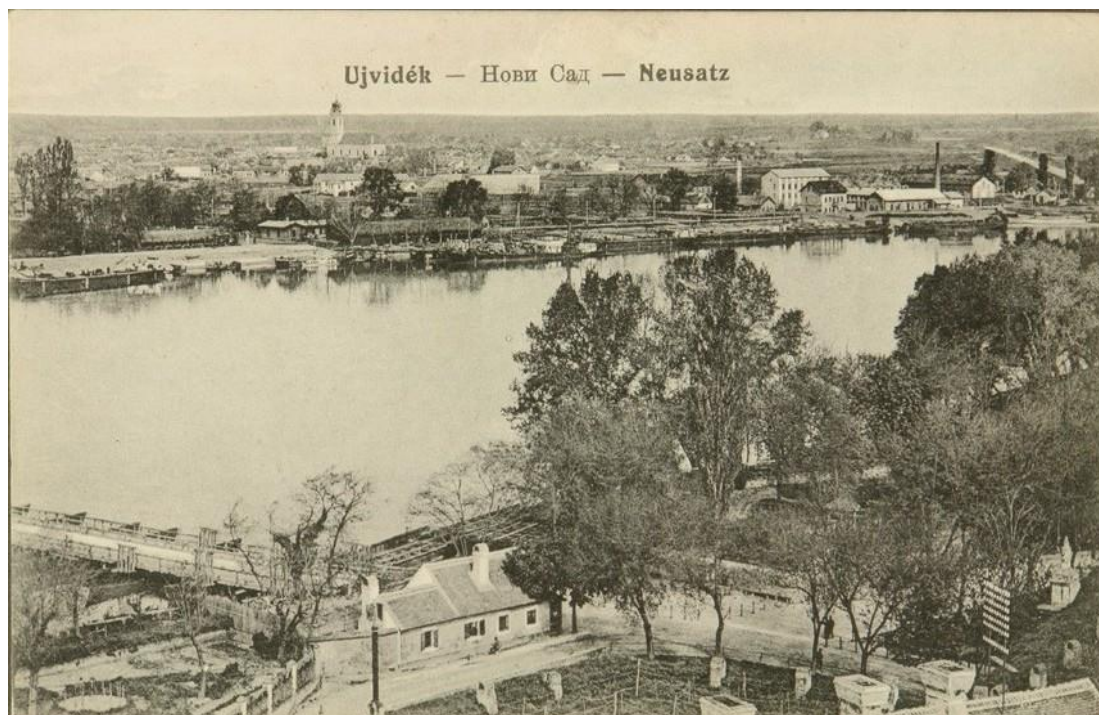

Сл. 174 И овде се купало 1957. (ГЗНС)

Купање канала у Новом Саду довело је до промене привређивања становништва Салајке, која је од сточарског постала паорско-баштовански крај. Уместо дрвеним плугом, Салајци од 1888. године, када је у Новом Саду отворен

фабрика пољопривредних машина Зигмунд и друг,⁴⁷² почињу да користе савремена оруђа.

Уз канал се формира тзв. Видовданско насеље од 1924. до 1930. године на месту где су, до копања канала до тада била гумна паора-баштована са камарама сламе, кукурузовине, сена и ђубриштима, ту је и Шулцов млин, ледаре, циглана...⁴⁷³ Трска су секли Салајчани у Мајском рити и њоме су се покривале куће⁴⁷⁴ и израђивала штукатура за израду плафона. Своје производе баштовани су продавали фабрици Кулпин Ђоке Дунђерског.

Сл. 175 Поглед на индустријску зону уз канал и преводницу

Крајем 19. века, тачније 1894. године, производња свиле у Бачкој, достиже једну трећину производње у Угарској.⁴⁷⁵ Држава је улагала у изградњу откупних станица, магацина за свиле не бубе и фабрика свиле. „Свилара“ у Новом Саду, по технолошком процесу јединствена на територији тадашње јужне Аустро-Угарске, основана је 1884. године. Предионицу је покретала парна машина. У свом склопу, временом је имала погон за сортирање, паковање и складиштење свиле на углу

⁴⁷² Б. Јовановић, *Салајка, које(више) нема*, Нови Сад 2008, 16-17.

⁴⁷³ *Исто*, 20.

⁴⁷⁴ *Исто*, 22-24.

данашње Косовске, Марка Миљанова и Земљане Ћуприје и погон за фарбање свиле на углу данашњих улица Павла Стаматовића и Ђорђа Рајковића. (сл. 175) Као најлепши и најзначајнији сведок тог времена, поред руниране хале у срцу Подбаре још увек поносно стоји моћни фабрички димњак.⁴⁷⁶

Каналом је са имања у Кулпину и Камендину, Ђока Дунђерски довозио сировине за прераду у својој фабрици конзерви саграђеној на Подбари, у биљне конзерве прерађене парадајз, боранију, краставце, паприку и грашак, а у месне - рогату стоку. Фабрика је иначе, основана као акционарско друштво 1922. године под називом Прунус, да би 1924. добила име Кулпин. Прерада воћа, поврћа и меса обављала се у то време најмодернијим машинама на парни и електрични погон. Све што је било потребно за прераду и паковање било је произведено у фабрици.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ S. Mezei, *Nastanak i razvitak tekstilne industrije*, Privredna izgradnja: časopis ekonomista Vojvodine 5/1(1958) 21.

⁴⁷⁶ А. Туфегџић, *Индустријско наслеђе Подбаре као потенцијални генератор савременог идентитета* Новог Сада, Гласник ДКС 33 (2009) 229; *Свиларство*, Енциклопедија Новог Сада, св. 24, Род-Сер, Нови Сад 2004, 260-262.

⁴⁷⁷ Lj. Nikolin, *nav.delo*, 100-102; "Кулпин", Енциклопедија Новог Сада, св. 12. Кос-Лер, Нови Сад, 174-176.

III Културно и природно наслеђе каналске мреже и њене околине

Канали у Бачкој представљају један од најабициознијих европских пројеката који својим мултиетничким и вишеконфесионалним карактером проистекли из културно-историјског развоја данашње Војводине, сведоче о природној, техничкој, индустријској и културној баштини јужне Европе. Могу се посматрати као ризница националног и мултинационалног наслеђа. Ово наслеђе одређује временски и просторни оквир културног подручја чинећи јединствен туристички производ који се може дефинисати кроз категорије непокретног културног наслеђа: културни предео, споменик културе, просторна културно-историјска целина, али и споменичких врста природе: парк природе, специјални резерват природе, као и категорија које указују на умрежавање природних добара: еколошки коридор, односно еколошка мрежа. Посебно место припада нематеријалном наслеђу свих етничких заједница које су канал градиле, одржавале и од њега живеле. Било шта да се издвоји као посебност одређеног локалитета (безданско ткање, млин у Малом Стапару, колоније) оно се не може тумачити ван оквира целог простора. Сваки елеменат је део целине и избор најважнијих, који указују на одређене економске, друштвене и етничке процесе, је на самом истраживачу, који од локалних атракција чини листу могућих дестинација.

Кратак историјат настанка канала и указивање на његово место у развоју појединих локација дуж његовог тока, требало је да пружи оквир за разумевање његовог наслеђа. Историја канала је заправо историја овог културног предела којом је указано на трансформацију природе човековом интервенцијом кроз време којом се стварају нове културне (градитељске, техничке, индустријске) вредности. Да је градња канала и промена терена исушивањем тршћака, мочвара и бара истовремено омогућила и чување одређених данас готово изгубљених биљних и животињских врста, делова ових еко-система, звучи парадоксално, али је истинито. Дефинисање канала као целине и мапирање културног и природног

наслеђа целим његовим током омогућиће потпуно сагледавање овог простора и вредновање аутентичних вредности. При томе, поћи ће се од одређивања канала

Сл. 176 Бачко Градиште, мост и земљани насип преко канала, 1986. (Вајсенбек)

као културног предела. Локалитети са најзначајнијим грађевинама и природне вредности биће излагани онако како канал тече, од Дунава до Тисе. (сл. 176, 177)

Сл. 177 Канал код Бачког Градишта, 1970. (Вајсенбек)

1. Канали – препознатљив landscape бачке равнице

До усвајања појма културни предео, заштитом природног добра често је био обухваћен опсежан део културне баштине, од археолошких налазишта,

споменика културе (примери народног градитељства, индустријског наслеђа) до традиционалног начина живота и привређивања.

Сл. 178 Шетна стаза уз канал, Кула, пре Првог светског рата (Ачански)

При томе, основ за очување простора – предела је почивао на мултидисциплинарном приступу заштити која је била регулисана бројним конвенцијама, од којих треба истаћи: Конвенцију о заштити европских дивљих врста и природних станишта (Берн, 19. септембра 1979.), Конвенцију о заштити архитектонског наслеђа Европе (Гранада, 3. октобра 1985.), Европску конвенцију о заштити археолошког наслеђа (ревидирана, Ла Валета, 16. јануара 1992.), Европску конвенцију о прекограничној сарадњи између територијалних заједница или власти (Мадрид, 21. маја 1980.), Европску повељу о локалној самоуправи, (Стразбур, 15. октобра 1985.), Конвенцију о биолошкој разноврсности (Рио де Жанеиро, 5. јуна 1992.), Конвенцију о заштити светске културне и природне баштине (Париз, 16. новембра 1972.) и Конвенцију о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и доступности правосуђа о питањима везаним за животну средину (Архус, 25. јуна 1998.).

Полазећи од значаја простора – предела за општи интерес у области културе, екологије, животне средине и друштва, као и од чињенице да он представља ресурс који погодује привредним делатностима, чија заштита, управљање и планирање, као обједињена и усаглашена активност, може допринети очувању чиниоца животне средине и развоју локалних култура, као и од чињенице да он представља један од основних елемената европског природног и културног наслеђа, који доприноси добробити човечанства и јачању европског и националног идентитета, квалитету живота људи у градским или сеоским срединама, у деградираним областима или у подручјима високог животног квалитета, у областима које имају изузетне одлике, или у свакидашњем окружењу, Европске земље, чланице Савета Европе, су у Фиренци 2000. године усвојиле **Европску конвенцију о пределу**. Њоме су се обавезале, поред осталог, да ће:

- законом признати предео као битну компоненту људског окружења, као израз разноврсности заједничког културног и природног наслеђа, и темељ њиховог идентитета;
- успоставити и спроводити предеоне политике које имају за циљ заштиту, управљање и планирање предела, доношењем посебних мера;
- успоставити процедуре за укључивање најшире јавности, локалних и регионалних власти, као и других страна које су заинтересоване за одређивање и примењивање предеоних политика;
- интегрисати предео у политике просторног (регионалног) и урбанистичког планирања, и у културне, пољопривредне, социјалне, економске и политике животне средине, као и у све остале политике које могу да имају посредан или непосредан утицај на предео.⁴⁷⁸

Република Србија је ратификовала *Европску Конвенцију о пределу* 2010. године у циљу интегралног повезивања система просторног планирања, заштите предеоне и биолошке разноврсности и одрживог коришћења природних ресурса кроз унапређивање механизма за примену социо-економских и културних вредности предела. Ратификацијом ове Конвенције, која обједињује различите аспекте предеоне разноврсности (његове природне, културне и визуелне

⁴⁷⁸ *Европска конвенција о пределу*, 18-22.

карактеристике), Србија се придружила земљама које су показале разумевање за вредност културног и природног наслеђа као темеља европског идентитета у циљу унапређења својих односа са Саветом Европе.

Поштујући одредбе Конвенције, Закон о заштити природе је дефинисао:

- *Предео* као простор који са визуелног становишта представља специфичан спој природних и створених вредности карактеристичних за дати регион;

- *Предеону разноврсност* као структурираност простора насталу у интеракцији природних и/или створених предеоних елемената одређених биолошких, климатских, геолошких, геоморфолошких, педолошких, хидролошких, културно-историјских и социолошких обележја,

а као посебну врсту наслеђа, у оквиру предела одредио:

- *Предео изузетних одлика* као подручје живописних пејзажних одлика, препознатљивог изгледа са значајним природним, естетским и културно-историјским вредностима, као и мере заштите овог подручја, односно забрањене радње и активности којима се нарушавају примарне природне и створене вредности. Предео *изузетних одлика* се по својим особеностима дефинише као Природни, односно *Културни предео*, који подразумева подручје значајне предеоне, естетске и културно-историјске вредности који се током времена развијао као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва.⁴⁷⁹

Заштита предела подразумева планирање и спровођење свеобухватних мера којима се спречавају нежељене промене, нарушавање или уништење природних, природи блиских или створених предела, са циљем да се сачувају и одрже значајна обележја предела, њихова разноврсност, јединственост и естетска вредност и омогући традиционалан начин трајног коришћења природних вредности.⁴⁸⁰

Како је припрема закон о непокретним културним добрима у току, још увек нема дефинисано места културног предела са овог становишта – као непокретног културног добра.⁴⁸¹ Међутим, ратификација Конвенције омогућава

⁴⁷⁹ Члан 33, Закон о заштити природе, Службени гласник РС. http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prirode.html

⁴⁸⁰ О. Миличић, С. Нојковић, *Заштита културног предела*, Гланик ДКС 33 (2009) 18-19.

⁴⁸¹ Као могуће решење прихваћено је одређење културног предела у Хрватској, које га третира као непокретно културно добро.

њену директну примену као у случају Конвенције о нематеријалној баштини, која је након ратификација 5. маја 2011. почела, под окриљем Министарства културе и Етнографског музеја у Београду, директно да се примењује.⁴⁸²

Сл. 179 Пловидба и купање на каналу (ИАС)

Да ли канал са својом околином може бити дефинисан као културни предео??? (сл. 178, 179⁴⁸³) У тражењу одговора на ово питање могла би да послужи пракса земаља које штите пределе много пре доношења конвенције на коју се позивамо и чију примену очекујемо.

Треба се присетити да је заштита пејсажа и предела била предмет препоруке Генералне конференције UNESCO-а донете 1962. године, у чијој је преамбули стајало: „у свим раздобљима човек је повремено наносио штете пејсажу и пределима који су чинили његов животни оквир. Овакве промене имале су до 19. века постепени ток, а затим су добиле замах са развојем агломерација, изградњом индустрије, покретањем јавних радова, јачањем промета и др. Покретање заштите пејсажа и предела нужна је мера њиховог опстанка као неопходног елемента физичког и духовног живота људске заједнице.“ Даље у овој препоруци стоји да заштита пејсажа и предела „треба да обухвата и просторе насеља у којима су прожети мотиви природе и градитељства.“⁴⁸⁴ У следећем акту *Препоруци, о заштити на националном нивоу, културног и природног наслеђа,*

⁴⁸² Ова могућност је искоришћена при стављању на Прелиминарну листу Светске културне и природне баштине Предела историјског града Бача. Документација ПЗЗЗСКНС.

⁴⁸³ ИАС, Збирка фотографија, 13164.

⁴⁸⁴ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација*, Свет-Европа, т.1, Београд 2004, 23.

донетој 1972. године, као културно наслеђе, поред осталог, сматрају се и „предели: топографске зоне, повезана дела човека и природе изразите лепоте, од посебног интереса за археологију, етнологију, антропологију и др.“⁴⁸⁵ Како препоруке, за разлику од конвенција немају снагу међународних закона, у регулисању статуса овог, и не само овог наслеђа, чекамо и данас.

Но, то нас не спречава да их, у складу са напред изнетим елементима не дефинишемо. Канали су вештачки створени простори (предели) дефинисани самим ископом земље и техничким решењима која су у функцији исушивања терена и пловидбе. У простору бачке равнице су годинама били препознавани по високим јабланима, видљивим са свих страна. (сл. 178) Уздигнуте копитнице уз воду, првобитно вучне трасе у узводном саобраћају, претворене су кроз време у могуће земљане путеве, паралелне оним воденим. Пловидбом од Дунава до Тисе, упознаје се јединствен свет нпр. реликата терцијара,⁴⁸⁶ али и манифактурних, техничких и индустријских решења – достигнућа индустријске револуције. Поједине локације одражавају специфичне технике коришћења земљишта уз њихов деликатан утицај на биолошки диверзитет. Оне сведоче о креативном генију, друштвеном развоју и маштовитости и духовној виталности човечанства и део су нашег колективног идентитета.

При свему томе, у одређењу канала као културног предела, мора се поћи од чињенице да је биолошка разноврстост (диверзитет) незамењиви ресурс човечанства чије је очување предуслов функционисања биосфере у целини. Стављање под заштиту *in situ* појединих простора и врста које су опстале, упркос измењеним предеоним карактеристикама, потреба је данашњег (новијег) времена у коме су еко-системи барско-мочварског типа у опасности да ишчезну.⁴⁸⁷

Стари путописи из 17. и 18. века целу Панонску низију описују као простор на коме се смењују непрегледне пустаре са ритским шумама, тршчацима, врбацима и пространим мочварама. Подводно земљиште на подручју Бачке чинило је око 32% укупних површина.⁴⁸⁸ Каналима и исушивањем земљишта долази до промена тако да гледано у целини, Војводина постаје простор са преко

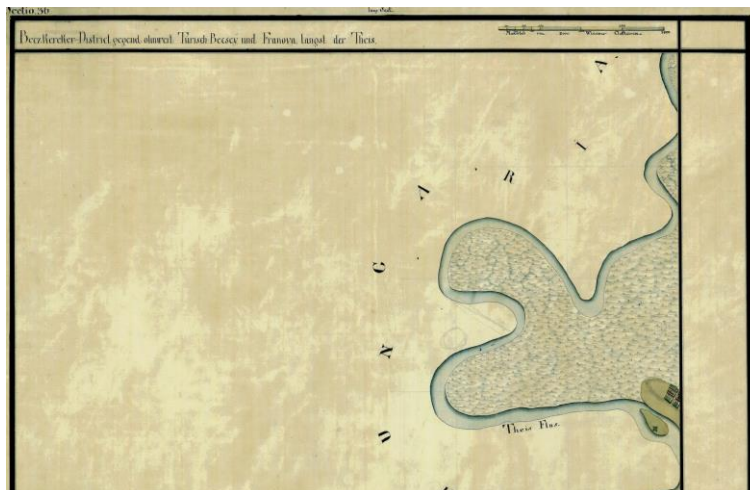
⁴⁸⁵ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација*, 24.

⁴⁸⁶ *Biljni svet kanala Vrbas-Bezdan*, Novi Sad 1994, 44.

⁴⁸⁷ *Isto*, 78.

⁴⁸⁸ N. Andrejev, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih puteva u Bačkoj*, 1.

73% обрадивог земљишта.⁴⁸⁹ (сл. 180) Губитак површина под мочварама и барама представљао је губитак значајних еколошких ресурса, пре свега површина за живот и опстанак ретких биљних и животињских врста. Међутим, тим интервенцијама, како је већ наведено није све нестало.

Сл. 180 Тиса пре регулације код Новог Бечеја, први премер

Сл. 181 Купе трске, Бачки Моноштор око 1990. (Јурига)

Канал, иако вештачки створен екосистем, симулира услове живота у природним мочварско-барским еко-системима. У данашњим условима, рационално коришћење канала омогућило би очување овог специјалног еко-система као веома значајног станишта птица мочварица и адекватне флоре и

⁴⁸⁹ *Biljni svet kanala Vrbas-Bezdan*, 78.

фауне према Рамсарској конвенцији.⁴⁹⁰ За дефинисање и одређење канала са становишта очувања, заштите и презентације његових природних вредности могу се, при томе, користити појмови еколошка мрежа и еколошки коридор,⁴⁹¹ при чему нпр. еколошка мрежа Горњег Подунавља обухвата читав низ међусобно повезаних или просторно блиских заштићених подручја чији су делови повезани природним или вештачким (канал) коридором. Културни предео је како је већ наведено одређен природним вредностима, интервенцијама човека у природи али у културним творевима дефинисаним природним ресурсима. Културни предели, као комбинована дела природе и човечанства, изражавају дуги и интимни однос између човека и његовог природног окружења.

Једна од основних карактеристима Војводине, Бачке, а у њеним оквирима и простора око канала су, као што је већ наведено велике површине под тршћацима. Оне су утицале на појаву домаћих радионица за израду тршчаних кровова које користе природно богатство трске коју даје канал, (сл. 181) па није ни чудо да су куће у Бачком Моноштору најдуже и у највећем броју покриване овим материјалом.

Циљ заштите канала као културног предела је очување интеракције човека и његовог окружења. Градњом канала, као што је у одељку о историјском развоју показано, индустријска револуција је стигла у Бачку и превела је из средњег века у модерно добра. Поједини објекти указују на инжењерска достигнућа свога времена и развој технологије које су заузврат формирале посебно обликовани предео у коме се као значајни елементи дефинишу поједини индустријски предели са колонијама. (сл. 182)

Читав предео (пејсаж)⁴⁹² канала у Бачкој, са воденим токовима, обалама и насељима (колонијама и селима), хидрауличким структурама, живописно илуструје особен облик пловидбе. Може се посматрати паралелно на неколико нивоа: кроз своју историјску раван и технолошки развој који је довео до

⁴⁹⁰ *Biljni svet kanala Vrbas-Bezdan*, 82.

⁴⁹¹ Уредба о еколошкој мрежи, Службени гласник РС 102/2010. <http://www.pzzp.rs/uploadimage/Oburedba%20o%20ekoloskoj%20mrezi.pdf> 9. 02. 2012. Пловни делови основне каналске мреже Дунав -Тиса - Дунав, који се делимично поклапају са Великим и Малим бачким каналом, одређени су као регионални еколошки коридор. <http://www.pzzp.rs/page.php?id=78>, 9.02. 2012.

⁴⁹² Иако је опште прихваћен термин за ову врсту непокретног културног наслеђа предео, може се рећи да канали поседују и одређене естетске, ликовне вредности па се о њима може говорити као и пејзажима.

индустријске револуције и савремене технологије, као наслеђе које детерминише овај простор и као могућност за одрживи развој у времену транзиције.

Сл. 182 Колонија, Бачки Моноштор 2011. (Марковић)

Градитељско наслеђе канала је симбол историјских, друштвених и етничких промена. У његовој близини постоје остаци старих средњовековних тврђава, православне, римокатоличке и протестантске цркве, јеврејске синагоге, култна места везана за исцелитељну моћ воде, летњиковци локалног племства и трговаца житом, управне зграде, преводнице, мостови, чуварнице, али и бројне скромне куће каналција, паора и салашара, богатије трговаца и локалне интелигенције, чарде, и у широј тампон зони вински подруми укопани у лес.

До данас су задржале првобитне димензије деонице канала од Бездана до преводнице у Врбасу, од Баје до Бездана и од Малог Стапара до преводнице у Руском Крстуру. Преводнице представљају најзначајније грађевине на каналима и одређују овај јединствени културни предео у његовом настајању и трајању. Развојем каналске мреже њихов број се увећавао од почетне три, колико је било предвиђено Кишовим пројектом до тринаест колико их је било почетком 20. века. Било их је у време градње као што је већ више пута у тексту наведено 5 тј. 6 на Великом бачком каналу, две преводнице на бајском каналу и четири на Малом бачком каналу код Бачког Петровца, Руског Крстура и Новог Сада. Од објеката на Малом каналу ниједан није сачуван, могуће је користити као преводнице или као уставе оне у Малом Стапару, Бездану, Баји и Шебешфоку. Преводница у Бачком

Моноштору је претворена у суви док и служи за изради и поправку пловила, преводница у Врбасу је реконструисана (стара табла) и служи као устава, преводнице у Србобрану и Градишту су запуштене и ван функције, крстурска је претворена у базен за купање, остале на делу до Новог Саду су реконструкцијом канала ДТД уклоњене.

Један број ових објеката је заштићен, а за остале, као и канал у целини тек предстоји доношење законске регулативе.

2. Споменици културе и просторне културно-историјске целине

Наслеђе на каналу одређује њихов историјски, естетски, научни, културни, друштвени и духовни значај, односно значај који су имали у прошлости, садашњости и будућности. Вредност овог наслеђа је оличена кроз одређене локације, форме, структуре, технологије, материјале, културне обрасце. При томе, могу се посматрати, као што је већ наведено, као јединствен културни предео или као скуп (мрежа) међусобно повезаних културних добара, непокретних (грађевина, скупина грађевина, археолошких локалитета), покретних и нематеријалних. При свему томе, археолошка налазишта указују на промене које се тичу историјске одређености у прошлости до којих је дошло пре градње канала, док се грађевине и скупине грађевина (споменици културе и просторне културно-историјске целине) везују за време градње и историјски ток до данашњег дана. Археолошка налазишта ће у даљем тексту бити наведена само спорадично, када имају јасно одређену улогу у теми којом се бавимо. Тежиште је на споменицима културе и просторним културно-историјским целинама, с обзиром да ове две споменичке врсте препознаје српски Закон о културним добрима. Нематеријално наслеђе се у овом раду посматра у светлу тумачења настанка и трајања појединих културних добара у односу на етничке и конфесионалне заједнице којима припадају, али и као знање, вештине или технике уско везане за живот на одређеној локацији.

Топографска истраживања вршена протеклих година употпуниће евиденције и регистре културног наслеђе а тумачење, које ће проистећи из већ указаног историјског контекста места, улоге и значаја канала као пловног пута и одређених тачака којима је одређен, требало би да пружи могућност иновативног

одређења наслеђа, његово дефинисање у категоријама које се у свету примењују читав низ година. Право на сопствени легитимитет и равноправан третман има техничко наслеђе које је до сада углавном спорадично истраживано кроз објекте народне технике (воденице, суваче, ...) а ретко (*готово никад*) све оно из чега је настала и што је део савремене индустријске производње.

О богатој индустријској прошлости Бачке сведоче фабрички комплекси, производне линије и опрема, виле индустријалаца, скромна радничка насеља, али и традиционалне методе прераде и производње, технолошки процеси итд.

Њихова валоризација је предуслов за процес заштите, одржавања (очувања), презентације и рехабилитације. Неразумевање и недовољна истраженост историјског контекста културних добара техничке културе, индустријског наслеђа, народног градитељства, ... доводе до проблема у овим поступцима. У условима транзиције, проблеми етичности који се постављају по питању аутентичности пред истраживаче и конзерваторе, често су готово нерешиви. Уместо да културни посленици, у сарадњи са локалним заједницама, разним нивоима власти, невладиним сектором... раде за добробит наслеђа, услед недостатка културне стратегије, која би дефинисала нпр. однос културе и туризма, они често занемарују принципе струке по питању аутентичности примене материјала, адекватне намене и сл. нештитећи вредност наслеђа тј. оригинала. При томе је на служби заштите да изабере неке од поступака којима је одређена наша струка и тај избор заправо је критична тачка у целом поступку заштите. Тако нпр. рехабитализација одређене локације може да обухвати попуњавање празнина насталих кроз време или допуну недостајућих историјских компоненти, а замена може да буде тачна реплика несталог дела културног добра. Презентација дозвољава и да се неки заштићени простор може употпунити новим дизајном који је компатибилан са стилем, веком и карактером културног добра. Рестаурација обухвата уклањање елемената из других периода и предпоставља велика техничка и технолошка знања уколико се ради реконструкција измењених или недостајућих елемената.⁴⁹³ При свему томе, мора се водити рачуна, да ма како биле значајне и добро одабране интервенције на споменичком наслеђу, ако се оно не одржава, наша оставштина за будућност биће угрожена.

⁴⁹³ *Standards and Guidelines for the Conservation of Historic Places in Canada*, Canada 2003, CD.

Избор споменичког наслеђа на већ дефинисаним тачкама канала у даљем тексту биће извршен на основу вредности које оне имају за сам његов историјски развој као пловног пута, кроз развој мануфактура, млинова и фабрика, јавних грађевина (кафана и шtrandова), каштела, двораца и приватних кућа, сакралних грађевина. При томе, јасно ће се уочити оно што сви који раде на пословима истраживања наслеђа у Србији знају, да правна заштита индустријског и техничког наслеђа *in situ* у нашој земљи готово и не постоји, и да ће у даљем тексту бити представљена добра која уживају третман претходне заштите.⁴⁹⁴

2.1 Бачки Моноштор

Утврђење Бодрог се, према средњовековним картама, налазило на обали речице Вајаш,⁴⁹⁵ која се уливала у Дунав, у атару данашњег Бачког Моноштора. Жупан овог утврђеног краљевског града је, до краја 12. века, управљао бодрошком скелом која се налазила на његовој територији.⁴⁹⁶ *Castrum* Бодрог се помиње 1237. године.⁴⁹⁷

Бартан (Бортањ) је тврђава чији су земљани шанчеви нађени у шуми Козара, источно од речице Плазовић (Киђош) између Бачког Моноштора и Бездана.⁴⁹⁸ У писаним документима први пут насеље се помиње 1305. а последњи 1537. године. *Castrum* и насеље Бартан се налазило у жупанији Бодрог, са источне стране истоимене тврђаве. Претпоставља се да је Бартан настао након што је тврђава у Бодрогу уништена.⁴⁹⁹

Римокатоличка црква Светог Петра и Павла саграђена је 1752. године на месту старијег дрвеног храма да би 1806. била повећана у складу са новодостигнутом важношћу насеља.⁵⁰⁰ Сада је то тробродна монументална

⁴⁹⁴ Музеј науке и технике основан је 1989. <http://www.muzejnt.rs/sr/139>

⁴⁹⁵ N. Anrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, Apatin 2004, 51. I. Ivanyi. *Vacs-Bodrog varmegye foldrajzi es tortenelmi helyvtaram*, Vacs-Bodrog Varmegye, П, Budapest 1909, под Bodrogh, 36.

⁴⁹⁶ П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, у: Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 155.

⁴⁹⁷ I. Ivanyi, *nav.delo*, под Barthan, 21-24.

⁴⁹⁸ N. Anrejev, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju*, 52.

⁴⁹⁹ П. Веленрајтер, *Бартан*, Рад војвођанских музеја 11 (1962) 148-152. Цртеж бартањске тврђаве из 1881. године.

⁵⁰⁰ У селу је и данас сачувана анегдота која говори о томе да је замењен пројекат моношторске цркве са неким далеко значајнијим насељем у Мађарској.

грађевина базиликалне градације бродова без украса на бочним зидовима и скромним украсом западне фасаде. Над западном фасадом уздиже се високи звоник. Апсида главног брода је петоугаона, а уз њу су сакристије правоугаоне основе. Сlike Апостоли Петар и Павле, Богородица са Христом и св. Антуном и Богородица са Христом су радови непознатих аутора 18. века. Сlike св. Мартина – бискупа са богаљима сликао је локални мајстор Илија Лончаревић 1812. године. Лајош Штајнер је сликао Крштење Христово 1893. У цркви се на главном олтару налази кип Жалосне Госпе.⁵⁰¹ У бројим поплавама, до којих је долазило услед промене тока Дунава и засипања улазне партије канала, страдала је и црква, на којој су и данас означене коте до којих је вода плавила. (сл. 183)

Сл. 183 Кота поплаве (Марковић)

У делу насеља према Дунаву налази се једно од најочуванијих ромских насеља у Војводини са зградама од набоја, бело окречених, некада покривених трском, једнаких габарита и начина градње. У њиховим кафанама и данас се чува дух циганских банди из прошлих времена. (сл. 184)

Сл. 184 Ромско насеље, 1990.

⁵⁰¹ Решење бр. 03-285/4 Нови Сад од 28.08.1974. године, бр. Регистра 644.

Сл. 185 Печење креча (Јурига)

Кречана уз долму подигнута за одбрану од дунавских вода јединствен је споменик културе који чува и тајне овог заната. (сл. 185, 186) Иако је печење креча у 19. веку у Бачкој било нерентабилно због скупог довоза сировине, те су тако кречане постојале 1860. године само у Ади, Апатину, Сомбору, Бачу и Новом Саду, близина Дунава и могућност довоза лапорца (кречњака) из каменолома дуж његових обала, довела је до подизања кречане у Бачком Моноштору 1926. године. Марин Патарић са четворицом моношторских газда на свом салашу укопао је две

Сл. 186 Кречана 1990.

Сл. 187 Отвор за печење креча, 1990.

пећи у вештачко узвишење насипа уз Францов канал при чему је њихова предња страна имала два отвора, један за утовар камена, а други ложиште. (сл.187). Пекао је креч од жутог камена, који се налази на површини земље, лако се пече те је и утрошак дрва мали. Дрва (топола, врба, пањеви) су довозена из околних

моношторских шума, па ту није било великог трошка. За једно печење креча било је потребно 25 кубних метара дрвета.⁵⁰²

Сл. 188 Каштел Вамошерових (Марковић)

Каштел породице Вамошер је смештен уз сам пут Сомбор - Бачки Моноштор, на десној обали Великог бачког канала. (сл. 188) Посед породице Кушпер откупила је породица Јохана Ајглер Семзе.⁵⁰³ Каштел је саградио његов син Јанош Семзе почетком 19. века тачније 1823. године. Након губитка на берзи, Јанош каштел и 700 земље 1893. продаје Нандору Вамошеру из Бачког Моноштора, по коме каштел и данас носи име.⁵⁰⁴ Он врши дораде на главном објекту. Уочи Другог светског рата син Антона Вамошера ће га продати Георгу Јурановићу, пригревачком индустријалцу. У каштелу је некада била уређена синагога. Имао је огроман подрум, околина је озелењена, уређена је јединствена viseћа башта. Власник је уживао десет соба.⁵⁰⁵ Имаће на којем се налазио каштел и помоћни објекти, било је уређено, парк је био култивисан, на шта указују обриси некадашњег ружичњака. Сопствено пристаниште на каналу је овим трговцима житом омогућавало утовар и истовар робе.⁵⁰⁶

⁵⁰² Решење бр. 125 од 14. 09. 1984. године. Порушена је. Д-245Ђ, Документација ПЗЗЗСКНС; V. Devavagi, *Ређење креча и Вачком Моноштору*, Стари занати у Војводини VIII (1992) 186-189.

⁵⁰³ На картама насталим у Другом премери јасно је обележена колонија у Бачком Моноштору као и салаш Ајглери. http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html.

⁵⁰⁴ Мађаризација немачке трговачке породице Аиглер из Пригревице види се по именима након добијања племства 1842. године. Првобитно презиме мењају у Семзе де Камјанка. Породица Ајглер Семзе имала је своје поседе у Малом Стапару, Сомбору, Деспот Светом Ивану, Кулпину и др. М. Бељански, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, 81.

⁵⁰⁵ М. Вељански, *Вачки Моноштор између 1801. и 1920. године*, 23.

⁵⁰⁶ Време транзиције довело је у зграду Вамошерових једину регистовану радионицу за израду старог намештаја на подручју Сомбора.

2.2 Бездан

Простор између канала ДТД-Бездан-Пригревица-Дунав значајан је у 2. светском рату због тога што је на овом месту крајем 1944. године дошло до форсирања Дунава у батинској бици. Наиме, 11. новембра 1944. између Мохача и Апатина отпочеле су борбе за мостобран код села Батине и операције за ослобађање Барање између јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, с једне стране и непријатељске војске, с друге стране. Борбе су се завршиле поразом непријатеља, ослобођењем Барање и области Мађарске, јужно од Балатона. На српској страни, на обали Дунава, на простору између старе царинарнице и преводнице подигнут је спомен - музеј Батинске битке, аутора Милорада Бербакова.⁵⁰⁷ (сл. 189) У њему је постављена меморијална изложба.⁵⁰⁸

Сл. 189 Споменик батинске битке (Марковић)

Капела Св. Тројства је један од најстаријих храмова у Бачкој. (сл. 190) По својим карактеристикама припада тзв. народним црквама након Карловачког

⁵⁰⁷ Решење бр. 02-750/3, Нови Сад, 5.01.1975. бр. Регистра 668.

⁵⁰⁸ Споменик Антуна Аугустунчића налази се на брегу изнад села Батине, Република Хрватска. Интересантно је да су у оквиру спомен - дома спомен-плочу поставиле 1979. године СО и друштвено политичке организације Барање, Бели Манастир са следећим текстом: „Овај спомен-дом подигнут је на крвљу натопљеном тлу батинске битке У спомен изузетном јунаштву бораца XII војвођанског ударног корпуса херојске народноослободилачке војске Југославије које су водиле заједно с тенковским јединицама IV Украјинског фронта Црвене армије од 11-29. новембра 1944. године против фашистичких зликоваца Трајном гајењу револуционарних успомена и тековина нар. ослободилачке борбе – братства и јединства равноправних народа и народности

мира.⁵⁰⁹ Подигли су је вероватно сточари – становници пустаре и суседног села Штрпца на узвишењу недалеко од овог насеља након епидемије куге која је харала простором између Дунава и Тисе 1709. године. Као грађевински материјал користили су вероватно и опеку са средњовековног, већ помињаног утврђења Бортањ, удаљеног 4-5 км. Српско становништво замениће мађарско из жупанија Толна, Барања, Веспрем и Шомођ 1742. године. Како је жупна црква подигнута четири године касније, црквица је дуго била готово ван функције. У старом сакралном објекту одржавала се од 1770. године миса суботом и за празнике Св. Ђорђа и Св. Михајла. Кућа за старатеља објекта подигнута је уз капелицу, како је извори наводе 1803., а распеће 1828. године. Забележено је да је 1843. године у капели постојао олтар и предмети неопходни за служење мисе која се одржава једном годишње за празник Св. Тројства или на посебан захтев верника. Звоник тада постављеног дрвеног торња звонило је три пута дневно. Шиндра је замењена бибер црепом 1908. године.⁵¹⁰

Сл. 190 Капела Св. Тројства (Марковић)

Римокатоличка црква подигнута је 1846. године. Необичног је просторног решења јер је звоник подигнут на страни где је олтарски простор. Три олтарске слике радио је Шефер Бела, академски сликар из Беча. Композиција сцене Благовести с краја 18. века изведена је према шеми из Килијанове Библије.⁵¹¹

наше самоуправне социјалистичке заједнице“ иако је ово значајно историјско место обележено средствима Фонда за обележавање историјски значајних места из НОБ-а у Војводини.

⁵⁰⁹ Након промене власти на подручју данашње Бачке, долази до градње црквица од набоја, плетера и брвана, које су „задовољавале најосновније духовне потребе досељеног становништва“. О. Милановић-Јовић, *Уметност у Бачкој у XVIII и у првој половини XIX века*, Нови Сад 1988, 22. Својим карактеристикама припадају народном градитељству.

⁵¹⁰ В. Беседеш, Г. Прчић Вујновић, *Капела Светог тројства у Бездану*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII (1996) 165-168.

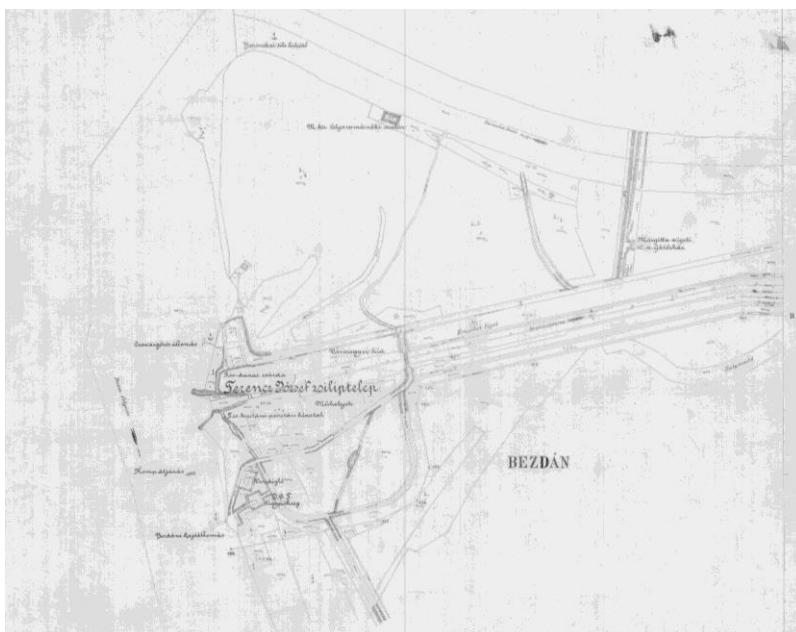
⁵¹¹ Д-301 Г, Документација ПЗЗЗСКНС.

У Бездану се налази велики број зграда народног градитељства, а међу грађанским објектима истиче се апотека саграђена 1824. године са потпуно очуваним ентеријером апотеке и пратећих просторија (сл. 191).

Сл. 191 Безданска апотека (Марковић)

Преводница у Бездану је изграђена за 500 тонска пловила. (сл. 192) Она је дужине 70 м, ширине 9,4, док је дубина над прагом 2,5 м. Нема изграђено предпристаниште и усмеравајуће конструкције за улаз пловила. На безданској преводници јавља се обострана денивелација. Градитељи су овај проблем решили изградњом две дупле двокрилне капије на оба краја коморе. Користи се онај пар капија који одговара водостају у моменту проласка пловила кроз преводницу, а други пар капија се тада увлачио у зид коморе. Погон се обављао ручно. Пуњење и пражњење коморе обављало се правоугаоним отворима на капијама.

Сл. 192 Безданска преводница, план 1914. године (ВВС)

У пролеће 1970. године, када је водостај на Дунаву био нижи од каналског, а водостај у каналу виши од уобичајеног због високих подземних вода, кроз клинжете на капијама преводнице одвођене су сувишне воде у Дунав. Када су услови дозволили, на исти начин је упуштана дунавска вода у канал. Седамдесетих година је преко преводнице у Бездану годишње превођено између 500 и 600 пловила, углавном су превозила дрво и грађевински материјал.⁵¹² (сл. 193)

Сл. 193 Делимично отворене капије (ВВНС)

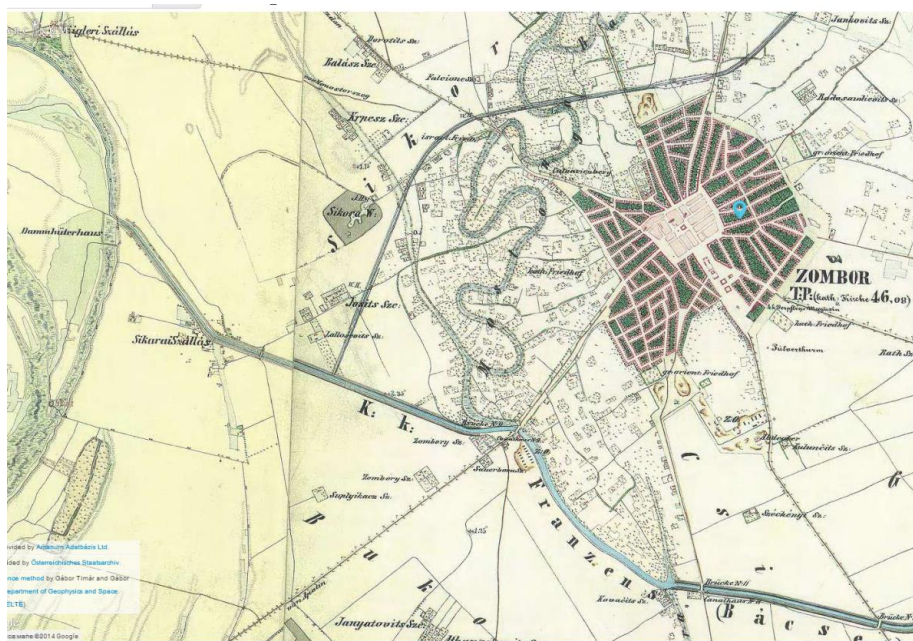
2.3 Сомбор

Територија данашње Бачке била је у саставу Аустријске царевине до пада под турску власт 1521/1526. После Карловачког мира 1699. турску власт у Бачкој заменила је поново аустријска. Како је ова територија била под турском влашћу око 150 година, то је свакако имало утицаја на све видове живота. Становништво је у потпуности прихватило правни и друштвени поредак који је наметнула нова власт и било јој је лојално. Међутим, после одласка Турака природно је да је становништво желело да прихвати вредности новог, европског и хришћанског, поретка те да се врати својим традиционалним вредностима које су биле потиснуте. Стога су постепено разграђиване исламске грађевине, утврђења, верски, образовни и други објекти, тако да је до данас сачувано веома мало материјалних трагова који говоре о присуству османлијског царства на овим

⁵¹² Ђ. Воџић, *nav.delo*, 125-126. Убрзо после тога преводница је престала са радом. Технички подаци о капацитетима преводнице се наводе због могућности коришћења и данас.

просторима и они се могу пратити кроз неке сакралне грађевине, јавне и управне зграде.⁵¹³

На плану града насталом током другог премера, вероватно 60-тих година 19. века, раздвојен је простор средњовековне утврде која се налазила у оквиру шанца, од осталих делова насеља. (сл. 194)

Сл 194 Сомбор са околином и каналом на око 5 км од насеља, други премер

На месту сомборске цркве Св. Јована смењивали су се објекти хришћанског и исламског култа. Наиме, стара католичка црква подигнута за време угарског краља Матије Корвина претворена је у џамију у 16. веку да би у 18., тачније 1785. године, на њеним остацима била подигнута православна богомоља са торњем - сатом. Постоји веровање „за једно место на торњу да је муџезин одатле позивао вернике на молитву“. У згради фрањевачког самостана чува се камена клесана курна из хамама који се налазио на месту данашње гимназије.⁵¹⁴

У градитељском наслеђу овог града постоје докази о делатности дервишког реда. За римокатоличку капелу Св. Ивана Непомука верује се да је пре свог преобликовања била турска богомоља. Судаћи по опису Евлије Челебије ово је била текија Сулејман кана.⁵¹⁵

⁵¹³ M. Djekic, S. Bakić, *Traces of the turkish period in today's Vojvodina*, XV.Turk Tarih kongresi, Ankara 2010, 988-991.

⁵¹⁴ П. П. Веленрајтер, *Споменици из турског доба у Сомбору*, РВМ 8 (1959) 216-219.

⁵¹⁵ Исто, 218.

Приватна кућа неког турског угледника и данас се налази у Сомбору , на углу Улица Белог голуба и Арсенија Чарнојевића. На основу плана с почетка 20. века види се распоред просторија пре адаптације.⁵¹⁶ Приземље је служило за трговине а на спрату се живело. Елементи ентеријера указују на места где је првобитно постојао чардак. У приземљу су сачуване арабеске рађене златом на плавој подлози.

Околина Сомбора се пре регулације вода звала „Крај са хиљаду језера“.⁵¹⁷

Уз Велики бачки канал, на салашком насељу Буковац, југозападно од Сомбора убележена је топографској карти из 1843. године православна водица данас посвећена Св. Илији.⁵¹⁸ Капела је изграђена 1928. по нацрту сомборског архитекте Светозара Кротина. Према сачуваним разгледницама снимљеним између два рата, на којима је приказана слава на Буковачкој водици, тамо се за Св. Илију окупљало доста света.⁵¹⁹(сл. 195) Служба се служила испред улазних врата капеле. За потребе богослужења испред врата су постављени налоњ са иконом и сто на коме су поред осталог стављали кумовски колач и кољиво. У бунар су бацани новчићи. Тај новац је припадао породици која је ископала бунар и који су га одржавали.

Сл. 195 Водица Св. Илије

⁵¹⁶ Копију плана куће данас у поседу породице Кајић добила сам љубазношћу Душана Шкорића, историчара уметности из Сомбора.

⁵¹⁷ С. Гавриловић, *Колонизација на подручју данашње Војводине*, 200.

⁵¹⁸ ИАС, Збирка карата и мапа, 564.

Иако је у послератном периоду водица изгубила свој значај, све до 70-тих година за сваког Св. Илију поред водице постављано је више шатри, ту се јело и пило. После одржане литургије, свет се окупљао у задружном дому који се налази у средишту ових ушорених салаша. На игралишту се организовао омладински фудбалски турнир.⁵²⁰

2.4 Мали Стапар

Данас једина сачувана једностепена преводница, саграђена је на најужем делу канала и најмањих је димензија.⁵²¹ (сл. 197) Зидови су првобитно били саграђени од опеке и малтера са хидрауличним својствима од *мршавог* креча. Фундирана је на дрвеним шиповима који су по ширини и дужини били повезани, дно је испуњено храстовим подом а две двокрилне храстове капије, са четвртастим отворима кроз које се пунила и празнила комора, имали су окове коване у Аустрији.⁵²²

Сл. 197 Мали Стапар, позиција млина и преводнице (ИАС)

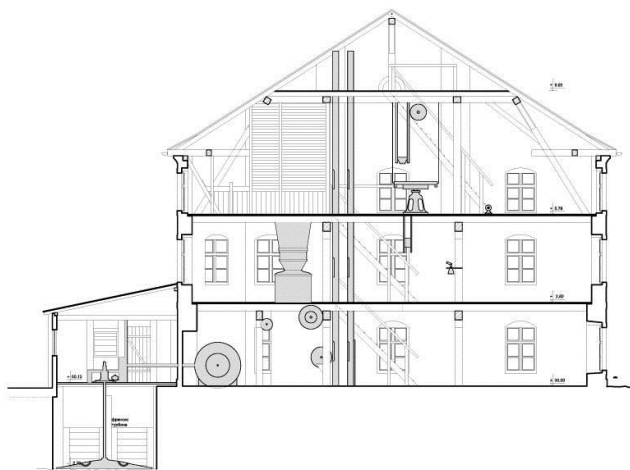
⁵¹⁹ М. Ђекић, *Водице у Војводини*, Београд 2000.

⁵²⁰ М. Вељански, *Ропово о сомборским салашима*, Сомбор 1979, 88.

⁵²¹ *Сивац*, ИАС, Збирка планова и пројеката, 259.

⁵²² М. Ђекић, *Каналски објекти у Бачкој – комплекс у Малом Стапару и безданска преводница*, Гласник ДКС 30 (2006) 216.

Млин на Малом Стапару данас има техничке карактеристике забележене у техничком опису турбинског млина насталом 2. јуна 1939. године. (сл. 198) Из њега се сазнаје да је млин обновљен на концесионираном земљишту изнад уставе на левој обали канала 1882-1883. године и реконструисан након пожара 1912. Доводни јарак почињао је, као и данас, код саме уставе и водио воду кроз решетку за спречавање доласка грана и других отпадака до регулаторне, улазне сплавнице изнад саме турбине, која има два отвора. Испод турбине вода је отицала кратким одводним јарком до обилазног јарка за отпуштање сувишне воде, који се улива у доњи каналски базен. Висина горње и доње воде је условна и регулише се нарочитим правилником за руковање водом. За време малих водостаја, да се не би реметила пловидба, рад турбине се обустављао. Млин је радио снагом *сау* - гас мотора типа Hofner-Šranc лоцираног у машинској кући од 1933. Механизам распоређен кроз четири етажe је покретан једносмерном струјом.

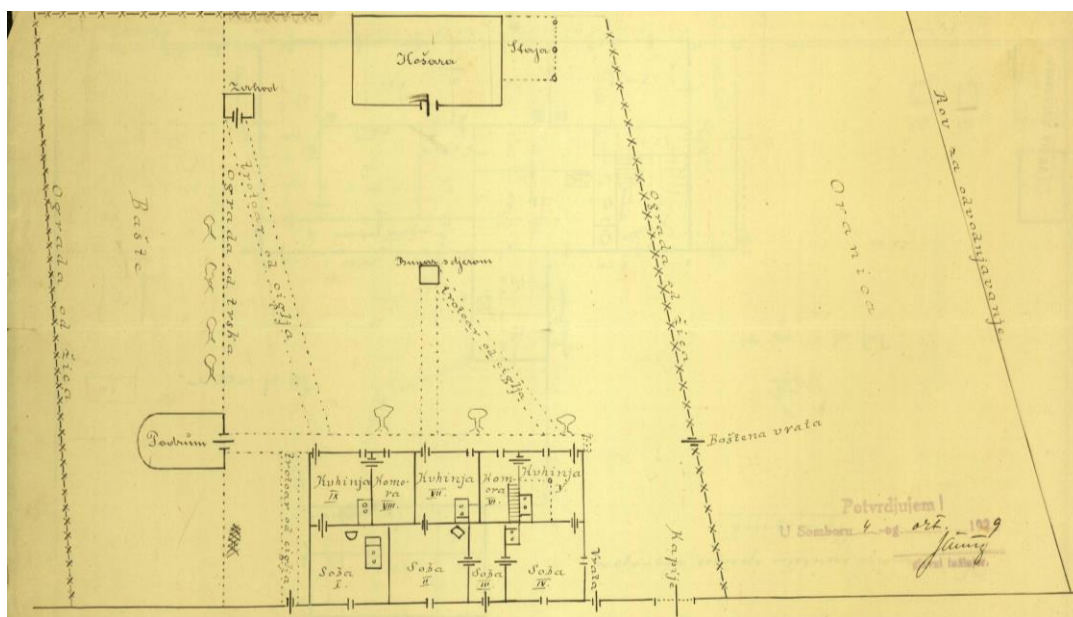

Сл. 198 Пресек млина (П333СКНС)

Главне *машинерије* малостапарског млина 1939. године биле су: четвороделно сито капацитета 50 квинтала на 24 часа, два пара дуплих ваљака за *шрот* (прекрупну), два пара дуплих ваљака за брашно, пар за крупљење, тарар фабрикат Вулкан са два тријера, једна Шел машина, један строј за чишћење гриза. Са њима се постизао капацитет од 40 квинтала пшенице у 24 часа. Радио је помоћи водене турбине од 25 коњских снага, односно *сау* - гас мотора од 30 коњских снага. Припадала му је кућица за погонске машине, млински уређај и

намештај као и зграда за становање од 2 стана. Сазнаје се да је су у млинареној кући живела два млинара са својим породицама.⁵²³

Најочуванија окућница у оквиру колоније на Малом Стапару је кућа *преводничара* са пратећим економским зградама (Ул. Малостапарска бр. 10). Спољашњи изглед у потпуности одговара времену и типу градње јавних објеката крајем 18. и почетком 19. века – то је прека кућа са високим кровом, некада покривена трском, касније бибер црепом са шопом. Улична фасада је претрпела промене заменом оригиналних прозора са гитерима трокрилним прозорима истог типа за све зграде на Малом Стапару. Распоред и функција просторија куће, забележени на плану из 1939. године, ни данас нису промењени. У њима су оригиналне паорске пећи, каљева пећ и зидани шпорет – постављене према функцији појединих просторија. У првој просторији, гледано од главног улаза у окућницу и данас се налази стара телефонска централа која је у време када је план исцртаван, омогућавала комуникацију дирекције са појединим пунктовима на каналу.

Сл. 199 Основа куће преводничара (АВ)

На плану су цртане и помоћне зграде кошара, стаја, вински подрум, заход, бунар са ђермом, типови ограда, цветне леје, фластери од цигле. У готово неизмењеном изгледу сви ови објекти постоје и данас, омогућавајући, мањим

⁵²³ Стиси регистрација млинова, 1933. АВ, Ф. 39.

интервенцијама, враћање простора у првобитно стање. Истовремено пружају податке за уређење осталих простора на Малом Стапару.⁵²⁴ (сл. 199, 200)

Сл. 200 Кућа преводничара, тршчани кров пре обнове

Од осталих стамбених грађевина ове невелике целине посебну вредност за њен идентитет треба издвојити неколико. Данас донекле измењен, први стамбени објекат на Малом Стапару (Ул. Малостапарска 2) некада је имао јавни карактер и ту се, према подацима добијеним на терену налазила крчма, односно продавница. На већи габарит указује анализа основе и старе фотографије, а да је ту била билијар сала говоре мештани.

Разлог зашто је кућа бр. 4 једина увучена у двориште данас није могуће докучити. За њу се зна да је последњи објекат покривен трском на Малом Стапару, да је имала отворено огњиште у кухињи, а распоред просторија је и данас непромењен у односу на време градње.

Једино аутентично земљорадничко становништво Малог Стапара станује у кући бр. 12. Кућа је прека и уклапа се уличном фасадом, обликом и нагибом крова, кровим покривачем, обрадом капија и зидног платна у складну целину Малог Стапара. У продужетку куће сазидана је мала штала а у дворишту је и ђерам.

Правоугаона зграда великог габарита бр. 14 некада је била у функцији пловидбе каналом - у њој се налазила капетанија.

⁵²⁴ АВ, Ф. 39, кутија 127.

Кућа бр. 20 је била малостапарска кафана. Да ли је њен изглед забележен на старој разгледници с почетка 20. века није могуће утврдити, али је сигурно да је и она тако могла да изгледа.

Кућа бр. 26 припада типу дужних кућа какве се на Малом Стапару граде након Првог светског рата. То је пространи објекат са зиданим стубовима у трему *гонгу*.

Сл. 201 Споменик Панонији

Кућа бр. 30 део је аутентичне градитељске баштине Малог Стапара. Анализом основе и подацима са старих мапа и оним добијеним од локалног становништва (бивших власника) сазнало се да је и то некада био објекат већег габарита са високим кровом са шопом са сваке стране и да је имао, поред стамбеног и јавни карактер (некаква трговина, кафана).

Споменик Панонији је јединствен јавни споменик овог типа. (сл. 201).

2.5 Сивац

Стари, српски и Нови, настао у колонизацији, понајвише немачки, до Другог светског рада, срастао је у јединствено насеље. У старом делу много је кривудавих уличица, формираних на оцедитим гредама док нови, као и сва колонијална насеља, дефинише ортогонална шема. Део села на Брегу зове се Балкан, указујући на првобитно насеље настало изнад подводног дела атара. (сл. 196) Атар дужине 12 км у многоме је дефинисан каналом. Доњи део атара био је

под пашњаком који је након исушивања терена код српског становништва омогућио знатнији развој сточарства а део под ораницама је код немачког омогућио развој земљорадње са производњом жита. Сем њива и пашњака, у околини села су постојали *чаури* (виногради и баште), уз куће *леје* на којима је гајено поврће, кромпир и кудеља, а на појединим површинама сејао се и лан *ћетен* само за домаћу употребу. Сеоски посед се делио на пуну *сесију*, половину и четвртину *фрталъ* (8 ланаца или 10 јутара земље). Ко је имао фрталъ, имао је земље на 11 места у атару, ко два, по два парчета земље упоредо такође на 11 места.

Сл. 196 Низ винских подрума у Сивцу, испод Балкана, пре Другог светског рата

Историја села памти да је на месту железничке станице, у малом просеку ловљена риба тако што су два коња вукла *пређу* (мрежу).⁵²⁵ У српском делу насеља постојале су некада и бројне суваче *суваје*, са два кола и камена које је повезивала једна *полумеларница* из које се сипало жито у сандуке. Сувачу би подигао једна домаћин, а после деобе задруге постајала би ортачка.⁵²⁶ Сувачари *сувајције* су увек били Срби. Последња ветрењача постојала је до 1915. године и била је својина неког Мађара.

У центру Старог Сивца, на месту старијег сакралног објекта, саграђеног од пруга 1723. године, саграђена је између 1868/73. српска православна црква Св.

⁵²⁵ М. S. Filipović, *nav. delo*, 26, 28-30, 33.

⁵²⁶ На укидање задруга утицало је увођење мађарског грађанског законика 1875. године, по коме и жене имају право наслеђивања. *Исто*, 39.

Николе. Место часне трпезе старије цркве обележено је крстом. Карактеришу је три торња звоника на западној страни. Као могући аутори пројекта наводе се браћа Шмаус из Врбаса или Сомборац Гфелер.⁵²⁷

Иконостас је рад Павела Ђурковића из 1820. године, а у нову цркву је пренет из старе која је срушена. На иконостасу који припада типу развијене олтарске преграде приказан је опширан иконографски репертоар у духу класицизма. Тронови су рад непознатог мајстора и изведени су у духу барока. На хору се налазе четири зографске иконе из половине 18. века рађене на платну.⁵²⁸

Од некада бројних икона на стаклу у поседу српске православне цркве и проватних лица данас је сачувана само једна са представом Св. Николе, рад Стефана Елисијевића.⁵²⁹

2.6 Црвенка

Након премеравања атара 1784. године, инжењер Петер Вајмар је израдио ситуациони план четири атара спојена са црвеначким и поделио их, према коришћењу земљишта на основу тада уведене тројне пољопривреде на: а) три ратарска поља, б) општинске пашњаке и ливаде ц) плацеве и винограде. Од укупно 15.763 катастарских јутара, колики је црвеначки атар био под виноградима било је 881 јутара. Од 1785. године у Црвенки је живело 515 насељених немачких породица, у својим кућама или кућама које су им дате на коришћење, при чему је свака добила исту површину целих винограда који се обрађивао 9 дана. Били су лоцирани на лесним обронцима Телечке висоравни. У њима почиње садња винове лозе убрзо по насељавању, мада колонисти користе и винограде које је ту имало претходно српско становништво. Разлог за то су били брзи приходи које је новопридошлом становништву могло да помогне да што пре економски ојача у новој средини, с озбиром да један, временски ограничен рок нису плаћали порез на точење вина.

⁵²⁷ О. Милановић-Јовић, *нав. дело*, 107.

⁵²⁸ Заштићена је решењем број 917, Нови Сад, 23. 01. 1968, бр. Регистра 460. *Сивац, црква Св. Николе*, Споменичко наслеђе Србије, 348.

⁵²⁹ У готово сваком насељу дуж канала забележено је постојање икона на стаклу. Д. Шкорић, *Српске иконе на стаклу*, Београд 2004, 47.

Већ у прво време у самим виноградима у лес су укопаване просторије за одлагање алатки и вина. Данас сачувани подруми настају након почетка рада циглане у Црвенки у 19. веку. Цигла је омогућила продужавање подрума, њихово озиђивање и зидање улаза различитих величина и облика. (сл. 202) Подрумски простор се делио на предњу просторију у којој се боравило, чувала преса и алатке, са врло честом нишом за кување и једна или два простора са бурадима. Грожђе се, док су Немци живели у Црвенки, брало релативно рано, јер је рампаш требао да стигне за Кирбај друге недеље октобра. Чувене су биле гозбе у овим подрумима са тачно утврђеним јеловником: надалеко чувени *машин* паприкаш („Јело слично супи од фино уситњеног говеђег меса, љуте црвене папарике, сировог парадајза, масти, лука и вина кувало се у лонцу, без мешања и јело кашиком“), роштиљем, кобасицама печеним у папиру. На крају су послуживане српске штрудле са маком. Познато је, да је кирбај 1935. године, када је слављена 150. годишњица насељавања, у овим подрумима трајао осам дана.⁵³⁰

Сл. 202 Подруми укопани у лес, између два светска рата (Таталовић)

Данас је очуван низ који чини тридесет и девет винарских подрума. Изнад једног од низа подрума је старо немачко гробље са већим бројем надгробника и гробљанском капелом породица Крист и Фукс. У Црвенки постоји и једно од најстаријих јеврејских гробаља у Бачкој.⁵³¹

Становништво се и у селу Црвенки као и у осталим насељима делило на паоре, мајсторе и господу (свештеници, бележници и учитељи, лекари...). Посебну вредност и данас има кућа лекара са ординацијом и пратећом медицинском

⁵³⁰ K. Beel, Waingarten und Wainkeller in Tschervenka, Tschervenkaer Geimat Zeitung, 35, Munchen 2000, 1-5.

опремом (рентген апарат), коју потомци породице Фукс, и данас љубоморно чувају. (сл. 203)

Сл. 203 Рентген апарат у ординацији Фукс (Марковић)

2.7 Кула

Кулска водица налази се на простору између Великог бачког канала и Телечке висоравни. Локално српско становништво постојање ове водице везује за име патријарха Арсенија Чарнојевића наводећи да је он заноћио поред бунара који је постао потом исцељујући. Капела са затвореним тремом, подигнута 1873. године, била је посвећена Св. Тројици. Након што је проглашена јавном богомољом 1960. године посвећује се празнику Рождества Пресвете Богородице.⁵³²

Српска православна црква св. Марка подигнута је на старијем култном месту у периоду 1846-1852. године. Цркву брвнару заменила је зидана грађевина 1745. године, а њу данашњи објекат. Од првобитне олтарске преграде, коју је осликао Теодор Крачун 1773. године за цркву св. Ђорђа у Сомбору, а касније откупила црквена општина у Кули, сачувана је само икона Исуса Христа.⁵³³

Римокатоличка црква Св.Ђорђа изграђена је 1770. године о чему сведочи запис изнад улазних врата и грб израђен у црвеном мермеру поред главог улаза. Данашњи изглед је добила 1828. године када је брод повећан и додате сакристије са обе стране олтарске апсиде стварајући крстообразну основу. Овом обновом није промењен барокни концепт грађевине.⁵³⁴

⁵³¹ Настало је вероватно у 18. веку. Извор је података за кретање Јевреја у овим крајевима.

⁵³² М. Ђекић, *Водице у Војводини*, 93-94.

⁵³³ Решење бр. 01-78/4-89, Нови Сад, од 1. 03. 1989. године, бр. регистра 844 и решење бр. 01-245/2-73 од 3.04.1973. године, бр. Регистра 612.

⁵³⁴ Реш. бр. 633-4711/99 од 25. 01. 2000.

Крчма на каналу уз, некада понтонски, а данас гвоздени мост, на путу Кула-Руски Крстур, где су свраћали па вино и ракију лађари и пецароши, била је у периоду између два светска рата у власништву Максима Херцега. Остале су сачуване фотографије настале 1939. године на којима је забележен њен изглед, власници и посетиоци. По својим градитељским карактеристикама то је дужни, правоугаони објекат, саграђен од набоја, покривен, у време фотографисања бибер

Сл. 204 Крчма

црепом, а по сећању мештана, пре тога трском. Према дозволи за точење пића из 1937. године крчму је чинила једна невелика просторија и вински подрум у које је пиће стизало дереглијама из Кладова. Уз двокрилна, дрвена врата, са унутрашње стране просторије налазило је некада звоно и посетилац који би ударио у њега чашћавао је све присутне у крчми.⁵³⁵ (сл. 204)

2.8 Врбас

Српска православна црква посвећена Вавадењу Богородице налазила се у центру старог српског насеља испод Телечке висоравни у које ће се населити

Немци током јозефинске колонизације. Разлике у урбанистичкој шеми старог и новијег насеља постоје и данас. Док су куће у старији улицама постављене на гредима, како би биле на сувом у овом тада мочварном крају испод Телечке, куће новопридошлих су поређане у ортогоналној шеми правилних блокова чему ће у многоме допринети градња канала и сушивање терена. Канал је повезао оба дела насеља при чему је православна црква остала са његове југоисточне стране, а цркве осталих конфесија са друге стране канала. На Бауеровој Хидрографској карти Бач-Бодрошке жупаније из 1835. године, обележена су, као посебна насеља Нови и Стари Врбас са својим црквама.(сл. 205)⁵³⁶

Сл. 205 Бауерова Хидрографска карта Бачке (Ђукановић, 23)

Православна црква је сазидана 1738. године а освећена је 1744. Иконостас из 1858-1862. године је дело академског сликара Јована Клајића, који је свој рад

⁵³⁵ Крчма је данас ресторан „Ђуприја“. У њеном ентеријеру чувају се старе фотографије и дозволе за рад из разних периода.

⁵³⁶ На овој карти обележен је и Бездан са две цркве, Бачки Моноштор са једном, Стари и Нови Сивац су раздвојена насеља са по једном црквом, Црвенка са својом црквом, Кула са две цркве, Србобран, Турија и Бачко Градиште са једном. Д.Ђукановић, *Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој*, Нови Сад 2009, 23.

заснивао на јако израженом утицају назаренске школе и у стилу и у дословном преузимању иконографских решења. Иконорезац је Јован Кистнер, а златар Никола Димшић. Првобитни иконостас рад Јована Исаиловића Старијег страдао је у буни 1848. године у којој су се борбе водиле на каналу.⁵³⁷

Центар некаданашњег Новог Врбаса дефинишу данас две цркве *немачка* евангелистичка и *мађарска* реформатска, као и читав низ јавних и приватних грађевина. (сл. 206) Њихова позиција у насељу и просторна одвојеност од католичке цркве указују на околности настале патентом о верској телеранцији и у то време постојећи јаз између пожељне католичке и осталих, толерисаних верских зајендица.

Сл. 206 Евангелистичка и реформатска црква (МВ)

Сл. 207 Унутрашњост реформатске цркве

За црквени и просветни живот Нововрбашана с почетка 19. века везује се име Андреаса Сколке, који долази 1808. године на место свештеника у

⁵³⁷ Решење бр. 02-369/5, Нови Сад, од 3.08.1981, бр. Регистра 789. *Врбас, црква Ваведења*, Споменичко наслеђе Србије, 151.

евангелистикој црквеној општини уместо Георга Мејера, који је ту дужност обављао од времена насељавања места. Како је у то време, заједничка кућа за молитву служила за обе протестанске општине (евангелистичку и реформатску), евангелистичка заједница је 1810. покренула идеју изградње монументалне цркве. Подршку Сколки за градњу цркве и оснивање латинске гимназије дао је његов пријатељ, црквени инспектор Јожеф Киш,⁵³⁸ који је и пројектовао парохиски дом уз будући цркву.⁵³⁹ Изградња је започета 1816, а коначно је довршена 1820. године. Основна архитектонска концепција овог објекта је карактеристична за цркве грађене у другој половини 18. и почетком 19. века у Војводини. Изведена је као једнобродна грађевина са главним порталом оријентисаним ка североистоку изнад кога се уздиже високи звоник. Основа цркве је издељена на четири травеја са полукружном апсидом на југозападној страни. Поседује карактеристике класицизма типичне за прве деценије 19. века.

Реформаторска црква саграђена је у периоду од 1822-24. године. Главни мајстор, градитељ цркве био је Јакоб Најшвендер „Маурер“ из Куле. У архивским документима пронађени су подаци о мајсторима који су израдили декоративне детаље на објекту: ковачке, резбарске, позлатарске, као и име мајстора градитељ оргуља. Ови подаци драгоцени су за компаративна изучавања уметничког занатства 19. века.⁵⁴⁰ (сл. 207)

Водица Св. Петке у Врбасу пратила је изградњу канала. (сл. 208) Према запису из црквеног летописа насталом после буне 1848. године до 1793. године на извору лековите (чудотворне) воде није постојала никаква капела. Након копања канала извор је остао у баруштини. Да би се извор сачувао, 1793. године верници су извели изворску воду на место данашњег водичког бунара. Над бунаром је годину дана касније сазидана капела без звоника. Њени ктитори су били, како се наводи у летопису, неки трговац Николић из Бачке Тополе и неки неименовани Буњевац из Суботице. Капела је била посвећена Св. Петки.

⁵³⁸ М. Орбовић, *Андреас Сколка и гимназија у Новом Врбасу*, Траг 29, Врбас 2012, 169-176.

⁵³⁹ Ова зграда је 2011. године девастирана и претворена у пекару.

⁵⁴⁰ Решење број 01-131/5, Нови Сад, од 3. 08. 1981, бр. Регистра 788. *Врбас, мађарска реформатска црква*, Споменичко наслеђе Србије, 151.

Првобитно здање капеле било је мало, изнутра је дугачка један и по хват, а исто толико и висока. Њена унутрашњост је била живописана великим зидним сликама. Капела је у буни 1848/49. знатно оштећена.

Сл. 208 Водица Св. Илије (Марковић)

Обновљена је трудом староврбашког свештеника Петра Вучерића 1852. године. У њој су се половином 19. века налазиле иконе Свете Петке, рад јереја Уроша Вучерића на платну из 1852. године, стара икона Богородице, литографија са ликом Богородице, поклон непознатог приложника из Сомбора 1854. године, икона Св. Ђорђа и више иконица на стаклу.

Капелу карактерише забат са угластим волутама изнад кога је крст од кованог гвожђа. Испод архитрава су дентикуле, а на угловима канелирани пиластри. Ови елементи заједно са два овална окулуса на полукружној апсиди дају капели скромно обележје рокајно-класицистичког стила.⁵⁴¹ У капели је откривено више зидних слика са мотивима: Христовог Распећа на источној страни, Св. Петке и Богородице - Живоносног источника на јужној страни, као и Св. Архиђакона Стефана на северној страни. Натпис на слици Богородица - извор живота не прати одговарајући иконографски израз, али упућује на утицај ове иконографске теме на христијанизацију народног култног места.

Изнад камена темељца преводнице у Врбасу на Великом бачком каналу, на падинама заталасане Телечке на своме имању сахрањен је 1813. године његов пројектант и први градитељ Јожеф Киш. На једноставном надгробном споменику

⁵⁴¹ М. Ђекић, *нав. дело*, 195-196, 203-204.

уклесан је епитаф који у преводу гласи: „Овде лежи Јожеф Киш, мађарски племић. Да је он бесмртан, потврђује Францов канал. Да је смртан, овај хладан мермер. Рођен у Будиму 14 дана пре априлских календа 1748. године. Умро у Сомбору код бачких пријатеља трећег дана мартовских ида 1813. године.“

Врбашка преводница је место почетка и свечаног завршетка Великог бачког канала, грађена је од 1793. до 1801. године.

Biro-Villa, репрезентативна кућа за становање јеврејске велепоседничке породица Томан саграђена је у главној улици почетком XX века, по пројекту архитекте из Будимпеште. Породица Томан је имала велике поседе северно од Врбаса, где се и данас налази салаш са именом овог велепоседника. Бавили су се пољопривредом и трговином житарицама. Од Томанових кућу откупљује богати врбашки индустријалац Секицки. На разгледници из 1912. године забележен је њен изглед изведен под утицајем сецесије. (сл. 209)

Сл. 209 Томанова вила након изградње (МВ)

Основа виле је квадратна, а фасада према улицама је репрезентативно обрађена, зидана је опеком, са дрвеном кровном конструкцијом. Улаз са тремом је наглашен са два стуба и два полустуба који носе лукове. Зграда је украшена са глеђосаним керамичким плочицама са мотивом лала. Архитектонски је обликована са стилским обележјима мађарске варијанте сецесије и има ограду од кованог гвожђа са мотивима истих стилских карактеристика. Решавана је симетрично, са бочним ризалитима полукружног облика и плитким средишњим делом. Забат је обликован извијеним сецесијским линијама. Прозорски отвори завршавају се елипсастим луцима и уоквирени су малтерском пластиком у виду

пиластера са капителима декорисаним биљном орнаментиком. Глеђосане керамичке плочице плаве боје јављају се и код обраде лукова над прозорским отворима.

2.9 Србобран

На прелазу из 18. у 19. век, у време градње канала саграђене су и обе србобранске цркве, римокатоличка, према пројекту Јожефа Киша и православна, рад непознатих неимара. Њена градња је започета 1787. године и трајала је две деценије.⁵⁴² Страдала је у борбама у току Буне и обновљена 1852. године. Православна црква посвећења Богојављању, једна је од најмонументалнијих српских цркава у Војводини и међу првим бачким црквама са два звоника. Резбарију иконостаса радио је Георгије Девић 1859-63. године, иконе и зидне слике Новак Радонић 1861. године, а певнице и тронове Константин Пантелић.⁵⁴³

Др права Гедеон Дунђерски, председник Матице српске од 1910 до 1920. године, власник је млина и шпиритаре у Србобрану, њему је припала кућа оца Лазара у Србобрану.⁵⁴⁴ Старао се о водним задругама истичући да њихов корен проистиче с једне стране из пољопривреде, а други из хидротехнике.⁵⁴⁵

Капелу породице Дунђерски на православном гробљу у Србобрану подигао је Лазар Дунђерски 1882. године. Има облик мање цркве са торњем звоника и хором на западној страни и широким олтарским делом на истоку. Унутрашњост је украшена пробраним програмом који стилски одговара архитектуру. Иконостас је развијеног типа, резбу одликује сведени академизам неоренесанских и класицистичких форми. Иконе на иконостасу су рад Стеве Тодоровића из 1885. године, а иконе на троновима Богородице са Христом и Св. Саве рад његове супруге Полексије.⁵⁴⁶

Иако је и у Србобрану као и у другим местима приобални појас канала обрастао трском и другим барским биљем, у његовом атару су лоцирана два

⁵⁴² За освећивање србобранске цркве везана је једна занимљивост. После освећења на Ђурђевдан 1807. година, епископ Бачки Гедеон крстио је двоје деце. Дечаку „из обичне ратарске породице Дунђерски“ дао је своје име. Lj. Nikolin, *nav. delo*, 19.

⁵⁴³ *Србобран, црква Богојављања*, Споменичко наслеђе Србије, 372; Д. Ђукановић, *нав. дело*, 211.

⁵⁴⁴ Lj. Nikolin, *nav. delo*, 67.

⁵⁴⁵ *Исто*, 84.

култна места водике оба православне провинијенције окружена салашима. Једна од њих је, недалеко од салаша Тибора Канчара, једнобродна капела посвећена св. Ђорђу. Њу су на месту дотадашње дрвене капеле, крајем 19. века подигли 1883. године припадници породице познате као Карини на земљишту, датом након завета, породице Канчар. (сл. 210)⁵⁴⁷ По веровању народа овог краја лековитост овој води давале су виле које су се ту окупљале и ноћу играле. На водицу се ишло за Духове, Велику Госпојину, Видовдан, Ђурђевдан.⁵⁴⁸

Сл. 210 Водица Св. Ђорђа

2.10 Турија

Туријска српска православна црква Св. Николе саграђена је око 1750. године. Тешко је оштећена и запаљена 1849. У периоду од 1851. до 1858. црква обновљена је и дограђена. Иконостас је рад Јована Клајића из 1883. године.⁵⁴⁹

Уз канал саграђена је и капела на водици посвећена Св. Јовану 1905. године. (сл. 211)

Сл. 211 Водица (Марковић)

⁵⁴⁶ Д-37А, Документација ПЗЗЗСКНС.

⁵⁴⁷ С. Шакрак-Нинић, *Први извештај епархије Бачке, Нови Сад 1893*, 152.

⁵⁴⁸ М. Ђекић, *нав. дело*, 105.

⁵⁴⁹ Одлука СО Србобран бр. 633-1/91 од 14.06 1991. године. М. Косовац, *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год*, Сремски Карловци, 398. Сликар је и умро у Турији 1883. године где је и сахрањен.

2.11 Бачко Градиште

Уз сам Велики бачки канал налази се у Бачком Градишту српска православна црква посвећена Преображењу Господњем. Подигнута је на вишој коти изнад Црне баре, на простору на коме је било средњовековно земљано утврђење Феудвар 1773. године. Након што је страдала у пожару 1848. године, добила је, захваљујући помоћи из Русије и царске управе из Беча 1858. иконе на новом иконостасу и троновима ради Јован Клајић.⁵⁵⁰

Сл. 212 Дворац Рохонци, 1962. (Вајсенбек)

Регулацијом Тисе крајем 19. века и исправљањем њеног тока, на простору између новог тока и тзв. Мртве Тисе долази до формирање Бисерног острва, које се протеже од Чуруга до Бачког Градишта. На њему, по завршетку хидротехничких захвата, у оквиру свог пољопривредног поседа, Гедеон Рохонци је подигао свој дворац.⁵⁵¹ (сл. 212) Породица Рохонци је имање површине 650 јутара стекла након женидбе Гедеоновог оца, Липота једном од сестара из породице Шомљош. Гедеон Рохонци је био истакнута фигура у политичком животу Торонталске жупаније, члан угарског Парламента у периоду од 1878-1901. године. На свом имању имао је познату ергелу коња, диње и воће са овог имања

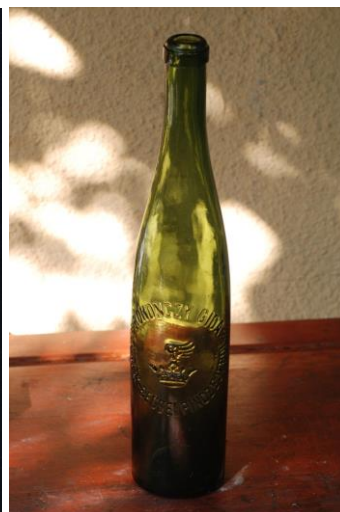
⁵⁵⁰ План центра Бачког Градишта, 1883. Д. Ђукановић, *нав. дело*, 153, 155; Историјски архив Сента, Одељење за историјску грађу Бечеј, Фонд 555, Православна црквена општина Б-Градиште (1849-1196).

⁵⁵¹ Службени гласник РС бр. 37, 8. август 1997. Иако се у Одлуци о утврђивању дворца Гедеона Рохонција на Бисерном острву за споменик културе наводи да се налази у катастарској општини Нови Бечеј, он је предмет интересовања наслеђа везаног за развој каналске мреже јер се имање Рохонцијевих налазило у зони преводнице Бачко Градиште.

су извожене у Русију, Француску, служене су на бечком двору.⁵⁵² (сл. 213) Било је познато и по специфичном врсту вина Мускат крокану. Рохонци је своја скупоцена вина паковао у посебно дизајнирану амбалажу – флаше са својим грбом. (сл. 213, Прилог 1)

Сл. 213 Рекламне карте (Ендре)

Сл. 214 Винска флаша (Косо)

После Другог светског рата, у дворац су долазиле бројне јавне личности, па и тадашњи председник Јосип Броз и Александар Ранковић. (сл. 215)

Сл. 215 Тито и Ранковић у лову (Ендре)

⁵⁵² Рекламни материјал са ценовником и налепнице са флаша вина и ракија из разних година чувају се у приватним колекцијама у Новом Бечеју.

2.12 Бечеј

На месту старе порушене православне цркве започета је градња нове цркве Светог Ђорђа 1851. године. Ова монументална класицистичка црква са три звоника, дело неимара Јована Сомборског и Андрије Шмауса, је једна од најлепших сакралних грађевина половине 19. века.

Конструкцију и дуборез иконостаса, певница, тренова и столова урадио је бечки мајстор Кирстнер 1868, а позлату такође бечки позлатар Јараи 1878. године. Иконе на иконостасу, певницама, треновима и зидне слике урадио је Урош Предић 1889-1893. и 1931. године. Овај монументални иконостас са 52 иконе, од којих су великог формата престоне и иконе из циклуса Великих празника у другој зони, је дело посебне уметничке и иконографске вредности. У ред престоних икона уврстио је Светог Саву и веома поштовану Свету Ангелину, Ђирила и Методија. На певницама су представљени, поред уобичајених, и Срби светитељи, Свети цар Урош, Свети Максим, Стефан Првовенчани, Стефан Дечански, Свети Симеон Мироточиви (Стефан Немања) и Свети кнез Лазар.⁵⁵³

Споменик жртвама рације, аутора Милорада Бербакова, се налази недалеко од устава канала, подигнут је недалеко од места где је фашистички окупатор 26-28. јануара 1942. године извршио масовно стрељање родољуба Бечеја и околине у јануарској рацији. (сл. 216)

Сл. 216 Имена жртава рације 1942. године (Марковић)

⁵⁵³Решење број 2016, Београд, 9. 12. 1949, бр. Регистра 150. *Бечеј, Преводница*, Споменичко наслеђе Србије, 128. Интересантно је да је Предић за ликове светитеља користио лица знаменитих

Бечејска преводница је споменик културе од изузетног значаја. О току њене градње, сведочи текст на табли која је уграђена на низводној глави, који у преводу са мађарског гласи: *Уиће Ференц канала у Тису премештено је из Бачког Градишта у Стари Бечеј 1894. године у складу са III законским чланом за време славне владавине апостолског краља Мађарске ФРАНЦА ЈОСИФА I Одлука о премештању је донета 1894. за време премијера Векерле Шандора и министра пољопривреде грофа Белтен Андраша. Градња је започета 1895. за време премијера барона Банфи Дежеа и министра пољопривреде грофа Фештетич Андора. Градња је завршена 1899. за време премијера Сел Калмана и министра пољопривреде Дарањи Игнац.*

Након што је 1903. изграђено турбинско постројење радила је на електрични погон. Добијена снага је кориштена за покретање неколико машина мање радионице за поправку бродова а касније, и пилане у којој је сечено дрво за потребе одржавања каналских објеката.⁵⁵⁴

2.13 Савино Село

Евангелистичко-реформатска црква у насељу које је, после Другог светског рата и промене етничке и верске структуре становништа, добило ново име, изгубила је данас своје вернике и баштинаре.⁵⁵⁵ На становнике села Торже, које је посетио краљ Александар подсећа једно изузетно занатско умеће – звоно са дотичне цркве. Њега је становницима села, основаног и колонизованог за време сопствене владавине 1784. године, поклатио цар Јозеф II, што потврђује натпис на немачком језику. Израђено од бронзе, складних пропорција украшено је изливеним пластичким елементима биљне стилизације и женском фигуром. Преливено је у Новом Саду 1864. године у занатској радионици звоноливца Павла Валера.⁵⁵⁶

Кућа у Улици И. Ј. Рибара, саграђена 1930. године као породична кућа са занатском радионицом, представља типичну швапску кућу тога времена. (сл. 217,

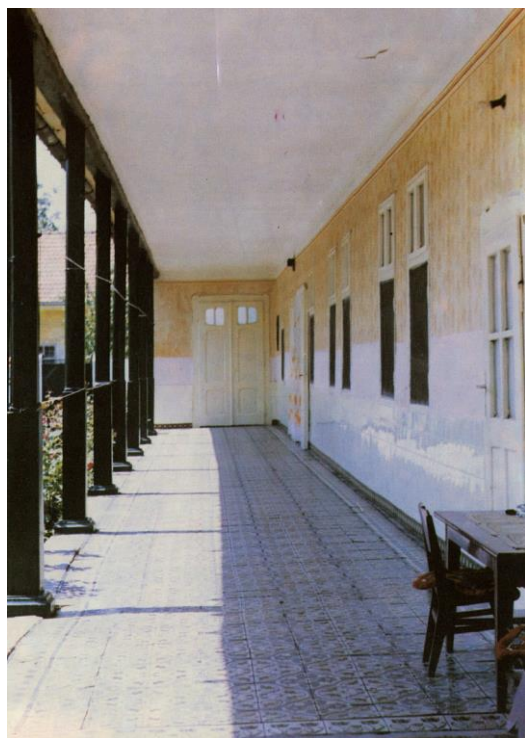
Срба тога времена: Марка Нешића, Бранка Радичевића... Из периода сликања цркве потиче и пријатељство велепоседника сентомашког и старобечејског Богдана Дунђерског и сликара.

⁵⁵⁴ С. Бакић, *Стара бродска преводница код Бечеја, Истраживања и пројекат обнове*, 13.

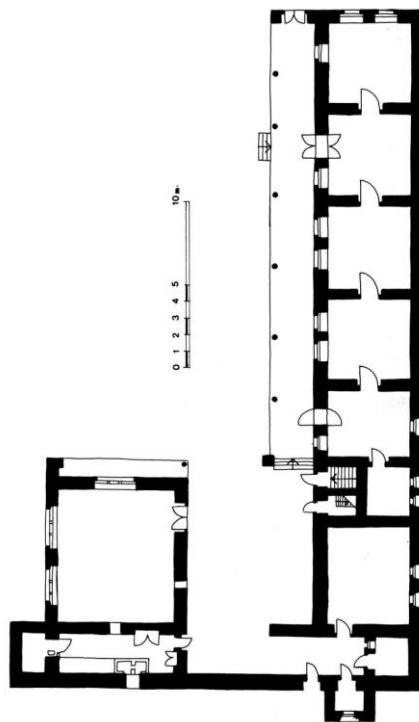
⁵⁵⁵ Дотадашња Торжа добија име по народном хероју Сави Ковачевићу.

⁵⁵⁶ Решење бр. 01-215/6-89, ПЗЗЗСКНС.

218) Пространа, удобна, одраз је економског просперитета села које започиње градњом канала и траје све до Другог светског рата. Модификација основних елемената првобитне куће колониста уочава се у погледу распореда просторија, висини зграде, обради столарије. Основа куће је у облику слова „Г“. У предњем делу, који је уздигнут од земље, налази се низ од пет соба. У пространи трем са ливеним, декорисаним стубовима улази се са улице, испред друге собе у низу и из простора у коме се одвијао рад стубова породице домаћина и домаћице. Иза задње собе су улази на таван и у подрум. У задњем делу куће, који се развио у дворишни фронт, одвијао се комплетан рад у домаћинству, ту су економске просторије, остава, кухиња са пушницом, нужник, као и столарска радионица. Кухиња и радионица су повезане шалтером кроз који су некада радници добијали храну. У кухињи се налази зидана пећ и катланка (уздани котлови) и мноштво плакара.⁵⁵⁷

Сл. 217 Кућа, трем

Сл. 218 Основа куће

У Савином Селу под заштитом се налази и вила, данас издвојена амбуланта медицинског центра „Вељко Влаховић“ из Врбаса изграђена крајем 19. века у стилу мађарске сецесије. (сл. 219) Саграђена је као породична кућа

⁵⁵⁷ М. Ђекић, *Народно градитељство Војводине, Кућа као споменик културе*, Нови Сад 1994, 107-109.

тамошњег велепоседника који је имао и млин у истом месту. Архитектура и декоративни елементи на објекту указују на економски статус породице у чијем је власништву зграда била. Зграда је пре неколико година рестаурирана и налази се у одличном стању.

Сл. 219 Вила у центру Савиног Села (МВ)

2.14 Руски Крстур

Руски Крстур је средиште војвођанских Русина, центар њихових културних збивања, библиотека русинских издања, а сваког јула и августа се одржава фестивал културног стваралаштва Црвена ружа. У Дому културе – замку (сл. 220) је историјска и етнографска збирка. Споменици културе су гркокатоличка црква Преноса моштију Св. Николе из 1784. године са иконостасом, водика као и најстарија кућа грађена у време досељавања Русина.⁵⁵⁸

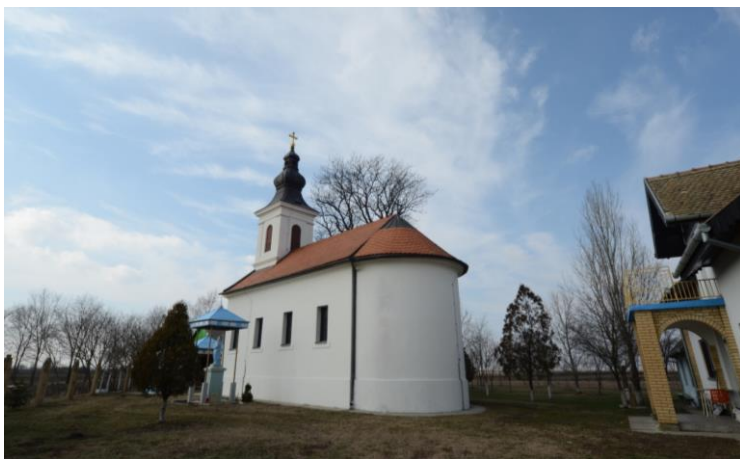
Сл. 219 Замак

Црква је изграђена као једнобродна грађевина у маниру класицизма 1784, а 1836. године је обнављана. На местима бочних, певничких апсида извршено је

⁵⁵⁸ D. Ahmetović – Tomka, *Turistički potencijali Jegričke, Jegrička*, Novi Sad 1996, 236.

пробијање отвора и дограђене сакристије у две етаже. Звоник је барокни. Резбарију иконостаса радио је Аксентије Марковић 1791. године, а осликао га је Арсеније Теодоровић 1794. Престоне иконе овог богатог иконостаса спадају међу најбоље радове Арсенија Теодоровића. Исти сликар је осликао и архијерејски трон и певнице. Зидну декорацију радио је сликар Миленко Ђурић 1936. године.⁵⁵⁹

Водица у Руском Крстуру је једино гркокатоличко култно место ове врсте у Војводини. (сл. 221) Налази се у непосредној близини Малог бачког канала. Култ посвећен Богородици настао је знатно пре његове градње и везује се за 1817. годину када се на бунару појавила по први пут Госпа. До градње прве дрвене капеле долази тек 1856. године, а данашњи објекат је саграђен три године касније⁵⁶⁰ према пројекту сомборског архитекте Карла Гфернера након што је призната за ходочасно место после посведочених четрнаест чуда исцељења, као предуслову за њено грађење у славу Непорочног Зачећа Пречисте Девике Марије. Конак уз капелу сазидан је 1894. године. Од 1853. године на водицу се долази трећи дан Духова који је њен заветни дан. Од 1922. године успостављена је тзв. Недеља Водице. То је недеља на почетку месеца маја и свих седам дана се служи Служба. Од 1968. године је култно место где се окупља омладина.

Сл. 221 Водица, Руски Крстур

Ни у цркви ни у водици није сачувана ни једна гркокатоличка икона. Сматра се да су ове иконе радили мајстори сомборске радионице, који су их због

⁵⁵⁹ Решење бр. 01-309/1-69, Нови Сад, од 18.06.1969. године бр. Регистра 536. Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 144 -145.

⁵⁶⁰ М. Жирош, *Бачванско-сримски Руснаци дома и у ивце 1745-1991*, II, 35.

повлађивања наручиоцима, уместо уобичајених цветних аранжмана у позадини, бојили у тамноплаву боју, а на овим на неки начин редукованим иконама на одећи светитеља нема ни белих зареза, као и мајстори локалне радионице.⁵⁶¹

Званично и организовано насељавање Русина из северозападне угарске жупаније Бегер на територији Закарпатја у данашњи Руски Крстур одвијало се у првом таласу, 1749 - 1751. године. У контракту (уговору) између представника Дворске коморе и колониста предвиђено је насељавање 200 русинских гркокатоличких породица из Горњице у бачко коморско село Крстур. Живећи у коморском насељу добијали су од коморе на коришћење око половине сесије земље што је било довољно за живот једне породице. Колонисти су требали сами себи да саграде куће а да дрво за њену градњу добијали су од ерара, тј. из државне благајне. Како су те прве куће изгледале, по локалним предањима, сведочи заштићени објекат у Улици М. Тита бр. 152. (сл. 222)

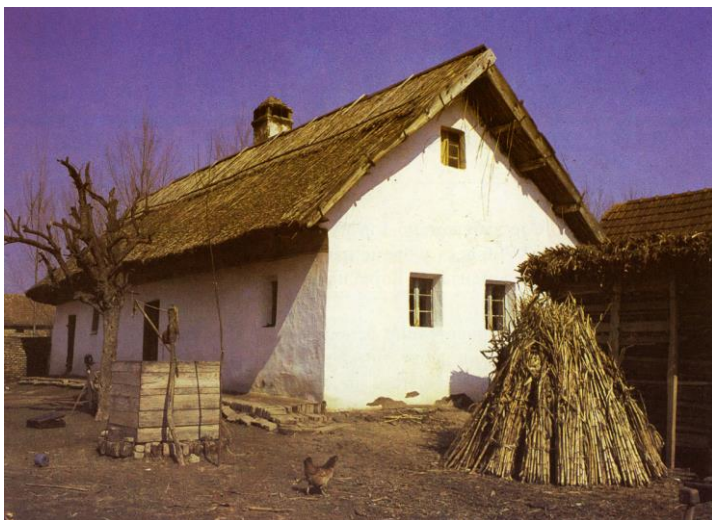
Техника градње ове куће је јединствена за све набојнице. Пошто се измерила дужина и ширина куће, копан темељ је до здраве земље а потом су постављени *шалунзи* дрвени подупирачи са обе стране будућег зида. Убачена земља помешана је са плевом и набијана помоћу дрвених батова. Померањем дасака на горе поступак се понављао све до жељене висине зида. Зидање куће на овај начин трајало је око две недеље. После подизања зидова пробијале су се шупљине за врата и прозоре на местима означеним у зиду мањим рупама. Потом су у отворе стављени дрвени рамови.

Преко венчаница постављене су попречне греде избачене преко дворишног зида како би формирале стреху. У крај сваке греде учепљен је по један рог. Мушки и женски рогови у паровима су спојени дрвеним клиновима. Рогови су међусобно повезани распињачама. На врху је постављено слеме. Кров је тросливан, при чему је улични део обрађен у благом полукругу.

На летве *баскије*, пришивене на рогове, причврћена је трска почевши од средине куће. Снопови трске су набијани што гушће дрвеним батовима како не би пропуштали воду. Тако набијени снопови су се пошивали кудељом одозго према доле. Слој трске био је при врху нешто тањи, а доле дебљи ширине између 30 и 40

⁵⁶¹ Ш. Цобел, *Иконе на стаклу у збирци београдског колекционара Раденка Перића*, Годишњак Музеја града Београда XX (1973) 303-324; Д. Шкорић, *нав. дело*, 57.

цм. Таваница је равна, направљена од дебелог слоја трске. Подови су у свим просторијама од набијене земље.

Сл. 222 Русинска кућа, око 1965.

Ову набојницу од осталих из тог периода разликује неуобичајени распоред просторија, од улице према дну парцеле једна за другом се нижу остава, соба, кухиња, гостинска соба. Поред тога, с обзиром на намену прве просторије, улични зид је без прозора. Кров је тросливан, при чему је улични део обрађен у благом полукругу. На дворишној дужној фасади са благо препуштеном настрешницом налазе се врата коморе са спољним вратанцима *тарабом* од вертикалних летвица, по један мали једноструки, двокрилни прозор сваке собе и кухињска врата од пуне даске са *штумердинером*. На бочном зиду је препуштен кров преко забата. Исти прозори као и на дужној фасади налазе се на зидном платну и на забату само је забатни мањи.

Кухињски простор је подељен на улазни део и простор са отвореним огњиштем изнад кога је оцак изидан од опеке старог формата у облику манастирског свода. У своду оцака на висини од око 2, 5 м од пода налазила се шипка на коју су стављане вериге о којима је висио котао за спремање хране. Ложење ватре је сконцентрисано у простору подоцака. Ту су отвори за ложење паорских пећи у собама, зидани штедњак и постоље са велику металну посуду у којој се кува *катланка*, додати вероватно у 19. веку. Отвори за ложење затварали су се првобитно поклопцима израђеним од земље, који су временом замењени тучаним.

У соби у којој с одвијао свакодневни живот породице је паорска пећ са шицом, а у гостинској четвртаста шифоњерка. Пећи су служиле за грејање просторија, печење хлеба и кување неких јела, као и за седење.⁵⁶²

2.15 Кулпин

Центром Кулпина, на странама некадашње Долине, доминира комплекс објеката везаних за племићку породицу Стратимировић, која је једна од првих српских породица које су стекле племство за војне заслуге у рату са Турцима у аустријској царевини. Потврда племства и даровница пустаре Кулпин са 10.000 јутара земље дати су Богићу Вучковићу Стратимировићу и његовој браћи 17. јула 1745. године. Стратимировићи су за себе задржали 3.200 јутара, сваком брату је припало по 800 јутара а остало су поделили породицама пристиглим са њима из Херцеговине. Поседе Стратимировића откупила је у другој половини породица Матеја Семзе, а крајем 19. века 1889. године власник поседа постаје Лазар Дунђерски.⁵⁶³ Трговао је житом и стоком, његове лађе превозиле су га Дунавом, Савом, Бегејом, Тисом и каналима. Лазар и његов син Ђорђе Ђока дали су значајан допринос пољопривреди у овом крају. Градили су и фабрике које су имале везу са пољопривредом. Након завршене трговачке школе у Будимпешти и студија пољопривреде у Хајделбергу, Ђока Дунђерски је модернизовао свој посед у чему му је у многоме помогла близина канала који је протицао тик уз насеље. Подигао је фабрику кудеље и млин.⁵⁶⁴

Стари, „мали каштел“ саграђен је у другој половини 18. века, а новији, већи 1826. године. Дворци су смештени у пространом и веома лепо негованом парку, са предње стране је француска шема са травњаком и ронделама цвећа, док је са задње шума са ретким дрвећем.

Мањи „стари каштељ“ је приземна зграда са високим соклом и повишеним улазом, симетричне уличне фасаде, са средишним ризалитом и завршеним троугластим тимпаноном.

⁵⁶² М. Ђекић, *Кућа као споменик културе*, 63-66.

⁵⁶³ Lj. Nikolin, *nav. delo*, 47.

⁵⁶⁴ *Исто*, 65.

Већи дворца је добио данашњи изглед почетком 20. века за време када је имањем у Кулпину управљао Лазар Дунђерски. (сл. 223) Обнова и реконструкција урађена је након пожара 1912, а према пројекту архитекте Момчила Тапавице. Измене и адаптација су се углавном односиле на тај део зграде, корпусу грађевине додат је повишен мансардни кров и приступни портик, док је распоред унутрашњег простора остао углавном исти. То је приземна зграда складних пропорција са карактеристичном високом приступном рампом у којој је смештен главни улаз. Са друге дворишне стране је високи партер са полукружном истуреном терасом. Главном фасадом доминира уздигнут класицистички портик са степеништем, прилазним рампама и четири пара јонских стубова који носе архитрав и тимпанон. Изнад кровног венца је атика са орнаментисаним правоугаоним пољима и вазама на угловима. По три прозора бочно, украшена су полурозетама са фигурама орлова. Са дворишне стране, изнад петоугаоног трема озиданог пуним зидом у коме су смештени кружни отвори, прозори сутеренских просторија. У висини повишеног приземља, са задње стране, је пространа тераса петоугаоне основе, покривена петоделном куполом на канелираним стубовима. Унутрашњи распоред је карактеристичан за скоро све објекте класицизма и овакве намене. Улазни хол је централна комуникацијска просторија из које се дугачким ходником улази у све остале просторије.

Сл. 223 Велики дворца (Марковић)

У комплексу дворца и парка изграђен је низ економских објеката међу којима се величином и положајем издвајају две зграде постављене десно испред дворца. Прва је намењена за смештај машина и алата и друга за смештај жита.

Амбар је адаптиран за излагачку делатност, углавном се приређују изложбе етнографског карактера, а друга је такође искориштена за излагање старих пољопривредних машина и алата.

Са друге стране Долине, наспрам двораца налази се српска православна црква посвећена Вазнесењу Исуса Христа из 1813. године са сликама Јована Клаића из 1862. године, у којој се чува примерак Јеванђеља из 1794. године. У порти цркве су сахрањени неки од чланова породице Стратимировић. Уз цркву је парохиски дом, општинска кућа и родна кућа патријарха Георгија Бранковића, реконструисана у српску вероисповедну школу 1899. године. (сл. 224)

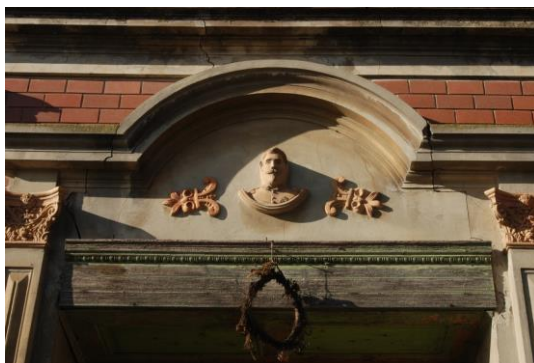
Сл. 224 Кућа Георгија Бранковића (Марковић)

На месту једне од кућа потомака Стратимировића (Милоша) подигнута је и словачка евангелистичка црква грађена 1875-1879. године.⁵⁶⁵

У Кулпину је рођено више знаменитих личности. Стефан Стратимировић (1757-1836), митрополит карловачки од 1790-1836. године, духовни и световни вођа српског народа у Хабзбуршкој монархији, помагао је ослободилачку борбу Срба у Првом и Другом српском устанку. Оснивач је прве српске гимназије и богословије у Сремским Карловцима, поставио је темеље за градњу данашње цркве. Ђорђе Стратимировић (1822-1908) је био командант српске војске у револуцији 1848/1849. Георгије Бранковић (1830 -1907), патријарх српски од 1890. до 1907. године, управитељ сомборске Препарандије, један од највећих добротвора које је српски народ имао.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Музејски комплекс Кулпин - Пољопривредни музеј, каталог.

⁵⁶⁶ Први тајни саветник аустроугарског цара Франца Јозефа I, витез Великог крста Леополдовога реда, носилац царског ордена Гвоздене круне Првог степена, српских ордена Белог орла и Св.

Сл. 225 Францјозефова биста изнад врата (Марковић)

У Кулпину се као локална специфичност јављају куће са медаљонима у којима је лик цара Фрање Јосифа на уличним забатима. (сл. 225) Оне су указивале порезницима почетком 20. века да су њихови власници, локални Срби, ослобођени плаћања пореза.⁵⁶⁷ Сачувани су и дрвени амбари на саоницама.

На каналу, уз кулпинско имање, Ђока Дунђерски је уредио плажу за купање.⁵⁶⁸

После рата, дворца у Кулпину је као и сво остало имање Дунђерских одузето. Временом је ограда око дворца разграђена, повртњак уништен, стабла у парку су зарасла у коров. Дворца је временом уређен као Пољопривредни музеј.⁵⁶⁹ У њему су, као локалну атракцију, установили обичај чуднога венчања. Младу су, ако је била лакша од 50 кг, сликали са метлом.⁵⁷⁰

2.16 Бачки Петровац

Најобухватније систематско топографско истраживање народног градитељства на подручју Војводине извршено је седамдесетих година 20. века у

Саве Првог степена и кнежевског црногорског Даниловог ордена Првог степена, члан угарског Горњег дома и хрватског Земаљског сабора. Постоји читав низ интересантних прича везаних за патријарха Георгија Бранковића. Једна од њих га директно доводи у везу са митрополитом Стратимировићем. Наиме, његов отац Тимотије био је свештеник, по жељи митрополитовој, у Кулпину у време рођења свог сина Ђорђа, потоњег патријарха. Како се митрополит задесио у то време на поседу своје породице дао је знамење новорођенчету. Д. Руварац, *Тимотије Бранковић, парох сенђански од 1833-1874.г.*, Сремски Карловци 1924, 11.

⁵⁶⁷ Подаци Драгице Радосављевић (2012) власнице куће грађене 100 година раније.

⁵⁶⁸ Lj. Nikolin, *nav.deło*, 97.

⁵⁶⁹ D. Ahmetović – Tomka, *nav.deło*, 235.

⁵⁷⁰ Lj. Nikolin, *nav.deło*, 142.

Бачком Петровцу. Вишегодишње истраживање градитељског фонда овог места предвиђало је чување више просторних целина са различитим степеном заштите. До данас су заштићене две куће у Мокићевој улици и кудељара „мљач”.

Кућа у Мокићевој улици бр. 7, у старом, тзв. Рацком крају, је полукопана набојница, саграђена у том периоду. (сл. 226) Двосливни кров је покривен просто ређаном трском без подрезивања у доњој половини крова. Кровна конструкција је једноставна, направљена од тање обле грађе која се у народу назива *бунарске мотке*.

Сл. 226 Кућа, Мокића 7

Сл. 227 Ентеријер куће

Цела зграда је споља и изнутра омазана земљаним малтером и окречена више пута у бело. Да би кречење било успешније око свих греда на таваници омотани су комади платна и потом прекречени.

Дужна кућа (словачки *хижа*, *дом*) постављена је чеоном страном на уличној линији. Карактерише је типичан троделни распоред просторија: гостинска соба, кухиња *титвор*, соба. На дворишној страни је широко препуштена настрешница. На уличном зиду је један прозор са дрвеним капцима и раван, троугласт забат од прућа, олепљен и омалтерисан блатом. Са исте стране, изнад прозора је и мали улаз на таван. Под, спуштен двадесетак центиметара у односу на околни терен, је од набијене земље, помазан и окречен. У кухињи је отворено огњиште са банцима са стране и плитком полукружном нишом између, а у собама су просте паорске пећи. Около пећи у предњој соби су дрвене клупе, а у задњој зидани банак.

Ентеријер је употпуњен намештајем и покућством које приказује културу становања крајем 19. века. У предњој соби је покућство намењено гостинској соби, (сл. 227) у кухињи испод отвореног оцака су постављени предмети за

спремање хране, док је у другој соби покућство намењено тзв. женским пословима.⁵⁷¹

Кућа у Б. Мокића бр. 9 заштићена је 1994. године. Саграђена је крајем 18. века, основу чине соба, улаз са кухињом, соба. Средња просторија куће била је подељена на два дела, предњи, из кога се улазило у собе и задњи, који је простор подоцака. У време стављања под заштиту Закона о културним добрима, у овом кухињском простору било је сачувано отворено огњиште и оцак, као и плитка полукружна ниша у којој су држани окачени судови.

На уличној фасади, за разлику од куће бр. 7, налазе се два прозорска отвора. Тршани кров је препуштен преко забата. Иако, као и претходни објекат, откупљена државним средствима и дата на старање Дому културе у Бачком Петровцу, порушена је пре неколико година.

Бачки Петровац је био центар производње хмеља, гајења и обраде кудеље. Сачувано је више грађевина у којима су се ове биљке обрађивале.

Сл. 228 Мљач

Мљач је други, словачки назив за стару кудељару у којој се трљањем омекшавала кудеља од које се даљом обрадом добијало платно. (сл. 228, 229) Саграђен је 1864. године и од тада до 1939. омекшавање кудеље вршено је помоћу камена кога су покретали коњи. Од 1939. године механизам покреће мотор. Како савремени начин живота и примена нове технологије уклањају изуме старе народне технике и начине прераде сировина, а тиме се губи и сазнање и о изгледу

⁵⁷¹ Н. Вулетић, *Три сеоске куће у Војводини*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI-VII (1976) 187-198; М. Ђекић, *Кућа као споменик културе*, 47-50.

и технолошким процесима прераде и производње у прошлости, чиме нестаје и културна баштина наших народа која указује на почетке, развој и достигнућа у народној материјалној и духовној заоставштини, односно о непокретној, покретној и нематеријалној баштини. Сама употреба термина, означава етничку заједницу која се бавила обрадом кудеље.

Предлози да се мљач откупи и пренесе у простор између две куће, 7. и 9. потиче још из 80-тих година прошлог века. До данас није реализован и остало је да се неким новим пројектом реши његова судбина.

Сл. 229 Механизам мљача

У Бачком Петровцу је постојао велики број објеката на саоницама, дрвени или плетени кошеви и амбари. Сем оног који се налази и данас у окућници бр. 7 и који ни по материјалу ни по времену градње не одговара кући поред које је постављен, ни један други није сачуван.

Сл. 230 Сушара за хмељ

Пројекат обнове најстарије словачке куће предвиђа формирање Музеја војвођанских Словака у још једном знаменитом и карактеристичном типу објеката за Бачки Петровац – сушари за хмељ.⁵⁷² (сл. 230) Његов саставни део била би целина у Улици Б. Мокића. Њоме би се презентовала култура становања и локалне традиције везане за обраду кудеље, а сам простор би био адекватан за представљање нематеријалне баштине словачке националне заједнице.

Словачка евангелистичка црква Св. Тројства, која и данас доминира центром Бачког Петровца, је обновљена 1822. године на месту старије из 1783. Особеност грађевине произилази из раритетне концепције према којој се поред чисто класицистичких елемената, јављају облици карактеристични за архитектуру неоготике. Након обнове 1904. мајстор Лехоцхог је осликао сцену Тајне вечере на главном олтару. Уз цркву је једносратни парохиски дом који својим стилским карактеристикама (биљни и геометријски мотивима, обрада кованих гитера на прозорима, обрада врата, окова и брава) складно допуњава ову целину.⁵⁷³

2.17 Темерин

Дворац је саградио гроф Шандор Сечењи крајем 18. или почетком 19. века. (сл. 231) Његови пројектанти нису познати, а мештани верују да је, поред цркве, Јожеф Киш пројектовао гостопримницу и источни део комплекса у коме се налазила коњушница. У посед породице Фернбах из Апатина долази 1874. године. Пространо здање окружује парк, површине 20 јутара, који је некада зидом и озиданим шанцем био заклоњен од спољашњег света. За време породице Фернбах, њихов баштован Винце Сандек је парк претворио у арборетум, пун цвећа, украсног биља и водоскока, са две салетле – једној у башти, другој на узвишењу изнад језера. (сл. 232) Породица и њени гости су пуно времена проводили у парку, њиме су недељом шетали и обични грађани, а осталим данима привилеговани – ђаци и локални интелектуалци.⁵⁷⁴

⁵⁷² Пројекат у сарадњи са Националним саветом Словака у Војводини, израдио Покрајински завод за заштиту споменика културе из Петроварадина.

⁵⁷³ Решење број 02-622/2, од 10.11.1971, Нови Сад, бр. регистра 791, споменик културе од великог значаја. *Темерин, Дворац Фернбах*, Споменичко наслеђе Србије, 98.

⁵⁷⁴ <http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-12>,

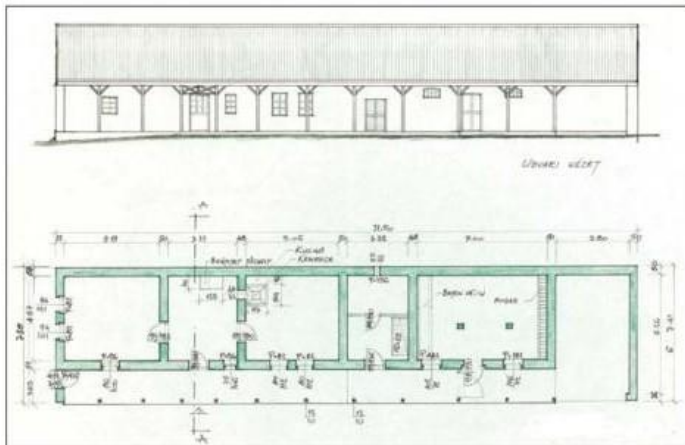

Сл. 231 Предња фасада дворца (Марковић)

Сл. 232 Салетла у парку (Марковић)

Данашња Завичајна кућа темеринских Мађара постојала је још 50-тих година 19. века. Дебели земљани зидови су вероватно још старији, преживели су спаљивање села 29. августа 1848. Кућа је приказана на катастарској мапи насеља из 1892. на парцели број 2087.

Сл. 233 План основе куће и дужна фасада

Сл. 234 Машина за веш

Овај дужни објекат саграђен је на северној ивици плаца који гледа на Тулабару, једну од старих улица у насељу. (сл. 233) Има земљане зидове, који су се временом подебљавали према доле. Под истом кровом се налази стамбени део (соба, кухиња, соба, остава са вратима за таван), штала и шупа за кола. Покривена је трском, улични забат *прочеље* од косо унизаних дасака са мотивом сунчевих зрака у врху је последњи у околини са овим естетским карактеристикама. Окренена је у бело, сокл и степенице са улице у црно, у складу са локалном традицијом. Мала, улична капија води до трема *ганга* некада поплочаног циглама. На његовом зиду се налази венац од белог лука, док позади гребени и остали

ручни алат подсећа на некада велики значај кућне обраде кудеље. На гангу је и дрвена машина за прање веша.⁵⁷⁵ (сл. 234)

3. Нематеријално наслеђе

Обимне и осмишљене активности на заштити непокретног културног наслеђа нису претходних година укључивале рад на нематеријалним културним добрима, као једном од чинилаца материјалног и природног наслеђа. Након што је Србија ратификовала 2010. године **Конвенцију о заштити нематеријалног културног наслеђа** (Convention for safeguarding of the intangible cultural heritage),⁵⁷⁶ прихватајући став да је оно главни покретач културне различитости и гаранција одрживог развоја одређене културе, формиран је Центар за очување нематеријалног наслеђа, Национални комитет и Комисија за упис добара нематеријалног наслеђа 2012. године. У новоформираном Националном регистру нематеријалног културног наслеђа Србије нашло се 27 обичаја, занатских знања и вештина кулинарских специјалитета, приредби, ритуала и осталих тековина народне традиције. Са простора Великог и Малог бачког канала, као и целе Бачке ниједан елемент, а нематеријалног наслеђа је пуно.

Оно је афирмисано у свим својим облицима. Посебно је видљива активност на обнови појединих заната и услужних делатности за које се процењује да могу бити тржишно атрактивне. Од када је Министарство трговине и услуга Републике Србије донело је Правилник о одређивању послова који се сматрају уметничким и старим занатима, односно пословима домаће радиности 2005. године⁵⁷⁷ а 2009. имплементирало пројекат „*Подришка очувању и унапређењу*

⁵⁷⁵ <http://www.temerinitajhaz.org.rs/Tajhaz%20SRB/TajhazSRB.htm>

⁵⁷⁶ Конвенција је усвојена на 32. седници Генералне скупштине UNESCO-а у Паризу 17. октобра 2003. године. Под појмом *нематеријално културно наслеђе* подразумевају се поступци, приказивање, изражавање, знање, вештине, као и инструменти, објекти, споменици и културни простори са њима повезани, које заједнице, групе, а у неким случајевима и појединци, препознају као део свог битисања. Ово нематеријално културно наслеђе, које се преноси из генерације у генерацију, стално се обнавља и допуњује, као реакција на околину и везе са природом и историјским развојем, тако да ствара осећај идентитета и сталности, промовишући културну различитост и људску креативност. Исказује се кроз усмену традицију, извођачке уметности, друштвене обичаје, ритуале и прославе, традиционалне занате.

⁵⁷⁷ Службени гласник РС 21/2005. Годину дана касније 2006. године, Парламентарној скупштини Савета Европе, наша делегација је поднела Поднесак за усвајање *Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* коју су сачинили студенти Правног факултета Универзитета у Београду Иако, ова конвенција није усвојена, говори колико су неке друге структуре, ван

старих заната у Републици Србији“, који је поред осталог предвидео уређење простора за производњу, излагање и продају производа и услуга старих заната, на терену су забележене промене. Пошло се од тога да се одрживи развој старих заната развија у два правца:

- израда реплика занатских производа и производња сувенира (и минијатура) и
- примена традиционалних техника и орнамената на савременим употребним или декоративним предметима.⁵⁷⁸

Етнографски музеј у Београду у оквиру овог пројекта издао је *Каталог старих заната у Србији*, у коме је обрађено 15 традиционалних заната.⁵⁷⁹ Овај музеј, уз помоћ Министарства културе Републике Србије, посредством интернет портала Zanati.org посвећеног заштити и обнови заната покушава да афирмише занатско умеће наших мајстора као важан сегмент националног идентитета са жељом да повеже све заинтересоване: занатлије, ликовне уметнике, дизајнере, културне и образовне установе, младе, државне управне органе, локалне самоуправе, приватне фирме, невладине и туристичке организације, туристе, добављаче сировина, малопродаје занатских производа, медије.

На подручју Апатина и Сомбора, према Регистру који води надлежно Министарство, 33 занатске радионице имају сертификат старих заната. При томе, само једна од њих ткачица свиленог дамаста у Бездану је заштићено културно добро.

Уз старе занате иде и домаћа радиност. Најрепрезентативнији производ домаће радиности, којој временом припомажу и пратећи занати су ношње народа који живе на овом простору. Најстарије визуелне забелешке ношњи оних који су препознати као градитељи канала Мађара, Немаца, Срба и Шокаца потичу из већ више пута поменутог албума, па се може с правом претпоставити да су ови снимци настали седамдесетих година 19. века. Свакако, на њима су приказани неки дотерани, добростојећи становници неименованих села, при чему су то свакако међу старијима, ако не и најстарије визуелне информације о њиховом изгледу.

институција културе, озбиљно схватиле могућности Конвенције и почеле да је примењују пре ратификације.

⁵⁷⁸ <http://www.starizanati.gov.rs/>

⁵⁷⁹ <http://www.zanati.org/srb/promocije/katalog-starih-zanata-u-srbiji.html>

Немачко становништво је приказано у својим строгим црним ношњама, које једино одступање исказују у одевању младе девојке која носи плисирану шарену сукњу и плетеним патикицама на ногама жена (сл. 235) Мађарско становништво је приказано са две фотографије, на једној су пастири у живописним сукненим огртачима украшеним тракама *суркама* са алаткама које карактеришу њихов живот, на другој породица снимљена уз кућу где живи (сл. 236, 237).

Сл. 235 Ношња Немаца дуж канала (Албум)

Сл. 236 Пастири (Албум)

Сл. 237 Мађарска породица (Албум)

Срби су представљени фотографијом младенаца са свећама у рукама, везаних руку, док им се свештаник обраћа, а девер са пешкиром и рођаци стоје уз њих. (сл. 238) Сви су одевени у грађанску ношњу, оглавља указују на постојање убрађаја – посебне врсте невестињског оглавља млађих жена.⁵⁸⁰ Невеста на глави има мали украс вероватно од цвећа и огрнута је великом свиленом марамом.

Сл. 238 Српски пар на венчању (Албум)

Сл. 239 Шокци (Албум)

Шокице са својим богатим оглављима и Шокци са шеширићима снимљени су испред неке дужне куће, покривене бибер црепом, са гонгом са зиданим стубовима (сл. 239). Разноврсност покривала за главу указује на веренички венац са перјем украшен тракама на леђима, невестињски венац, оглавље удатих жена. Видљиво је да су се кошуље, мушке гаће и женски скути израђивали од шотиша - типичног набраног ткања, на фотографији су забележени и чипка и елементи веза.

3.1 Избор најкарактеристичнијих елемената нематеријалне баштине

3.1.1. Безданско ткање

До сада је заштићено као покретно културно добро али треба размотрити контекст и проблеме његове заштите. (сл. 240) У Бездан, некада врло значајно

⁵⁸⁰ према К. Новаковић, *Свечана женска оглавља у Војводини*, каталог изложбе, Нови Сад 2005, 22.

насеље на северу Бачке је, још крајем 19. века, из Чешке и Мађарске пренето занатство уметног ткања, опрема и разбоји. Уметнички ткач Јанош Шмит, који се у Бездан населио 1871. године, напустио је дотадашњи рад са кудељом и ланом и прешао на ткање дамаста од увозног, специјално обрађеног лана из Чешке и Енглеске. После Другог светског рата један број базданских приватних ткача – занатлија удружио је средства и основао ткачку задругу „Дунав“. И данас се, иако у мањој мери, тка на дрвеним разбојима из 19. века који су у своје време били најсавременија технологија жакард ткања са бушеним картицама.

Сл. 240 Ткачница

Но, решењем о заштити свих 18 разбоја и шпул-машина, које је донео Музеј науке и технике из Београда штити се ово значајно наслеђе као артефакт све док радионица ради, али се њиме не штити и оно нематеријално – ткачко знање. Мишљења сам да је, у условима започетих промена, када се уместо ланеног влакна као сировина користи памук и ралон, када недостају стари мајстори и када је недовољно афирмисана сама производња (за несметан рад ткачнице потребно је знање од припреме предива, преко самог процеса ткања до његове дораде) и када је приватизација изведена на неадекватан начин, занатско умеће угрожено. Сходно решењу Министарста привреде Републике Србије, а на основу Правилника о старим занатима... производи безданске ткачнице од дамаста сматрају се производима уметничког заната и имају одобрење за коришћење ознаке „производ старог заната.“ Као такви испуњавају све услове за културно добро нематеријалне баштине. Можда ће то допринети и заштити преосталих старих ткачких занатских радионица у Бездану које се налазе у

приватном власништву, у старим кућама својих ткача. У условима интегралне заштите покретног, непокретног и нематеријалног наслеђа, стари ткачи, као „живи трезори баштине“ требало би да пренесу своја знања млађим генерацима и на тај начин знање ткања бушеним картицама буде третирано као културно добро. Брендирањем безданско ткање требало би да постане производ који ће себи омогућити сигурну будућност.

3.1.2 Кломпар у Бачком Моноштору⁵⁸¹

Најприступачнија и најјефтинија обућа која се носила у Бачкој, Срему, Банату, биле су дрвене кломпе. Коришћене су и лети и зими, и за сунца и по киши и снегу. Зими се у њих стављала слама, уз обавезне вунене чарапе. Израђивали су их мајстори – кломпари. У Бачком Моноштору било их је некада око 200 стотине. Последњи од њих Стипан Ковач и данас ради користећи алат наслеђен од свога деде. (сл. 241) За израду кломпи користи дрво црвене врбе. Почиње од грубе обраде дрвета секиром, наставља обрадом специјалним финијим ножем, а унутрашњост дуби металним кашикама различитих величина.

Сл. 241 Радионица Стипана Ковача (Марковић)

3.1.3 Рогозар у Бачком Моноштору⁵⁸²

Рогоз је барска вишегодишња биљка која расте у мочварним пределима. Карактеристичан је за средње и плитке стајаће воде. Лист одрасле биљке садржи једну врсту смоле која се користи за инпрегнацију платна које, када се њоме

⁵⁸¹ <http://www.hrvatskarijec.rs/vest/50/Stipan-Kovac,-klompar:-Stari-zanat,-put-u-svijet/>

⁵⁸² <http://handmade.sombor.org/2012/10/08/rogozar-na-televiziji/>

намаже, постаје непромочиво. (сл. 242) Од корена рогоза може се правити и брашно које служи као додаток брашну житарица.

Мајстор Стипан Туркаљ, рогозар, ради цекере и асуре. (сл. 243) Да би почео са радом одлази чамцем на место где расте рогоз, коси га и доноси кући. Ту се суши. Када крене са радом, рогоз потапа у воду да би омекшао. На вертикалном дрвеном разбоју плете стабљике рогоза, које чине чврсту структуру са основом канапом. Након што се исплете корпа жељене величине, скида се са разбоја, савија и спаја, плету се ручке. Иначе, од рогоза се израђују и декоративни предмети, кошнице за пчеле.

Сл. 242 Трска (Митић)

Сл. 243 Стипан Туркаљ, рогозар (Митић)

3.1.4 Корпарство

Занат развијен у подручјима богатим врбом. Поред Тисе било је доста врбака, па су прављене јефтине корпе и котарице, поред Дунава је било доста племенитих врста (црвена врба) од којих се правио и намештај и декоративни предмети за домаћинство.⁵⁸³ У доба свиларства, израђивали су корпе за пренос свиленех буба, поред тога пекарима корпе за хлеб и саћурице, било је и кофера од прућа, корпи за огрев, данас је то производња цегера, украсних предмета. (сл. 244)

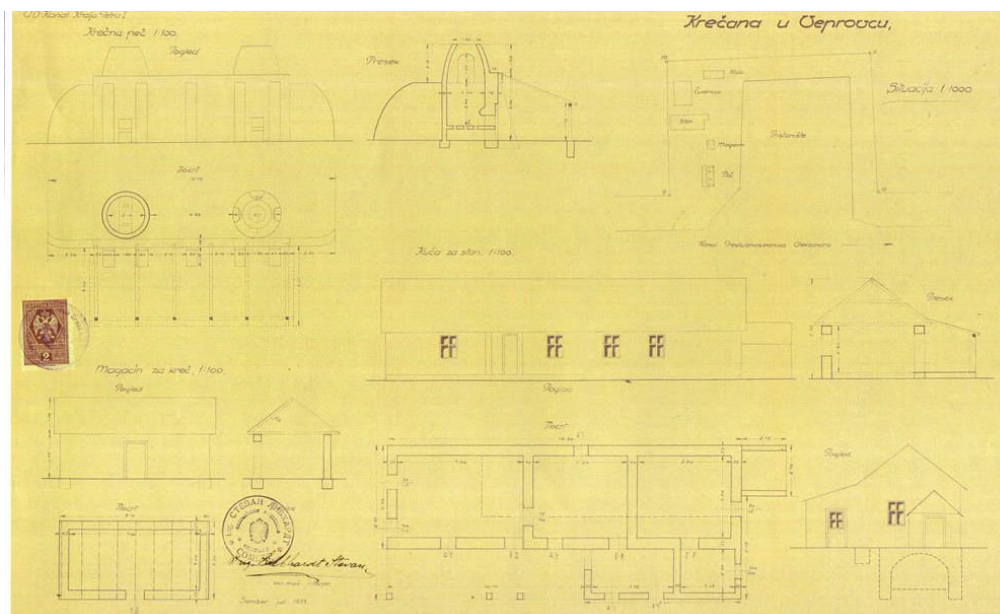
⁵⁸³ М.Тешић, V. Lazić, *Doka Dimitrijević, korpar novosadski*, Сатри занати у Војводини VIII (1992) 327- 329.

Сл. 244 Корпар

3.1.5 Печење креча

Иако у Бачкој није било кречњака, овај занат је био веома развијен. Дерegliјама се доносио кречњак а не печени креч из разлога безбедности. Половином 19. века у већ поменутој кречани у Сомбору пекло се око сто тона креча. У приликама када је само 29 кућа било на спрат, а све остале приземне, често набојнице трском покривене ова количина је била довољна за потребе града. И не само за градњу, креч је поред масле соде и калијум хлорида, био једино дезинфекционо средство. (сл. 245)⁵⁸⁴

Сл. 245 План кречане, куће кречара и магацина за креч у Крушчићу (АВ)

⁵⁸⁴ План кречане у Вепровцу (Крушчићу), АВ, Ф. 39, кутија 117.

Кречари су га пекли у количини коју су могли да продају за месец или два. Продавао се на вашарима и пијацама, некад ношен колским колима покривеним поњавом као заштитом од кише, касније камионима.

Данас је очуван као занат у Турији.⁵⁸⁵

3.1.6 Риболов

Рибарство је у Бачкој било развијено пре градње канала. (сл. 246) Смањивањем водених површина регулацијом вода долази до смањења риболова. На Францовом каналу су рибама од 19. века сметале парне машине због којих долази до умањења рибљег фонда. Смањење ове привредне делатности доводи до организовања рибарења кроз одређене привредне организације које су имале дозволу за риболов.⁵⁸⁶

Сл. 246 Риболовци у Градишту (Вајсенбек)

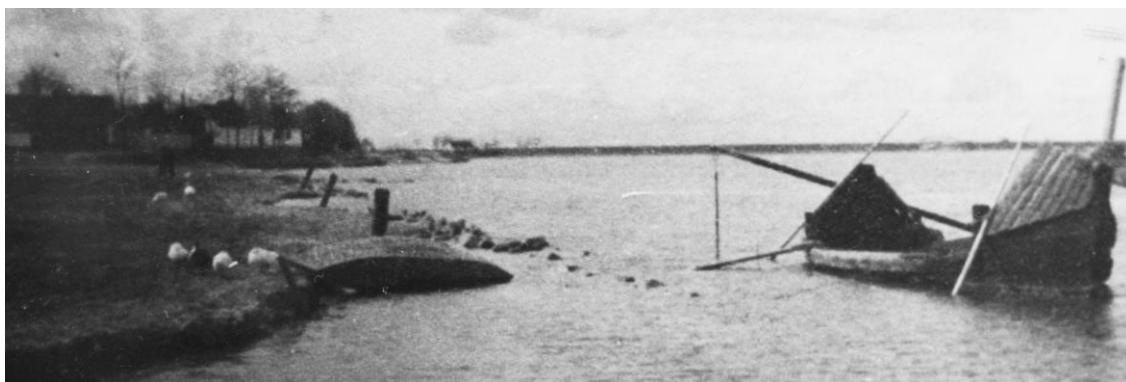
Сл. 247 Канал, Бељанска бара и Криваја (Марковић)

⁵⁸⁵ V. Devavari, *Pečenje kreča u Vačkom Monoštoru*, Стари занати у Војводини, ПЧЕСА VIII (1992) 186-189.

⁵⁸⁶ S. Borovsky, *nav.delo*, 400.

Риболов је одувек био развијен на воденим површинама око Турије, пецало се на Белој бари и Великом Бачком Каналу. (сл. 247) На њега није утицало присуство парних машина јер индустрије у Турији није било. То је омогућило да се очувају традиционалне технике рибарења.

Један, данас већ скоро заборављен начин риболова некада врло распрострањен био је помоћу постављања „главчина“. Прављени су од трске. Квалитна, чврста трска у доњем делу зашиљена плела се жицом. Таква платна од трске побадала су се у муљ тј. преграђивала воду на ужим деловима и тамо где дубина воде није велика. Платна трске *главчине* постављана су делом у правој линији, а делом у кружне оградe по принципу мишоловке, односно вршке. У главчине је риба лако улазила а тешко излазила. Риба која уђе вадилa се мередовом. Улаз у кружни део главчине прављен је са обе стране преграђеног воденог тока.⁵⁸⁷ Чувала се у посебно направљеним пловилима. (сл. 248)

Сл. 248 Чување уловљене рибе (Вајсенбек)

3.1.7 Сомборски содари

Сода-вода је освежавајуће пиће настало комбинацијом воде и угљене киселине, по мало киси и кипи, користи се за припремање киселог теста, за добру пробаву, али највише за прављење шприцера.

Традиција прављења и пијења соде у Војводини је дугачка. У Сомбору је, као и у свим другим местима, сваки содација имао је свој реон, своју кафану, бирцуз, гостиону, коју је снабдевао. Прве машине за прављење сода-воде су се покретале физичком снагом најстора и чланова његове породице коју су окретали

⁵⁸⁷ К. Čonkić, *Žabalj kraj Jegričke – Jegrička u Žablju*, Jegrička, Novi Sad 1996, 305.

велики точак. Касније се користи широки каиш и струја као погонско средство. Сваки содарски мајстор има је своје водарско буре у које је некада стајало и по 800 литара воде која се доносила са артерских бунара.

После Другог светског рата сомборски содари су се удружили у Задругу. До скорога тј. примене нових санитарних прописа, содације су се држале старих опробаних метода, само су своје пуне сифон-флаше уместо шпедитерским колима носили комби-возилима. И флаша, које је некада производила Прва српска фабрика стакла у Параћину, више нема, па се содари сналазе. Уместо оловних „глава“ на флашама су сада пластичне.⁵⁸⁸

3.1.8 Чамција

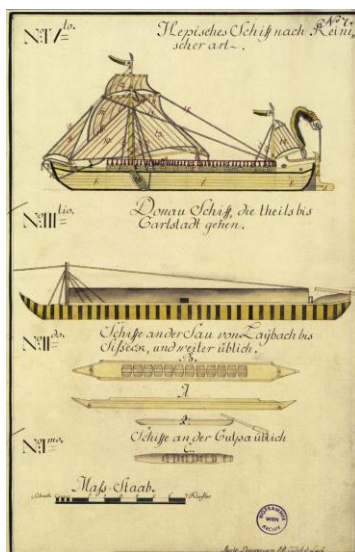
У селу које живи на води и од воде као што је Бачки Моноштор увек је било много чамаца којима су се превозили људи, стока, дрва и који су се користили за пецање и рибарење. Последњи од моношторских чамција Ђура Ранг (сл. 249) и данас израђује дрвене чамце различитих величина и типова. (сл. 250) Раније се као материјал за израду користила црвена врба, данас је то црни бор и храст. За склапање једног чамца потребан је један дан, а са заштитом, катранисањем и лакирањем три дана. У овој радионици израђују се дугачки, до 8 метара теретни чамци на врху сужени, при дну проширени *хајови*, мали рибарски чамци дужине до пет метара, моношторски тип чамца, сужен са оба краја, ширине око метра погодан за пловидбу околним теренима обраслим трском и шипражјем. Прави куриозитет представља изградња шајке дугачке 18 метара за потребе пловидбе посетилаца.⁵⁸⁹ (сл. 251)

Сл. 249 Мајстор Ђура (Митић)

⁵⁸⁸ М. Вељански, *Sodari*, Стари занати у Војводини, ПЧЕСА VIII (1992) 190- 192.

⁵⁸⁹ Нацрти врста лађа које се користе на Дунаву и његовим притокама, Ратни архив у Бечу NS 317, у: *Пловидба Дунавом и његовим притокама*, каталог, 63.

Сл. 250 Врсте пловила

Сл. 251 Шајка (Митић)

3.1.9 Израда невестинског венца

Код свих народа у Војводини важан елеменат одевања представљају женска оглавља. Међу њима, најзначајнија су свечана невестињска покривала за главу. У бачкопетровачкој варијанти словачке ношње ношени су веома тешки и високи невестињски венци. До двадесетих година 20. века израђивани су мањи, од металне жице и вештачког цвећа, беле, плаве и ружичасте боје. Венац је састављен од два једнака дела која су се спајала изнад главе. Део венца је висио и на леђима и на грудима. Касније, венац постаје виши, цветићи су мањи, углавном беле боје, а део венца чине и низови белих перли и сребрних трака. Саставни део венца је *колесо* састављен од свилених пантљика црвене који су носиле девојке, тако да се коса невесте уопште није видела.⁵⁹⁰

3.1.10 Обичаји у мађарским свадбама у Бачкој⁵⁹¹

Термин свадба на мађарском језику првобитно је означавао место становања, стан, касније добија значење обилан оброк, славље, а у новије време

⁵⁹⁰ М. Bosić, *Narodna nošnja Slovaka u Vojvodini*, Novi Sad 1987, 190.

⁵⁹¹ Изложбу *Нематеријално културно наслеђе војвођанских Мађара* организовао је Градски музеј Суботица http://www.gradskimuzej.subotica.rs/?page_id=5878. Обичаји у мађарским свадбама у

– само јело и весеље које га прати. Карактерише је постојање мајстора церемоније, који своја знања ритуала и обичаја преносе са генерације на генерацију. Након просидбе, када се будући младожења дарује марамом, обавља се веридба у његовој кући уз ручак или вечеру. Након проглашења у цркви, обзнањује се дан венчања. Некада се одржавало током недеље, данас суботом и недељом. Главни актери су поред младе и младожење, младожењини родитељи (öğöтара і öğöтаныа), невестини родитељи (búsара і búsаныа), девер и деверуша, као и мајстор церемоније.

У традиционалне припрема за свадбу спада украшавање шешира, штапа и чутуре, позивање званица, ношење кревета, девојачко вече, момачко вече. Елементи саме свадбе су: пријем званица, кумовски колач, опраштање невесте од породице, грађанско и црквено венчање, плес у црквеној порти након венчања, плес девера и деверуше, вечера, игроказ (уношење лутке „невесте“ од сламе, прикупљање новаца за „кашу“, пародија оплакивања мртваца, сахране и сл.) који се одвија током ритуалног уплитања косе невесте и подизања у пунђу чиме се означава промена њеног друштвеног статуса, плес са невестом, испраћај младе жене, „успављивање“ младенаца, повођани и завршни свадбени обреди.

Неке од мађарских обичаја су преузети и у српским срединама: плес са невестом који се игра уз звуке чардаша, говор церемонијал мајстора...

3.1.11 Припрема ускршњих јела у Руском Крстуру

Русини у Руском Крстуру, иако гркокатолици, Ускрс обележавају по јулијанском календару.⁵⁹² Сачувани обичаји представљају синтезу црквеног и породичног обележавања овог празника. Њихова специфичност је освећивање хране у цркви на Ускрс, као и сама њена припрема.

Бојење и шарање јаја се обавља на Велики петак. На Велику суботу се припрема сирец, обредно јело од јаја и млека. Припрема се и пасха (паска), обредни ускршњи колач. Кува се шунка, као и небојена јаја и спрема се остала храна за освећивање у цркви: шарана јаја, кувана ољуштена јаја, кобасице,

Бачкој један је од предлога Мађарског националног савета за Националну листу нематеријалне баштине. Образложења предлога добила сам од Јудит Рафай, етнолога.

⁵⁹² Ово се наглашава јер нпр. у Ђурђево Русини користе грегоријански календар.

маслац, млади лук. Домаћице припремају плетену корпу у коју ставе ову храну и покрију је лепо украшеном салветом која се користи само за ову прилику. Освећивање хране се обавља најчешће у црквеној порти или у самој цркви. После се сви међусобно дарују и размењују јаја уз поздраве „Христос воскрес“. Освећена храна се у кућама једе на свечаном обеду.⁵⁹³

3.1.12 Припрема традиционалног бачкопетровачког кулена

Петровачки кулен је особеност словачке заједнице. Прави се од најквалитетнијег свињског меса. За његов квалитет важна и је паприка која се традиционално производила у селу. Након брања се низала у венце и остављала да се осуши. Да би имала лепу црвену боју, након сушења се чистила од семенки и свих делова из унутрашњости, сушила некада у простору паорских пећи, данас у рерни. Осушена, носила се код паприкара да је самеле. У Петровцу се за кулен каже да је најбољи ако је *хорки* (љут). Сушио се на вишњевом дрвету.⁵⁹⁴

3.1.13 Скорупача

Скорупача је јело које се спрема упржавањем млечне масти (из скорупа млека, некад од самог путера) у које се додаје брашно. Првобитно се користило овчије млеко и кукурузно брашно, да би се у време када је говедарство сменило овчарство а увођењем нових сорти говеда, млеко постало квалитетније, јело спремало од крављег млека и пшеничног брашна. Крајем 19. века скорупача почиње да се производи за продају на пијацу. Док упржени путер постаје део исхране грађанског сталежа, „технологија справљања саме скорупаче осваја како градска, тако и сеоска домаћинства, независно од верске и националне припадности.“⁵⁹⁵

⁵⁹³ Подаци из формулара – предлога за националну Листу нематеријалне баштине, обрадила Тања Бугарски, етнолог Музеја Војводине.

⁵⁹⁴ Подаци добијени од Ане Сеч, етнолога Музеја Војводине.

⁵⁹⁵ А. Пап, Скорупача, текст предлога нематеријалног културног добра, Завод за културу војвођанских Мађара, Сента.

3.1.14 Обичај справљања спиралних тестенина

На подручју Великог бачког канала, међу мађарским калвинистичким становништвом Врбаса сачуван је обичај справљања спиралних тестенина (lúdgége, bordáslaska, gégetészta).⁵⁹⁶ Чешаљ, као прибор потребан за њену израду, први пут се помиње 1782. године, о ранијем начину израде нема података. Као сировина користи се пшеница са већим садржајем глутена каква се производила на земљишту Потиског региона. Док у матичној земљи, осим свог мађарског обележја, она изражава регионални идентитет, ван граница земље, она поприма верски и етнички карактер. Калвинисти који су се населили у јужној Угарској традицију справљања ове тестенине су чували као породично благо и стављали у празничну кокошију супу. Повећану производњу и популарност доживљава од деведесетих година 19. века када пристижу нови досељеници калвинистичке вероисповести који представљају нови круг купаца. Израда тестенина више није ствар једне породице, помоћ се тражи од суседа или рођака и заједно се припрема у просторијама ове верске заједнице.

3.1.15 Мускат- крокан са Бисерног острва

Када је далеке 1781. или 1782. спахилук Нови Бечеј откупио цинцарски трговац Павле Хаџимихајлов није ни мислио да ће се наследници поседа бавити виноградарством и повртарством. Али регулацијом Тисе и пресецањем њеног меандра, направљена је најпре мртваја, а потом и плодно тло, које је, иако повезано земљаним путем са копном, названо Бисерним острвом. Након добијања племства, уз презиме Хаџи Михајлови добијаји и додатак Сисањи. Једна од унука Сисањијевих Елизабета свом мужу Липоту Рохонцију донела је у мираз 650 јутара на Бисерном острву. Њихов син, Гедеон Рохонци, поред баштованства и узгоја воћа бавио је узгојем грожђа мускат-крокана пореклом из Француске или Алжира. Ова сорта данас се само још на овом месту може набавити. Од грожђа је прављено истоимено вино врхунског квалитета жућкасте боје. Питко, ароматично, сматрало се вином богаташа. Скупо је јер се грожђе од кога се прави тешко одржава,

неотпорно сваком је на болести, плесни и хладноћу. Свака нова берба има посебан квалитет па се не може сврстати по годинама бербе.⁵⁹⁷

3.1. 16 Иконе на стаклу

У готово насељу дуж канала забележено је постојање икона на стаклу. И док су оне у католичким срединама рад аустријских и чешких радионица, православне и гркокатоличке иконе настају у локалним радионицама. Иначе, ова техника осликавања икона које су поред званичне, велику улогу имале и у приватној побожности, распрострањена је на подручју данашње Војводине од средине 18. века. Према мишљењу Миленка Филиповића, најлепше и најзанимљивије иконе на стаклу рађене су у Сомбору и његовој околини.⁵⁹⁸ Најпознатији су мајстори сомборске и стапарске радионице, забележено је и постојање радионице у Руском Крстуру. Најстарији помен је у инвентару сомборске цркве Светог Ђорђа из 1803. године који бележи да се у олтару налазила икона Распећа Христовог израђена на стаклу, у другој половини 18. века, осликана на основи од златних листића. У Сивцу је забележена икона у приватном власништву са приказом више ликова, Св. Николе, Исуса Христа, Богородице, Св. Архиђакона Стефана, Св. Георгија.⁵⁹⁹

Познате рускокрстурске иконе гркокатоличке провинијенције настале од средине 19. века карактерише тамна позадина и сликање у фолклорном духу, односно светлоплава позадина од краја 19. века. Најчешћи мотиви су Распеће Христово и Богородица Христом. Као узор су им служиле српске и руске иконе, као и графички листови и вез Христифора Жефаровића. Иконе на стаклу у Руском Крстуру рад су локаних стаклописаца - столара који су израђивали и осликали намештај русинске клијентеле.⁶⁰⁰ (сл. 252, 253, 254, 255)

⁵⁹⁶ А. Пап, Обичај справљања спиралних тестенина, текст предлога нематеријалног културног добра, Завод за културу војвођанских Мађара, Сента.

⁵⁹⁷ http://www.vibilia.rs/srpski/izvestaj/0403/rohoncija_250804.pdf

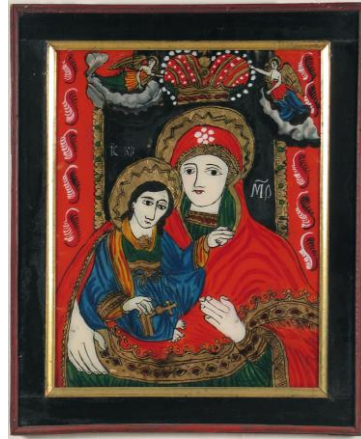
⁵⁹⁸ М. С. Филиповић, *Иконе на стаклу код војвођанских Срба*, РВМ 1 (1952) 79-87.

⁵⁹⁹ Д. Шкорић, *нав. дело*, 15, 56.

⁶⁰⁰ Ш. Цобел, *Руски Крстур – један од центара сликања икона на стаклу у Војводини*, Рад XX конгреса удружења фоклориста Југославије у Новом Саду 1973, Београд 1978, 391- 410.

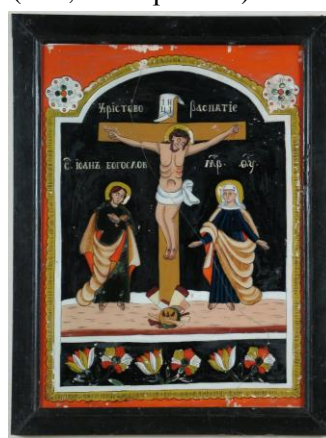
Сл. 252 Распеће (ВМ, инв. бр. 4761)

Сл. 253 Богородица са Христом (ВМ, инв. бр. 4762)

Сл. 253 Распеће (ВМ, инв. бр. 5972)

Сл. 254 Распеће (ВМ, инв. бр. 5989)

Становништво села и салаша је до ових икона долазило куповином на вашарима и пијацама. Сликари су, путујући колским запрегама, на месту продаје иконе кукама качили на странице кола и тако формирали неку врсту продајне галерије. Цена иконе се формирала према њеној величини, а мајстор је за поруцбу узимао капару.⁶⁰¹ У Сомбору их и данас има преко 200, у околним селима и салашима бар толико, једна број је сачуван у Руском Крстуру.

3.1.17 Дрворезбарство у околини Сомбора

Традиција уметничке обраде дрвета у Подунављу најизразитије је сачувана у околини Сомбора, у Бачком Моноштору, Стапару и околним салашима, среће се код шокачког (Бачки Моноштор) и српског становништва. Изражавала се у

⁶⁰¹ Д. Шкорић, *нав.дело*, 88.

обради дрвених стубова тримова кућа, капија, амбара, рагастова на свињцима, заветних сеоских крстова, крстача на гробљима. Исти мајстори – колари израђивали су и преслице. Све њих карактеришу површине резбарене и бојене. Код крстача, породица је бирала дрво, а колар који га је израђивао одлучивао је како да је декорише. За украшавање су коришћени геометријски мотиви (цик-цак, *вучји зуб*), флорална плитка резбарија: стилизовано лишће, лале, лале које расту из срца (надробни споменици), срца. Мотиви лале и срца, сматра се, пристигли су са немачким занатлијама у 18. веку. Крстаче у Бачком Моноштору су задржале архаичније елементе, женски крстови су били тролисни, мушки са карактеристикама латинског крста, краци су жљебљени на украсници са кованим клином и ружом од лима. Било је обавезно бојење у три боје (црна, жута, смеђа или бела, светлоплава, светло црвена). Избор мотива (ромб, квадрат, троугао...) и боја бирани су према полу и старости покојника. Мађари и Немци нису прихватили ову традицију.⁶⁰²

3.1. 17 Свирање на гајдама

Сл. 256 Макса Мудринић, сивачки гајдаш

Пре свирања на гајдама, сивачки чобани су свирали на *карабљици*, примитивном инструменту, њиховој претечи. Велике српске трогласне кумовске

⁶⁰² V. Besedeš, *Rezbareni nadgrobni spomenici u opštini Sombor*, Rad vojvođanskih muzeja 33 (1991) 177-181.

гајде у Бачкој се данас могу само чути у Сивцу. (сл. 256) У овом насељу било је седам гајдаша после Другог светског рата, у Србобрану тринаест, познати су били и они из Стапара, Сомбора. На гајдама се свирало на мањим веселјима. Свирало се за забијачкама чији се стари називи *диснотори*, *карбиње* данас ретко чују. У свадбама посебну улогу су имали кумовски свирци. Кум је од почетка до краја уз себе имао свог гајдаша.⁶⁰³

4. Природно наслеђе

Канали повезују атаре, села и градове. Као човекова интервенција у простору, којом су мочваре, баре и тршћаци претворани у оранице и пашњаке, у многоне су нарушили природне елементе простора. Но, како су истраживања показала, у њиховој непосредној околини упркос томе, постоје очуване природне предеоне целине које су због својих споменичких својстава заштићене као природна добра.

4.1 Специјални резерват природе *Горње Подунавље*⁶⁰⁴

Заштићено природно добро налази се у граничном делу према Мађарској и Хрватској и представља пример „настајања оних облика биотопа и биоценозе, који се појављују као последица меандрирања велике реке на равничарском терену.“ (сл. 257) Реч је о различитим еко-системима: воденим, мочварно-барским, шумским и слатинама. Иако су под утицајем човека различити еко-системи: водени, мочварно-барски, шумски и слатине измењени на мањем простору, и данас су моношторске шуме јединствена станишта орла белорепана и црне роде, али и ретких и угрожених биљних врста на Карапанци. У његовом саставу су природни водотокови старих токова Дунава, мртваје, баре, а режим заштите обухвата и тзв. антрипогене токове: део Великог бачког канала, део Бајског канала. Његов концепт заштите и развоја заснован је на томе да се „унапреде све постојеће и реинтегрисане природне вредности, уз ограничење

⁶⁰³ <http://www.sivac.net/maksa-gajdas.htm>

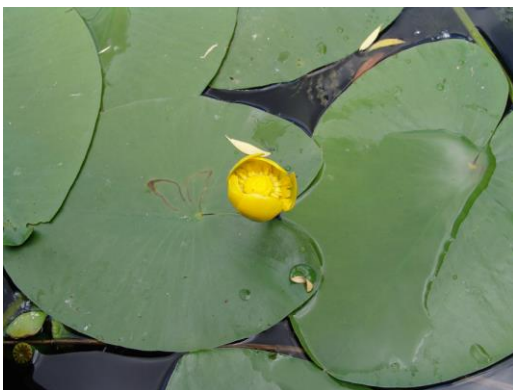
⁶⁰⁴ Уредба о заштити специјалног резервата природе *Горње Подунавље*, Сл. гласник РС 45/ 2001.

људских активности. Одржавање барско-мочварних еко-система омогућава и сечу трске у ограниченим количинама.⁶⁰⁵ (сл. 258, 259)

Сл. 257 Подручје природног добра

На територији Горњег Подунавља налази се више културних добара и добара под претходном заштитом.⁶⁰⁶

Сл. 258 Жути локвањ

Сл. 259 Код безданске преводнице

4.2 Парк природе Бељанска бара

Иако бара по називу, Бељанска бара је речица које се протеже широко и мирно од старобечејских салаша, настаје од седам плитких језера (долова) која се

⁶⁰⁵ V. Stojanović, *Specijalni rezervat prirode „Gornje Podunavlje“*, Novi Sad, 2002, 9, 13, 17-18. Јединствен је природни предео са Копачким ритом у Хрватској и Геменцом у Мађарској, V. Stojanović, *Turizam i održivi razvoj*, Novi Sad 2011, 151.

⁶⁰⁶ Место Батинске битке, културно добро од великог значаја, црпна станица *Кучка* код Апатина, значајно културно добро, преводница код Бездана, преводница Шебешфок, црпна станица Кенђија, Бездан, Костина пумпа, Бездан, чешка ћуприја и понтонски мост код Бачког Моноштора, остаци преводнице и колонија у Б. Моноштору, црпна станица Мостонга, Сомбор, железничка црпна станица, Сомбор, две црпне станице и чуварница, Купусина, железничка станица код Богојева, црпна станица Плавна..., добра под претходном заштитом.

уливају једно у друго, до Великог бачког канала код Турије. Станиште је великог броја заштићених животињских и биљних врста. У њеним водама има више аутохтоних врста риба: златног караша, лињака, гргеча, балавца, црвенперке и белорепка, као и инсеката и водоземаца.⁶⁰⁷

4.3 Парк природе Мртва Тиса

Крајем 19. века да би се скратио пловидбени пут, а уз то и обезбедиле површине под плодним, обрадивим земљиштем извршена је регулација Тисе. Током ове регулације највећи број меандара са леве или десне стране данашњег корита реке је вештачким путем одсечен, а од њих су настале мртваје. (сл. 260)

Мртва Тиса (или Чурушки меандар) налази се са десне стране данашњег тока Тисе, између Бечеја, Бачког Градишта и Чуруга и највећи је регулисани меандар који је прокопан каналом од 7,2 км и изграђеним насипом 1858. године одвојен од Тисе. Дужина формиране мртваје износи 24,3 км. Овај парк природе је очувао своје природне вредности из 19. века, када је одсечен од свог тока. Најважније карактеристике природних станишта су одређене географским положајем, геоморфолошким и хидролошким особинама подручја. Ова водена и мочварна станишта уточиште су око 100 таксона васкуларне флоре, 11 биљних заједница, 11 врста *Oligochaeta*, велики број врста инсеката, 23 врсте риба, 7 врста водоземаца и 3 врсте гмизаваца, 166 врста птица и значајном броју сисарских врста, од којих су многе угрожене. Овакви водени еко-системи пружају типичну слику војвођанских влажних станишта пре исушивања и каналисања ради развоја агроекосистема. Плодно земљиште Бисерног острва управо је последица повременог плављења Тисе пре њене регулације. Река Тиса, па самим тим и њен стари меандар Мртва Тиса, је еколошки коридор од међународног значаја која омогућује одвијање сезонских миграција и размену генетског материјала између просторно удаљених станишта.

⁶⁰⁷ <http://www.pzzp.rs/uploadimage/137838927380185.pdf>

Сл. 260 Рит око Бисерног острва

2.1 Парк природе Јегричка

Јегричка је некада била природни водоток, једина аутохтона река Војводине. Изградњом канала Мали Стапар - Нови Сад узводни краци су изпресеци, али је водни режим остао непромењен, у природном облику. До радикалних промена у водном режиму Јегричке дошло је тек градњом канала Дунав - Тиса - Дунав. Средишњи део поседује одлике равничарских река, неизмењен мочварско-барски екосистем.⁶⁰⁸ Јегричка као „споротекући водени еко-систем са ободном мочварном вегетацијом, остацима некадашњих шума и околним обрадивим површинама“ пружа изванредне услове за опстанак биљних и животињских врста. Поседује одређене пејзажне вредности које су последица очуване и делимично очуване природе и људским радом створених вредности. Уколико се постојећи склад природе и људским радом створених вредности очува или пак унапреди заштитом и адекватним коришћењем, представљаће потенцијал за развој ове дестинације. (сл. 261)

Сл. 261 Јегричка, уз Инфо-центар

⁶⁰⁸ *Парк Природе „Јегричка“, Предлог за стављање под заштиту као значајно природно добро – студија заштите*, Завод за заштиту природе Србије, Нови Сад 2005, 11.

IV Наслеђе у функцији туризма

Туризам је један од важних елемената живота савременог човека. Према дефиницији Хунзикера и Крапфа „Туризам је скуп односа и појава које произилазе из путовања и боравка посетилаца неког места ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако са таквим боравком није повезано обављање неке привредне делатности.“ Потреба за путовањима присутна је од давних дана. Ради одмора и разоноде путовало се још од времена Римљана, а први реч туриста користи Стендал 1838. године у свом роману „Мемоари једног туристе.“ Но, индустријска револуција доводи до појаве слободног времена и жеље људи са га проведу на начин који сами изаберу, а то укључује и потребу за кретањем. Масовно кретање омогућио је и развој саобраћаја па временом више ниједно место човеку није није било недоступно. У савременим условима, туризам представља генератор раста привреде, он отвара нова радна места, утиче на идентитет локалне заједнице и сл. Условљен је квалитетом животне средине, њеним природним и културним вредностима.⁶⁰⁹

Атракцију, као значајну компоненту туризма, одређују особениости неке дестинације, које привлаче туристе и пружају им задовољство, рекреацију и образовање. Сама туристичка дестинација посматра се, при том, као „шири простор функционалне целине, који свој туристички идентитет гради на концепту кумулираних атракција, које због доживљаја који омогућавају и уз додатну инфраструктуру, представљају простор интензивног окупљања туриста.“⁶¹⁰ Туристички ресурс су културне (градитељско наслеђе, музеји, уметничка дела) и природне атракције (споменици природе, паркови,...). Уколико нема природних атракција могу се развити одређене изграђене атракције. При томе, заштићена природна добра спадају у природне атракције, а заштићена културна добра, традиционални живот, познате личности и догађаји, манифестације, културне институције (музеји, галерије...) туристичке стазе и путеви, односно атракције које имају одређене културне и социјалне карактеристике (рад, одевање,

⁶⁰⁹ V. Stojanović, *Turizam i održivi razvoj*, 18-20, 24, 26.

⁶¹⁰ О. Хаџић, *нав. дело*, 14.

архитектура, историја, језик, религија, образовање, уметност), у створене.⁶¹¹ Ревитализација објеката индустријског и техниког наслеђа и њихова трансформација у туристичку атракцију омогућава туристима да опознају и привредно-научни развој једне земље или регије.⁶¹²

Посебно формиране организације за управљање дестинацијом⁶¹³ требало би да усмере пажњу потенцијалних посетилаца на културна добра (споменике културе, просторне целине, знаменита места, археолошка налазишта, културне пределе) и на локалне производе, да се бави снабдевањем локалних музеја технологијама и сервисима који ће омогућити лакши приступ њиховим колекцијама, да организују туре, чиме ће се формирати слика о својеврсном музеју на отвореном са јединственим културним идентитетом. На овај начин би се остварили интегративни процеси између културних ресурса, окружења и локалне економије. При томе, да би се дефинисао туристички производ потребно је формирати инвентар његових ресурса, који обухвата историјске ресурсе (место, грађевина, околина, област, рељеф, паркови, салаши), етничке опипљиве и неопипљиве форме (језик, начин становања, облик рада..., природне форме, квалитет појединог амбијента, видљивост активности, неопипљиве ресурсе (историја, стил живота), људске ресурсе...⁶¹⁴

Развој туризма утиче на туристичке дестинације. Туристички радници и стручњаци за маркетинг често не придају посебан значај ономе што ће туриста да добије за свој новац, па тако када је реч о култури, она се своди на слике на папиру, псеудофолклорне приредбе, псеудодогађаје и псеудозанатске производе као наводно аутентичне, заправо псеудокултурне вредности.⁶¹⁵ Да би се то спречило, потребно је удружити различите професије да би се добили резултати. Ма како мали били у почетку, истрајношћу употребе аутентичног могу се добити добри резултати. Вишегодишње праћење догађања на терену указало је на неопходност постојања туристичких организација које би пратиле одређене догађаје, успоставиле мост, пре свега између културе и туризма и обједињавале одређену туристичку понуду у нашем случају рецимо у аранжману *Викенд на*

⁶¹¹ О. Хаџић, *нав.дело*, 18.

⁶¹² Етика Повеље о одрживом развоју културног туризма ICOMOS-а. *Исто*, 31-32.

⁶¹³ *Исто*, 163.

⁶¹⁴ *Исто*, 170-171.

⁶¹⁵ V. Đukić Dojčinović, *нав.дело*, 47.

каналима... Један од предуслова за то је интерсекторска сарадња Министарства културе и Министарстава у чијем се делокругу налази туризам, која у Србије није развијена. Потребно је заједничко улагање привреде и државе, заправо међусекторска сарадња културе, туризма, трговине, индустрије, пољопривреде, образовања и спорта на нивоу државне, регионалне и локалне администрације у изради стратегије развоја туризма.

Данашње време карактерише све више врста развоја селективног туризма, чији су програми углавном коплементарни: верски туризам, културни туризам, културно-историјски туризам, споменички туризам, археолошки туризам, едукациони туризам, манифестациони туризам, наутички (каналски) туризам, цикло туризам... Оне најзначајније који пружају могућност за презентацију наслеђа и његов одрживи развој треба сагледати.

1. Облици туризма

1.1 Културни туризам

Културни туризам је посебан облик туризма који обухвата посете туриста ван места сталног боравка мотивисане потребом за културом, што подразумева историју, уметност, наслеђе или стил живота људи на неком локалитету. Ово укључује, поред осталог, посету културном наслеђу, локалним манифестацијама, тематским рутама, као и конзумирање хране и пића, који су изворни или чине атрактивност неке дестинације.

Производ културног туризма је презентовање културне баштине на јединствен начин, а предуслов за развој ове врсте туризма је: постојање културних ресурса и туристичке тражње. Подразумева одређено знање базирано на искуству, откривању јединствене историје и карактеристике места. Туристи желе да сазнају шта одређену дестинацију чини јединственом, али да при том и лично открију оно што је чини другачијом од других.

Мотив путовања је повезан са културним туризмом на више начина, па се овај појам везује за путовања чији је циљ упознавање културе народа или региона,

а његови основни епитети су: фактор одрживог развоја и интеркултурални дијалог.⁶¹⁶

1.1.1 Законски контекст

Основна претпоставка од које се полази у заштити културног наслеђа је да је друштвена заједница, свесна да је управо наслеђе, без обзира на простор и време када је настало, носилац вредности које истичу локалне специфичности, културолошке различитости и чине *идентитет* једног народа. Значај градитељства проистиче из чињенице да је оно, као део наслеђа, необновљив ресурс сваког народа и човечанства у целини. У тексту *Оквирне конвенције Савета Европе*, која координира праксу и развијени систем међународних правних докумената, изнет је став да је директно повезано са политиком одрживог развоја.⁶¹⁷ Његово очување, заштита и презентација је важан фактор у одређивању приоритета развоја и напретка сваког друштва. Што су друштва богатија и напреднија то су брига и свест људи о неопходности очувања њиховог културног идентитета развијенији.

Очување и презентација културног наслеђа може послужити за унапређење градске и сеоске средине, а тиме и за унапређење и подстицање друштвеног, културног и привредног развоја целе Србије. Зато је потребно стварати у јавности свест о значају заштите наслеђа, у чему посебно место припада заштити оног наугроженијег - народног градитељства и индустријског и техничког наслеђа,⁶¹⁸ било као елемента културног, односно технолошког идентитета, било као извора инспирације и стваралаштва садашњих и будућих генерација. Према *Конвенцији о заштити архитектонског наслеђа Европе*, културна баштина сваког народа и простора је јединствена и њеним чувањем, указује се на везе које постоје нпр.

⁶¹⁶ Д. Вићентијевић, Б. Краснојевић, *Валоризација културног наслеђа кроз културни туризам*, Гласник ДКС 34 (2010) 12-15.

⁶¹⁷ Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (Фаро 2005) Б. Шурдић *Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа*, Гласник ДКС 32 (2008) 9-13.

⁶¹⁸ Став да је индустријско и техничко наслеђе најугроженије у Србији је део закључака округлог стола „Место и улога индустријског и техничког наслеђа у Србији“, одржаног у Смедереву, септембра 2013. године у организацији Друштва конзерватора Србије.

између народног градитељства, народне уметности, народне традиције и начина живота на селу.⁶¹⁹

Имајући у виду да трансформација села, услед неконтролисаног развоја пољопривреде, урбанизма, саобраћаја, инфраструктуре, туризма... носи ризик уношења нових елемената који за собом повлаче непрепознатљивост досадашњег локалног или регионалног пејзажа и градитељства, заједничком бригом треба спречити нарушавање окружења.⁶²⁰ Поставља се питање да ли је за очување наших сеоских области и њиховог наслеђа потребна кампања какву је водио Савет Европе далеке 1987. и 1988. године, а коју смо ми тада пропустили?!⁶²¹

Обавеза је државе да чува и обнавља наслеђе на својој територији, као и да подстиче приватне иницијативе у тој области. Објекти техничке и индустријске намене, као и народно градитељство могу да се користи за потребе савременог живота, старе зграде, када је то могуће, треба да се адаптирају за нове функције, од којих је, једна од могућих, место у културном туризму. Према *Препоруци о промовисању туризма у циљу унапређења културног наслеђа као фактора одрживог развоја* до неспоразума у том процесу долази због непоштовања чињенице да је „суштинска вредност наслеђа већа од његовог значаја за туризам, а културни туризам је само један од видова коришћења овог наслеђа, при чему је његова заштита, са циљем да се оно у свом аутентичном облику остави будућим генерација, апсолутни приоритет.“⁶²²

Заштита културних добара изискује велика средства, али је истовремено и извор прихода и нових радних места. Интегративним приступом заштити кроз планска докуметна свих нивоа и програме изградње могуће је усмерити развој локалне средине.

⁶¹⁹ *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе са образложењем*, Гранада, 3.X 1985, Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, Београд 2004, 29.

⁶²⁰ О томе: *Европска конвенција о пејзажима са образложењем*, Фиренца, 20. X 2000, Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, 85.

⁶²¹ Кампања је вођења у земљама потписницама Конвенције о заштити архитектонског наслеђа Европе, *Препорука о интегралној заштити културног пејсажа као сегменти пејсажне политике*, Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, 109.

⁶²² *Препорука о промовисању туризма у циљу унапређења културног наслеђа као фактора одрживог развоја*, Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, 138, 139.

Одрживи културни туризам, и у оквиру њега као посебна врста споменички туризам, доноси корист локалним заједницама кроз развој квалитетних производа и услуга. При чему, сва културна добра, који се користе у туристичке сврхе морају имати одговарајућа документа и сагласности надлежних институција заштите културних добара. Предмет туристике валоризације су сви објекти, појаве и простори настали делатношћу човека, а циљ валоризације је уочити и издвојити оне који имају нека од својстава туристичке привлачности: аутохтоност, раритетност, уметничке вредности, куриозитетност. И управо тако посматрано, простор канала је са културног аспекта врло интересантан и разноврстан, одликује га шаранило различитих култура које су постојале или данас живе на простору Војводине, различити домети технолошког напретка, изузетни природни потенцијали, једни зато што су резултат реакције природе на човекову интервенцију, други, зато што су оазе нетакнуте природе.

При дефинисању појединих дестинација и атракција, пре свега оних створених, треба имати у виду да су насељавање различитих народа, етничких група, померање граница између држава, колонизација и друга кретања условили данашњу етничку слику средње и јужне Бачке. Најбројнији народ који ту живи су Срби, а затим су ту живели и живе Немци, Мађари, Шокци, Русини, Словаци... Свака од ових група створила је своју сопствену културу, формирала насеља, специфичне боје или куће, чувала музику, фолклор, игру, занате, обичаје дајући допринос културним вредностима подручја. Посебну туристичку вредност имају поједина културна добра и манифестације.⁶²³

1.1.2 Традицијаде

Недостатак концепта културног туризма у Србији и одређивања места које у њему заузима наслеђе у условима транзиције, последњих година довео до читавог низа интерпретација материјалне и нематеријалне баштине. Баштином и њеним тумачењем баве се сви: стручњаци, баштинари, политичари, медији, шира јавност. И док први (конзерватори, кустоси, истраживачи, баштинари) као основни принцип на основу кога се наслеђе валоризује истичу принцип

⁶²³ D. Ahmetović – Tomka, *nav.delo*, 234.

аутентичности, осталима то као да није битно и аутентичност је нешто врло промењиво и релативно. Сходно томе, као традиционално третира се све и свашта, а као наслеђе често наводи и оно што то никако није. Ставља се знак једнакости између културних вредности јасно дефинисаног споменичког наслеђа и туристичких производа, уместо истицања стварне атракције одређеног културног добра, атрактивност такве дестинације почива на самопрокламованом вредновању које је пожељно у времену лажних вредности и идентитета.

Те промене у схватању наслеђа најбоље оцртава примена термина традицијада под којим се подразумева измишљена традиција која је намерно створена, заправо *конструисана од стране групе која је на себе преузела улогу представника заједнице*. Она је, када су нпр. манифестације у питању, традиционална својим континираним понављањем из године у годину. Како се ради о нечему што се понавља, из године у годину из случаја у случај, могућност дограђивања измишљеним елементима је перманентна.

Термин традицијада често се везује за савремене гастрономске манифестације којих на подручју канала има читав низ. Најпознатија је свакако Туријска кобасицијада. Први чланак о кобасицијади у Турији објављен је у Дневнику 25. фебруара 1986. године, обавештавајући јавност да је прва организована годину дана раније.⁶²⁴ Шири значај добија од 1988. године када стижу телевизија, радио, штампа, функционери на савезном нивоу... Прва кобасицијада 1985. године је имала приватан карактер јер се група пријатеља окупила и надметала ко прави најбоље кобасице. Следеће године већ има такмичарски карактер, такмиче се кобасичари по којима и манифестација добија карактер. Победник прве две кобасицијаде био је Тодор Нојкић. Прва кобасицијада је одржана у кафани „Београд“ и имала је хуманитарни карактер као и све потоње. Временом је уведено поред такмичења у прављењу кобасица и такмичење за најбољу пушницу у селу као и најбољи дечији рад на тему кобасицијаде. Основни критеријум за оцену најбоље временом уведен је да ли кобасица може да се сече туријском брицом а да се не распадне. тј. да ли је добро осушена.⁶²⁵

⁶²⁴ Д. Драпшин, *Турија и Туринци*, Србобран 1996, 107.

⁶²⁵ Св. М, *Десет година кобасицијаде и дружења*, Дневник 5 март 1994.

У Србији је последњих година присутна мода тзв. *етно - градитељства*. Многи посленици руралног туризма кренули су, подстицајним државним средствима, у изградњу етно-кућа, етно-ресторана, етно-села. Као грађевински материјал користе се дрвени објекти: куће, вајати, млекари, качаре - са Златибора, Голије, Пештера, Таре, од чијих се старих брвана и греда праве грађевине са елементима непримереним крају чију архитектуру треба да презентују.⁶²⁶ Настају моравске куће у Шумадији, динарске, покривене шидром тамо где им место није, планске куће грађене шездесетих година се реинтерпетирају, куће од набоја се замењују онима од цигле, блокова и других непримерених материјала и сл.⁶²⁷

Овај проблем изискује одговор на питање шта се у туризму подразумева под културним добром.⁶²⁸ Да ли су то само оригинали, а међу њима посебно место припада законом утврђеним културним добрима, реплике направљене у туристичке сврхе или слободне интерпретације као што су разни етно-објекти? Како је за сваки комплетан доживљај новог, нешто другачијег искуства, потребан простор у коме ће се то и догодити, развој туризма у објектима народног градитељства треба да буде „културни туризам *мотивишућег контекста* и *гостољубиве територије*, у којој се чува идентитет места и заједнице.“ Позитивном интеракцијом са локалном заједницом, могуће је градити „велике утопије заједништва, поштовања и интеграције.“⁶²⁹

Но, примера добре праксе – градње нових кућа и јавних објеката уз поштовање и чување традиционалног градитељском знања, аутентичних форми, облика и материјала има.⁶³⁰

Као посебна врста туризма јавља се и завичајни (birth) туризам, којим се људи враћају својим коренима и прецима обилазећи места где су они живели. Овај облик постао је посебно актуелан последњих година када Немци, прогнани из Војводине након Другог светског рата, углавном организовано долазе у места где су рођени. То је прилика за успостављање културних веза и попуњавање

⁶²⁶ М. Радовановић, *Проблеми и путеви заштите градитељског наслеђана селу*, Гласник ДКС 34 (2010) 229-230.

⁶²⁷ Етно-кућа „Јелена“ у власништву породице Брдар у Бездану поседује око 1.000 предмета који без икаквог реда стоје послани у просторијама куће и помоћних зграда.

⁶²⁸ Д. А. Јелинчић, *nav.delo*, 39.

⁶²⁹ А. Ротели, *Значај културног наслеђа за развој територије*, Гласник ДКС 33 (2009) 24-25.

⁶³⁰ Ј. Муњић, *Ангажовање приватника у заштити народног градитељства, Пример окућнице Илије Милошевића*, Зборник радова о заштити народног градитељства, Лозница 2002, 64 -71.

карика које недостају. Немачко наслеђе, традиционалне дужне и преке куће, занатске радионице, лекарске и апотекарске радионице, као део културног наслеђа наше средине још увек нису препознате.

Елементи културног и руралног туризма саставни су део еко - туризма уколико се он посматра као „одговарајуће путовање у области природе, којим се чува животна средина и одражава благостање локалне заједнице“. Туризам се развија у дестинацијама са добро очуваном природом каква постоји у заштићеним природним добрима. Данашњем човеку то помаже да схвати како су природа и живот изгледали пре прокопавања канала и индустријализације простора око њега. Наплата туристичких услуга може да помогне у финансирању заштите природе и конзерваторско-рестаураторских радова.

1.1.3 Наслеђе – од атракције до дестинације

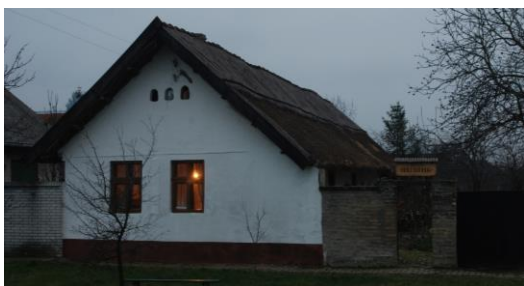
Овим поглављем се жели указати на могућност повезивања наслеђа тј његовог укључивања у туристички производ појединих дестинација. При томе су полази од става да повећање броја културних производа и атракција доприноси с једне стране, њиховој атрактивности, а са друге, очувању сопствених посебности јер оприводовани, са новим изворима финансирања, омогућавају улагање у сопствено очување. Како наслеђе даје печат одређеним дестинацијама, показаће се колико су канал и све његове атракције препознате у туристичком сектору.

Сл. 262 Тршчаре 60-тих година 20. века

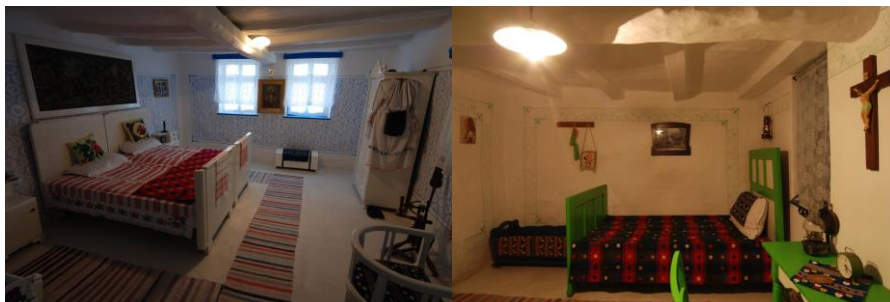
Са становништа културног туризма које би допринело афирмацији шокачког националног наслеђа значајан пункт је **Бачки Моноштор**. Шта је може у овом насељу сматрати атракцијама, које га дефинишу као јединствену дестинацију? Кућа са тремовима са плитко резбареним дрвеним ступцима у аутентичном облику данас готово да и нема. Ни једна кућа, као што је већ

показано у претходном поглављу није заштићена као културно добро иако је служба заштите препознала већи број стамбених грађевина као битан део градитељске традиције. (сл. 262) Визуелан идентитет села одређује ортогонална шема насеља, црквени торањ, циганско насеље у коме је сниман филм „Скупљачи перја“, већи број кућа локалног становништва и туристичкој намени приведених етно - кућа са различитим степеном аутентичности. Међу њима се издваја *Етно - кућа Мали Бодрог* саграђена пре 150 година од набоја, покривена трском. На уличном забату и данас стоји светац заштитник у малој ниши између таванских отвора. Опремљена је аутентичним намештајем, покућством и зиданим пећима. (сл. 263)

Сл. 263 Етно-кућа Мали Бродрог (Марковић)

Етно кућа - Кувелић је традиционална моношторска кућа коју је служба заштите препознала као наслеђе али је све остало на томе. Старе и нове фотографије пружају могућност упоредбе. Саграђена је од земље, дрвета и трске, крај старог дунавског рукавца. Зидови су украшени молерајем са ваљаком, подови су земљани, таваница са гредама омотаним платном, очуван је *тишљерај*. Собе су опремљене намештајем и покућством који је био обавезан у свим шокачким кућама: дрвени брачни кревети са наткаснама поред, орман у дуборезу, шкриње, огледала, умиваоник са лавором, свећњаци, поњаве. Изложени су употребни предмети из свакодневног живота, алати и оруђа. (сл. 264, 265)

Сл. 264, 265 Етно-кућа Кувелић (Марковић)

Пријатан амбијент села употпуњује природа, пре свега водотокови, рукавци, тршћаци, шум, одбрамбени насип према Дунаву, остаци колоније и преводнице, понтонски мостови, јарош, по која Шокица у живописној народној ношњи али и велики број занатских радионица.

На сваку од њих упућују информативне табле које је поставио **Инфо-центар Бачки Моноштор**, носилац и организатор туристичког развоја села, члан Туристичког кластера Истар 21, које се бави развојем туризма у Подунављу. (сл. 266) На свом сајту <http://skituljko.webs.com/ponudeturistickihtura.htm> они потенцијалне посетиоце обавештавају о програму једнодневних или дводневних излета, викенду *На води, земљи и седмом небу* или *Село на седам Дунава*, који, поред обавезног обиласка цркве Св. Петра и Павла, укључују: возњу катамараном каналом или коњском запрегом трасом некадашњих копитница, плетење рибарским мрежа за мушки део туриста, односно прављење моношторске *забуните* гибанице, рибљи паприкаш са резанцима, обилазак неке од занатских радионица, учење моношторског дивана или одлазак у циганско насеље где се једе циганска погача. Заинтересовани сувенире и занатске производе могу купити на штанду или у једној од кућица у дворишту инфо-центра својеврсног занатског центра. О прошлости Моноштора, заинтересоване упознају и преко бројних старих фотографија насталих у Међуопштинском заводу за заштиту споменика културе у Суботици. (сл. 175, 181)

Сл. 266 Двориште инфо - центра у Бачком Моноштору (Марковић)

Туристичко удружење Викенд из Бездана омогући пријатан боравак у овом насељу, али њему нема организованог програма као што је то случај са Бачким Моноштором. Ипак, у оквиру програма *Богатство различитости*, због

чињенице да у њему живи више од десет народности, од којих су половина Мађари, да су сачуване старе преводнице на Дунаву и Шебешфоку, бројни, већ поменути споменици културе, као куриозитет ткачница свилоног дамаста, да је сачуван амбијент Горњег Подунавља, да у селу постоји једна бања, да се и данас прави чувена безданска црвена паприка а у чардама спрема риба на тањирачи,⁶³¹ Бездан је проглашен једним од најспремнијих села за развој туризма у Подунављу.

Сомбор као туристичку дестинацију не дефинишу нити Велики бачки канал, нити зграде у граду везане за његов настанак. Каналом се и данас може пловити од Шебешфока до Сомбора, али овај град, тј. његова туристичка организација немају програме који би туристима дошлим да виде знаменитости града – средиште Бач-бодрошке жупаније показале Велики бачки канал, провозале их њиме. Пливање за часни крст поред Штранда на Богојављање је ипак прилика да заинтересовани дођу у Сомбор.⁶³² На улогу канала у граду, који је и крајем 18. века желео да се одаљи од ове велике воде, указује експонат у Градском музеју у Сомбору, где ће кустоси, указати на живот и традиције локалног становништва. А жељу града на изађе на пловни канал потпомажу локална самоуправа и ЈВП Воде Војводине које су дуж канала од Сомбора до безданске преводнице уредиле шетну и бициклистичку стазу.⁶³³

Пловећи даље каналом, до крајње тачке према Тиси, може се доћи до **Малог Стапара**. За њега, оближњи Сивац, Црвенку, Руски Крстур и средиште општине Кулу нема организованог облика туризма, нити организације која би за то била надлежна. Но, и ту се нашло решење. Покрајински завод за заштту споменика културе покренуо је поступак стављања под заштиту Закона о културним добрима ове изузетне целине и израдио пројекат њене равитализације са могућом наменом објеката (Прилог 2). На основу старих планова, породичних фотографија, разговора са житељима Малог Стапара дошло се до Идејног пројекта који предвиђа попуњавање празних парцела, обнову фасада, уређење историјског амбијента. Усвојен је и одговарајући плански документ који

⁶³¹ http://www.bogatstvorazlicitosti.net/top-sela/bezdan/3255-bezdan_vojvodjanska_venecija.html

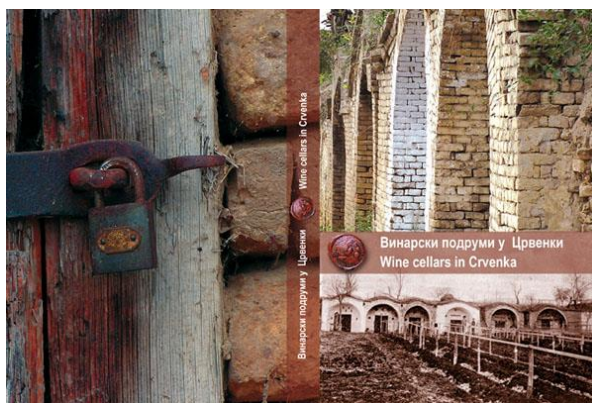
⁶³² <https://srbijasport.net/vest/8139/sombor-plivanje-za-bogojavljenki-krst-na-velikom-backom-kanalu>

⁶³³ <http://www.sombor.rs/news/staza-uz-kanal-vrbas-bezdan-bice-izgradena-do-jeseni>

представља основ за његову улогу најзначајније дестинације на историјским каналима Бачке.

У данас напуштеним или слабо коришћеним објектима предвиђени су бројни садржаји. Млин би био конзервиран и рестауриран, уз њега би, на каналу био формиран пристан, а у старој кући у којој су живели млинари би се уредили сви потребни садржаји за прихват наутичара. Могућа намена управне зграде је Музеј канала. Стара кафана у поседу породице Ачански је већ добила своју првобитну намену, а за прихват гостију спремају се и у домаћинству Кувелића. За потребе едукативног туризма 2013. године обновљена је школа у Малом Стапару. Као прва акција одржан је међународни волонтерски камп чији су учесници направили трим стазу *Стазу здравља* дуж канала од Малог Стапара до Малог моста у Сивцу.⁶³⁴ Празне парцеле, на којима се налазиле јавне зграде, предвиђене су за хостеле, продавнице, занатске радионице. У једном од домаћинстава које се бави пољопривредом, правили би се домаћи сиреви, продавали различити домаћи производи.

И када је у питању могућа туристичка презентација **Црвенке**, Покрајински завод је преузео своје обавезе у погледу обнове и стављања у функцију винарских подрума. Направљен је пројекат обнове подрума са неопходним пратећим садржајима, одговарајући пропагандни материјал. (сл. 267, Прилог 3)

Сл. 267 Насловна страна комплета разгледница са мотивом подрума

Врбас - знаменита варош, средиште трговине и индустрије, упркос изузетном положају и вредном наслеђу, још увек није изашао на своју жилу кукавицу. (сл. 268) Односно, јесте, али на један крајње негативан начин.

Загађеност водотока испуштањем отпадних вода спречава његово коришћење, али то не значи да се остало наслеђе везано за канал не може искористити за привлачење посетилаца. Интересантно је да ни у једном граду на каналу његови творци браћа Киш немају своју улицу, па је такав случај и са Врбасом. Скрајнути

Сл. 268 Поштанска марка издата 1987. поводом јубилеја насељавања Немаца

споменик Јожефу Кишу се повремено поправља, преводница, у међувремену осавремењена, пропада, остаци воденице су нетрагом нестали, колонија, интервенцијама губи своју привлачност, гвоздени мост преко канала је порушен у бомбардовању, неке од кућа које је пројектовао Киш изгубиле су своју аутентичност или су порушене. Али ту су и даље цркве у центру насеља, Кишов парохијски дом, уљара, шећерана, фабричке колоније, куће богатих Врбашана који су своја имања умногоме увећали захваљујући позицији свога града.

13. MART 2013.

ПРОГРАМ:
 11,00 часова Пријем гостију код председника Општине (Зграда СО Врбас)
 12,00 часова СВЕЧАНА АКАДЕМИЈА
 (Музејска Збирка Културног Центра Врбас, Маршала Тита 88)
 Говоре:
 МИЛАН СТАНИМИРОВИЋ, председник општине Врбас
 МИРО АЦИЋ, в.д. Ј.П. Воде Војводине
 СТОЈАН МИЉАНИЋ, дипл. економиста
 НИКИТА АНДРЕЈЕВ, дипл. инж.
 ПРОЈЕКЦИЈА ФИЛМА О КАНАЛУ НОВИНАРА КАРОЉА КОВАЧА
 13,30 часова ПРОГРАМ НА ШЛАЈСУ
 ПОЛАГАЊЕ ВЕНАЦА НА ГРОБ ЈОЖЕФА КИША
 ОТКРИВАЊЕ СПОМЕН ТАБЛЕ
 ПЕРФОРМАНС МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ КУЛТУРНОГ ЦЕНТРА ВРБАСА

ОПШТИНА ВРБАС,
 МУЗЕЈСКА ЗБИРКА КУЛТУРНОГ ЦЕНТРА ВРБАСА И
 ЈП ВОДЕ ВОЈВОДИНЕ
 ПОЗИВАЈУ ВАС НА ОБЕЛЖАВАЊЕ ДВА ВЕКА ОД СМРТИ
 ГРАДИТЕЉА ВЕЛИКОГ БАЧКОГ КАНАЛА
 ЈОЖЕФА КИША (1748-1813)

Сл. 269 Обележавање 200-годишњице смрти Јожефа Киша

⁶³⁴ <http://www.nasemesto.rs/mzsivacnet/volonterski-kamp-na-malom-staparu>

Сл. 270 Програм Ноћ музеја 2009.

Да млађе становнике подсети на славну прошлост, када су у град навраћали цареви и принцезе, потрудио се музеј у Врбасу који повремено прави одређене програме везане за канал. Они су обележили 200 година од смрти Јожефа Киша, (сл. 269) одржан је и Перформанс на Ноћ музеја 2009. године са темом канала. (сл. 270) На жалост, у њиховој поставци нема података који могу подучити заинтересоване.

Без видљиве туристичке сигнализације, туристи у Врбасу тешко могу схватили улогу и значај Великог бачког канала за његов развој.

Србобрански туристички посленици нису успели да град чувених индустријалаца Дунђерских представе савременим туристима. Служба заштите није сачувала индустријско наслеђе, али изузетни потенцијали постоје. Сачуване су у оквиру целине око градског трга куће богатих Србобранаца, који су трговали каналом, на њему се они, њихове племените госпође и деца освежавали у летњим месецима. Сачувано је и сећање на буну и битку код Сентомаша, када су многи, завршили своје животе у водама канала.

Туријци и данас интензивно живе на својим водама, организујући артивности на Бељанској бари, Криваји и каналу. Да ли ће заштита Бељанске баре допринети бољој посећености овог села остаје да се види. Пракса изградње инфо-центра и центара за посетиоце, раширена у целој Србији, када су у питању природна добра, биће настављена сигурно и овде.

Бачко Градиште, његова преводница, чуварева кућица више не изгледају тако привлачно као у филму са Вирном Лизи, приватизација је учинила да се

доводи у питање производња крокана, постојање винограда и дворца на Бисерном острву.

Бечеј је следећа, како се види, светла тачка у туристичкој презентацији канала и насеља која га одређују. Већ на насловној страни њихове презентације постављена је разгледница преводнице. У сарадњи са њима уређена је унутрашњост машинског дела и постављене инфо-табле о градњи канала.⁶³⁵

Једини инфо-центар на каналској мрежи који је организовала држава је на реци **Јегричка** покрај чуварнице ЈВП Воде Војводине, у непосредној близини пута Нови Сад- Бечеј. Од 2010. године користи се за научно-истраживачки рад, презентацију овог природног добра, радионице, промоције. Заинтересовани могу уживати у стазама здравља, посматрању птица, возити се дрвеним чамцима.⁶³⁶

1.2. Едукативни туризам

Простор канала пружа могућности за развој едукативног туризма. Причама о насељима уз канал може се сазнавати и учити о прошлости народа који су живели у Бачкој, о етничким односима, а може се говорити о развоју одређених пољопривредних врста, о алаткама, културним навикама, о природи која се мењала човековим интервенцијама.

Тема за могуће одржавање радионица има безброј. Један од тема су нпр. ораће справе у Војводини а место одржавања Музеј пољопривреде у Кулпину. Кроз ове употребне предмете могао би се данашњој деци објаснити пут који су наши преци прошли од употребе рала до металних плугова. Сиротиња је користила рало и када је саму себе упрезала у јарам.⁶³⁷ Рало се користило још почетком 18. века, у време пре насељавања Бачке новим народима, када га постепено замењује дрвени плуг. У инвентару који колонисти Немци добијају уз кућу приликом колонизације налази се дрвени плуг, као уобичајено оруђе за обраду земље. Њих су правиле локалне занатлије, колари и ковачи, а дешавало се да су их правили и вештији земљорадници. Читава конструкција им је дрвена, само су раоник и део којим се причвршћује за конструкцију метални. Забележено

⁶³⁵ Пројекат уређења Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад.

⁶³⁶ <http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-15>,

⁶³⁷ М. Мајтењи, *нав.дело*, 19.

је да се 1828. године орала земља са два вола доброг квалитета, слабијег са четири или шест.

Средином 19. века јављају се први фабрички гвоздени плугови, најчешће типа еберхард, познати у народу под именом „дивљи вепар“. Ширу примену добијају тек изградњом занатске радионице у Кули, која се и гради у складу са тадашњом аграрном политиком Аустро-Угарске монархије која тежи да унапреди земљорадњу у овим крајевима кроз брже увођење металног плуга.

Целину са дрвеним плугом чиниле су колечке, које се налазе у Музејској збирци у Руском Крстуру.⁶³⁸

У насељима дуж канала одржава се мали број радионица. *Међународни плесни волонтерски камп* у Бездану у коме учествују млади Србије, Мађарске и Хрватске је један од њих. Циљ кампа је учење традиционалних плесова, старих заната, подизање свести о чувању природе, упознавање са лепотама Бездана.

Традиционална ликовна колонија на Великом бачком каналу у Сомбору се организује већ читав низ година, у Малом Стапар ликовна колонија *Едука – Лине* од 2000. године, а позната је и колонија *Тријангл* која се одржава у Савином Селу.⁶³⁹ Колоније - летњи ликовни кампови на отвореном простору окупљају и до двадесетак академских сликара и вајара, али пружају шансу и младим недовољно афирмисаним ствараоцима. Аутори радове поклањају организатору и до сада у уметничком фонду сваке од ових колонија има стотинак радова.

У Бездану се, на простору Барачког Дунава, јединственом плавном подручју у Европи, окруженом шумама и каналима, одржава еколошка радионица у циљу подизања еколошке свести код деце и омладине од 1998. године.⁶⁴⁰ Простор богат слатководним рибама, али и печуркама и лековитим биљем, омогућава упознавање полазника са еко-системима ливада, шума, текућих и стајаћих вода. Стичу се знања из очувања животне средине, оријентације у природи, риболова, преживљавања у природи, веслања, посматрају се барске и шумске птице и сл. Упознају се са споменичким наслеђем окружења и његовој улози у промени природе.

⁶³⁸I. Čakan, *Alatke i oruđa za oranje – drveni plugovi u muzejima Vojvodine*, u: I. Čakan, F. Forkapić, *Alatke i oruđa za oranje*, Novi Sad 2005, 5-9, 14, 20.

⁶³⁹ www.br55.edu.rs

⁶⁴⁰ www.baracka.org

Еко-рекреативни центар у Моноштору је настао 2008. године. Свечано је отворен на Међународни дан заштите животне средине. Ову свејеврсну еко-учионицу чини анфитеатар са дрвени клупицама за одржавање радионица, едукација и наставе у природи, мини дечије игралиште са љуљашкама и клацкалицама, погон за игру „Наљути се човече“ у макро издању, игралиште за спортско-рекреативне садржаје. Смештен је на рубу Специјалног резервата природе Горње Подунавље и ту се будући посетиоци припремају за посету резервату. Често га посећују млади и деца из села, користећи га као игралиште или место за дружење. У њему се организује више манифестација: *Еколошко-музички фестивал Регенерација Дунава, Ко поштује цвет, поштоваће и свет.* (сл. 271, 272).

Сл. 271, 272 Еко-центар Моноштор (Митић)

1.3. Наутички (каналски) туризам

Специфична врста наутичког туризма на унутрашњим пловним путевима (каналима) своје зачетке везује за другу половину 19. века и подручје Енглеске где су туристи у Стратфорд на Ејвону каналом стизали на фестивал посвећен Шекспиру. Постоји више асоцијација које се баве овим обликом туристичке понуде а форум Inland Waterway Tourism одржан марта 2014. само је један од бројних састанака заинтересованих туроператера протеклих година.⁶⁴¹

Бројне су манифестације у свету које популаришу ову врсту путовања. Посетилац изложбе „Од Лимерика у Кијев: пловни путеви за сутрашњу Европу“ одржане у Бриселу 2004. године, је позван да прати брод на имагинарном путовању из Лимерика до Кијева, да открије изузетан потенцијал једне од европских најмање познатих ресурса: скоро 100.000 км пловних канала, река и

⁶⁴¹ <http://www.tourismeterritoires.com/en/> 7. мај 2014.

језера. На једном од представљених пловних путева представљена је и могућност пловидбе од Кијева до Бездана, дата фотографија бечејске преводнице, но, без података о каналима који и онако нису пловни.⁶⁴²

Густина пловне каналске мреже у целој Војводини је једна од највећих у Европи али је до сада недовољно и некомплексно искоришћена. Од токова историјских воднених путева данас је само део Малог канала на потезу Мали Стапар - Косанчић плован тј. у функцији пловидбе. Вода у каналима је стајаћа или се слабо креће после отварања устава, што доводи до таложења муља.⁶⁴³ Загађеност канала је велики проблем јер озбиљно угрожава природну средину и умањује потенцијалне могућности позитивног коришћења.⁶⁴⁴ Посебно актуелно је решавања загађености тока на потезу Врбас - Црвенка, који је један од најзагађених водених токова у Европи.

Некада, то није било. Седамдесетих година 20. века су организоване наутичке регате. Највећа је свакако била регата Братства - јединства или Панонска регата одмора и мира организована под покровитељством Илустроване политике први пут почетком јула 1976. године. У њој је тада учествовао 71 чамац и преко 200 људи.⁶⁴⁵

Такве регате су показале не само постојање услова за несметану и врло атрактивну пловидбу, већ и велику заинтересованост становништва Војводине, Београда, али и странаца за оваквим обликом туризма. За каналски туризам постојали су врло повољни услови: добра повезаност канала, аутохтоност пејзажа, атрактивност сеоских насеља, ловни и риболовни терени, као и постојање великог броја пловила (чамаца, бродића, јахти) у приватним рукама.⁶⁴⁶

Последњих година регате се организују на деловима канала који су пловни и пловни пут се дефинише трасом која омогућава пријатан боравак туристима.

ЈВП Воде Војводине поводом Међународног дана Дунава 29. јуна од 2009. организују регату на каналима у циљу промовисања пловних потенцијала Војводине, пловидбе и наутичког туризма, живота на води и уз воду. Партнери у

⁶⁴² from Limerick to Kiev / waterways for tomorrow s europe
<http://www.worldcanals.com/english/serbia.html>

⁶⁴³ D. Ahmetović – Tomka, *nav.delo*, 229.

⁶⁴⁴ R. Subić, *Opština Srbobran*, 26.

⁶⁴⁵ Д. Драпшин, *нав.дело*, 58.

⁶⁴⁶ D. Ahmetović – Tomka, *nav.delo*, 229.

организацији су локалне самоуправе градова и места на старој и новој каналском мрежи кроз које регата пролази, при чему се траса пловног пута сваке године мења.⁶⁴⁷ (сл. 273)

Сл. 273 Регаташи код Крстура (ВВНС)

Дунав – јединствена природна целина је мото међународне кану регате која се од 2005. године одвија под покровитљством еколошких организација Мађарске и Србије. Вози се од Баје Дунавом, па Моношторским рукавцем, Великим бачким, те бајским каналом. Водени пут води кроз Апатин, Бездан, Бачки Моноштор, (сл. 274), мађарски Давод и Бају. Жеља је да се очувају заштићене површине тока Дунава у том подручју, локално културно наслеђе, а туризам се посматра као излаз из транзиције.⁶⁴⁸

Сл. 274 Канал код Бачког Моноштора

Мотонаутичку подунавску регату организује од Барачког Дунава до Бачке Паланке туристичка организација општине Сомбор.

За развој наутичког туризма на каналима Бачке од великог значаја је било одржавање Светске конференције канала у Србији 2009. године. Представници 17

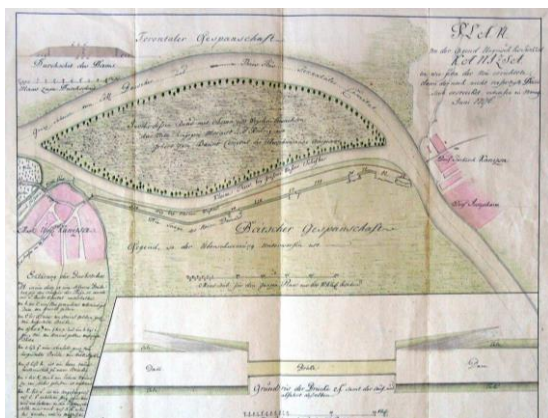
⁶⁴⁷ <http://www.soinfo.org/vesti/tag/plovidba/>

земаља са традицијом коришћења ових пловних путева (САД, Велика Британија, Француска, Холандија, Немачка, Пољска, Кина...) по први пут су имали прилику да се упознају са Малим Стапаром, Безданом, Бечејем. Непознаница на пловним картама добила је шансу да се путем великог броја репортажа у наутичким часописима представи свету као вредност од значаја за цео свет.

Посебну вредност и атрактивност канала представљају аутентичне врсте чамаца апатинера, које се, као што је већ наведено граде и данас у Бачком Моноштору. За промовисање ових врста пловила, или пак увођење шајки на подручју око Бачког Градишта, била би потребна шира акција, која би појединим дестинацијама дала већу вредност.

1.4. Риболовни и ловни туризам

Најповољнији локалитети за риболовни туризам и спортски риболов су: цео потез Мртва Тиса - Бисерно острво (сл. 275) - Чуруг и потез око Крушчића према Малом Стапару, како за домаће тако и за иностране госте.⁶⁴⁹

Сл. 275 Карта Бисерног острва (Вајсенбек)

1.5 Рекреативни (цикло) туризам

Канал је у свом почетном делу, од подручја Горњег Подунавља, Бачког Моноштора, Бездана, Сомбора па све до Малог Стапара повезан са још једним путем - зеленим стазама (коридорима) Војводине. Ови Панонски путеви мира О Via Pacis Pannoniae, подигнути првенствено због очувања био-диверзитета,

⁶⁴⁸ <http://www.soinfo.org/vesti/tag/turizam/35/>

пропагирају немоторизован /бицилистички/ саобраћај у циљу повезивања природног и културног наслеђа. Представљају значајан допринос „руралном развоју“ кроз окупљање становника села, при чему поред локалног становништва о природним и културним ресурсима, као и пољопривреди локалног типа треба да воде бригу туристичке и еколошке организације и удружења грађана.⁶⁵⁰ Иначе, треба нагласити, очуване копитнице уз каналску мрежу представљају идеалне бициклистичке стазе а дају могућност и пешачења популарног *равничарења*. Растојања између појединих тачака на каналу су толика да би била погодна и за шетаче – љубитеље природе.

1.6. Рурални (сеоски) туризам⁶⁵¹

Овај облик подразумева и укључује спектар активности, услуга и додатних садржаја које организује рурално становништво на породичним газдинствима у циљу привлачења туриста и стварања додатног прихода. Отвара туристичкој тражњи сеоске средине, стална или повремена насеља, појединачне стамбене једнице, реке или језера, а гостима презентује традиционалну гостољубивост и животне вредности локалног становништва. Полуга је економског развоја и подизања животног стандарда на принципима одрживог развоја и очувања природних и културних ресурса.

Препознатљиво народно архитектонско наслеђе Војводине проистиче из одређених карактеристика њеног природно-географског и историјско-културног развоја. Амбијенталне вредности данашњих војвођанских села датирају из 18. века, из времена терезијанске и јозефинске колонизације, када су се она почела плански градити. Поред стамбених просторија граде се и економски објекти помоћу којих се може видети начин привређивања тадашњег становништва, током 18. и 19. века (ветрењаче, амбари и воденице).

⁶⁴⁹ D. Ahmetović – Tomka, *nav.delo*, 234.

⁶⁵⁰ Пројекат *Via Pacis Pannoniae* започет је уз подршку *Balkan Trust for Democracy* 2004. године. Бави се развојем зелених стаза које се прекогранично протежу кроз села и трагове приобаља реке Дунав. <http://www.zelenamreza.org/index.php/ruralni-razvoj/zeleno-staze/pananski-put-mira---via-pacis-pannoniae/via-pacis-pannoniae>

⁶⁵¹ У нашој средини користе се оба појма, при чему туримолози имају различит став према њиховој употреби и значењу.

1.7 Манифестациони туризам⁶⁵²

Манифестације у насељима дуж канала одржавају се током целе године. Но, само мали број везан је својом локацијом или темом за овај пловни пут.

Етно-фестивал *Тројни сусрет* одржава се на каналу код Бездана и на њему учествују културно-уметничка друштва из Србије, Хрватске и Мађарске. Пратећи садржај је изложба рукотворина локалне заједнице. На њему се приказује култура, уметност, рад невладиних организација и све етничке заједнице које живе на тремеђи. *Бездански котлић* се одржава на каналу, учесници се такмиче у кувању рибљег паприкаша.

Бодрогфест у Бачком Моноштору је фестивал хране, традиције и занатских производа усмерен ка неговању традиције свих народа овог подручја и промовисању природних вредности „Горњег Подунавља“. Састоји се од више садржаја: *Бодрошки котлић*, *Фијакеријада Бодрога*, кулинарске понуде, занатски програма, концерт *Бодрог фест* за младе.

Традиционална *Пасуљијада/грашијада* одржава се у Бачком Моноштору, у недирнутој природи Горњег Подунавља, у викенд насељу Дондо. *Штукијада* је такмичење у лову на штуке на пловак и спремању перкелта од ове врсте рибе.

Трка до Тисе одржава се сваке године од центра Бачког Градишта до моста Старе Тисе за тркаче свих узраста.

Дан Дунава 26. јун, је међународна манифестација установљена 2004. године од стране Међународне комисије за заштиту реке Дунав (International Commission for Danube Protection - ICPDR) и саставни је део сарадње четрнаест земаља потписница *Конвенције о сарадњи на заштити и одрживом коришћењу* ове реке. Дан Дунава је посвећен свим рекама и водотоковима дунавског басена, па и нашој каналској мрежи, и свим људима који живе и раде на том подручју. Усмерен је на едукацију становништва, организовање јавних скупова кроз упознавање са туристичким потенцијалом Дунава и његовог приобаља.

Триатлон трка „Tri or Die“ се од 2004. године одржава на Малом Стапару, а од 2011. године трка прераста у државно првенство у олимпијском триатлону. Ту

⁶⁵² Манифестације наведене у тексту према Календару Туристичке организације Србије, http://www.agroinfotel.net/index.php?option=com_content&view=article&id=915%3Amanifestacije-juli-2012&catid=12%3Aagroekonomija&Itemid=34&limitstart=1, Инфо-центра у Бачком Моноштору. <http://www.backimonostor.rs/onama.php?lang=2&nav=2&stranica=3>

се одржава и јуниорско такмичење у пецању на мали пловак познато као *Bas spin* куп *Мали Станар*.

Сл. 276 Водова-фест

Водова-фест се одржава на простору поред преводнице у Руском Крстуру. (сл. 276) Учесници програма и заинтересована публика стиже на место догађања бродом из Новог Сада, пловећи око пет сати Малим каналом поред Бачког Петровца. Доласком брода и искрцавањем путника, брод се трансформише, опрема озвучењем и осветљењем поставши „Vodova Elektro Stage“. На обали се поставља главна бина и Reggae Stage посвећен реге музици. На фестивалу су учествовали многи музички састави: „Gale & Najda“, „So Sabi“, „Pera Deformera“, „Big Sisters Band“, „Orthodox Celts“, „Lude Krawe“, „Six Pack“, „Atheist Rap“, „Earth Wheel Sky“, „Perpetuum Mobile“, „Електрични оргазам“, „The Frajle“, Рамбо Амадеус, као и локални бендови који су своје песме изводили и на русинском језику.

ETNOS је фестивал који се одржава у Бечеју који има за циљ промоцију природног и културног наслеђа, неговање локалне традиције и обичаја, толеранције, развијање и јачање међуљудских и међунационалних односа као и мултикултуралност. Прате је креативне радионице и такмичења у кувању традиционалних јела.

Темерински *Јегричка маратон* обухвата шетње по природи, упознавање флоре и фауне Јегричке. *Бицикло возимо – планети помозимо* је манифестација која се организује поводом Светког дана без аутомобилизма. Учесници возе

бицикл од Темерина до инфо-центра на Јегрички. Ту се држе трибине са пригодним темама.⁶⁵³

Бројније су манифестације које се баве презентацијом старих заната, јела, обичаја, ношњи, музике.

У оквиру *Цветне пијаце* крајем марта у Бечеју, окупљају се старе занатлије и рукотворци. У истом граду одржава се и *Сајам старих заната* који поред њихове промоције организује и радионице на којима се посетиоци упознају са старим техникама рада.

Богатство наших села приказује истоимена манифестација у Бачком Петровцу, сајам пољопривредних производа, занатских и ручних радова и традиционалних јела.

Већ помињана *кобасицијада* у Турији одржава се и данас крајем фебруара месеца.⁶⁵⁴

Фестивал кулена Клобас одржава се маја месеца у Бачком Петровцу. На њему се оцењује овај гастрономски производ заинтересованих произвођача, а врши се и његова продаја. Појединци се такмиче у справљању најкукусније свеже кобасице на традиционалан начин. Оцењује се најбоља ракија, присутна је и *тортијада*. Фестивал је пропраћен културно-уметничким програмом везаним за културе Словака.⁶⁵⁵

RAVANGRAD WINE FEST се одржава у Сомбору, уз промоцију вина, обавезна је дегустација традиционалних бачких јела.

Божићни концерт у Сомбору, поред наступа већег броја певачких група, прати и изложба божићних колача - божићњака.

Покладе - маскенбал у Бачком Моноштору имају дугу традицију. Најлепше маске у овом селу бирају се већ више од сто година.

Обичаје прати *Ускрс* у *Култину*, који се одржава у дворцу Дунђерских, на коме се приказују ускршњи обичаји, а дегустурају аутентична ускршња јела.

Петровдански дани културе одржавају се у сва три насеља србобранске општине чији атари излазе на канал: Србобрану, Надаљу, Турији. У програм су

⁶⁵³ <http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-9>, 15. април 2014.

⁶⁵⁴ www.kobasicijada.rs

⁶⁵⁵ <http://www.turizambackipetrovac.rs/srb/dogadanja>

укључени различити културни, гастрономски и рекреативни садржаји (коњичке трке).

Након ове, следи манифестација под називом *Ивањско цвеће* која се одржава у Сивцу, као једна од ретких које негују аутентичну културу Срба староседеоца у Војводини.

Жетвене свечаности у Србобрану су манифестација пољопривредног и културно-историјског карактера. Њоме се обележава крај жетве кроз приказ старих обичаја везаних за ову привредну активност када се пшеница ручно косила, везивала у снопове и слагала у крстине. Мукотрпан и тежак рад био је и радостан догађај у животу жетелаца. Сви ови елементи се проказују кроз поједине сегменте манифестације: такмичење за најбољег жетеоца праћено традиционалном песмом и игром, богати ручак на откосима уз благослов свештеника.

Србобранска бразда је пољопривредно-промотивна манифестација посвећена основној операцији којом започиње производни процес свих пољопривредних култура – орању. Такмичари се надмећу у две категорије у зависности од величине трактора и плуга – лакој и тешкој. Стручни жири оцењује отварање бразде, правац и општи изглед орања, равномерност дубине, завршетак орања, узоривање вратине и квантитет на испарцелисаној површини.

Сл. 277, 278 Кулпинска свадба (ВМ)

Кулпинска свадба је манифестација којом се презентују традиционални и савремени обичаји венчања различитих етничких заједница, прати је ревија венчаница, тортијада, избор најневесте.⁶⁵⁶ (277, 278, 279)

279 Кулпинска свадба (ВМ)

Фестивал *Црвена ружа*, који се одржава у Руском Крстуру је манифестација свих Русина у Србији. *Циганске ватре* промовишу културу ромског народа у мултикултуралном и мултиетничком Србобрану.

Златна цитра је такмичење које се одржава у Србобрану са циљем приближавања изворне музике широј публици.

Личности од значаја за идентитет локалне заједнице имају своје манифестације. *Дани Тараса Шевченка у Кули* прилика су да се представи недовољно афирмисана украјинска музика и игра.

2. Шта даље? Смернице за живот и будућност канала - стратегија одрживог развоја

Једно од основних питања које се намеће после сагледавања вредности наслеђа и досадашњих активности на презентацији у функцији туризма, како га на

⁶⁵⁶ <http://www.turizambackipetrovac.rs/srb/dogadanja>

најбољи начин организовати у будућности. Могући кораци на том путу били би:⁶⁵⁷

1. Инвентаризација природних и културних ресурса без обзира на место у туристичкој презентацији која је на посматраном простору већ већим делом, урађена. Потребно је реализовати правне процедуре на заштити појединих непокретних културних добара под претходном заштитом и извршити њихову категоризацију с обзиром на значај на националном и међународном нивоу. Потребно је њихово сагледавање и у односу на друга подручја са овим наслеђем у Србији и свету. Један од наредних корака била би и израда докумената за њихово стављање на адекватне листе наслеђа међународног значаја.
2. Дефинисање циљева на релацији наслеђе - туризам. Потребно је сагледати циљеве заштите појединих природних и културних добара, као и циљ туризма у тим добрима. Када су у питању природна добра, њихово остварење најбоље ће омогућити развој еко-туризма, а културна – развој културног (споменичког) туризма.
3. Туристичко вредновање инвентарисаног наслеђа указало би на могућности његове презентације и дефинисања јасног, јединственог имиџа. Свако добро, било оно природно или културно, мора бити представљено на њему својствен, непоновљив начин. Стручне службе заштите, у сарадњи са туризмомолозима, треба да истакну шта је то што га чини вредним за посетиоца.

При свему томе, треба имати у виду да нове технологије омогућавају примену виртуелне реалности којима се реконструише поједини споменик или догађај, као и формирање виртуелног музеја и виртуелног информатичког аутопута који омогућава илузију путовања.⁶⁵⁸ Многа културна добра нису доступна посетиоцима, нити је у датим условима на каналу могуће доживети рад преводница или пак млинова тако да овај начин презентације културног наслеђа компензује очекивани доживљај. Оно што претходи свему овоме је дигитализација културног наслеђа која омогућава на одређени начин приступ

⁶⁵⁷ Према акционом плану заштићеног природног добра, V. Stojanović, *Turizam i održivi razvoj*, 157-159.

⁶⁵⁸ V. Đukić-Dojčinović, *nav.dlelo*, 49-51.

оригиналу. Многи виртуелни посетиоци пожелелеће и стваран доживљај те ће обићи неко културно добро.⁶⁵⁹ Атрактивности виртуелног путовања већ у овом моменту могу допринети, поред осталог, филмски записи настали за потребе представљања старих заната, који ће пред будућег посетиоца довести конкретне људе и њихове производе.

4. Како канали и њихова приобаља за заштиту и туризам немају исту важност на целој дужини, потребно је усагласити садржаје и урадити туристичко зонирање.
5. Планским документима посебне намене треба регулисати развој пратеће инфраструктуре.
6. Креирати правилник о туристичким активностима које су дозвољене у природним добрима.
7. Формирати заједничку туристичку организацију која би била координатор свих активности на каналу, представљала га као туристичку дестинацију на домаћим и страним сајмовима и сл.
8. Креирати мрежу културних садржаја, основати институције које ће представити наслеђе – Музеј канала у Малом Стапару, еко – музеј Подунавља, Потисја и сл.

Узоре за градњу каналских музеја треба потражити понајпре у средини где су најстарији и настали. Лондонски Музеј канала, до кога стижете водом, је једини музеј у Лондону о унутрашњим пловним путевима. Смештен је у бившем складишту леда изграђеном око 1862-3. за Карла Гатија, чувеног произвођача сладоледа на обали Рицен канала. Постоје две теме у овом необичном музеју. Прва говори о прошлости канала, његовим преводницама и мостовима, о људима који су живели и радили на пловним путевима, о коњима који су вукли чамце а можете видети како је изгледала унутрашњост једног таквог пловила, можете научити нешто о терету који је превозио. Друга је прича њега као индустријског музеја о леду који се довозио из Норвешке, његовом сладиштењу, производњи сладоледа и његовој трговини. Посетиоци се кратким филмом и преко website упознају са експонатима, темом музеја, свим програмима током године.

⁶⁵⁹ О. Хацић, *нав. дело*, 204.

Интересантно је да је већи део програма намењен деци и њиховом упознавању са пловидбом и индустријализацијом Енглеске у викторијанско доба.⁶⁶⁰

Амстердамски музеј канала Het Grachtenhuis пружа општу слику о каналској мрежи познатој по својој лепоти, монументалности грађевина и живописности као важном сегменту урбанизације овог града у 17. веку. Смештен је у једној од репрезентативних вила саграђених на обали канала, која је симболизовала моћ и важност племства златног доба трговине, политике и културе. Након што су амстердамски канали стављени на листу Светске баштине, зграда је 2010 - 211. конзервирана, рестаурирана и прилагођена модерним технологијама своје поставке, те кроз занимљиве мултимедијалне изложбе, 3D анимације, документује историју овог јединственог урбаног развоја. На спрату су очуване просторије некадашњих власника у којима се одвијао њихов јавни живот. Поред тога, у музеју су приказане макете грађевина у којима се живело, начини њихове градње, планови урбанизације града и његова макета, бродови, слике настале од 17. века са мотивима живота на каналу. (сл. 280)

Сл. 280 Изложбена сала амстердамског музеја

Дигитална база података на њиховом website пружа податке о архитектонском, националном и градском, наслеђу центра Амстердама, о рестаурацији појединих зграда, јединствени фотографски материјал многих кућа и њихових историјских ентеријера. Обухвата 9686 објеката (зграде и комплекси), 5325 слика и 5520 предмета са сликама. Зграде су представљене према типу,

⁶⁶⁰ <http://www.canalmuseum.org.uk/visit/index.html>

обради фасаде и старости. Интересантно је да посетиоци ако имају неку примедбу или допуну информација могу да је на овај начин доставе. Иначе, историјски реконструсани ентеријери служе за организацију венчања, јавних и приватних дешавања, а уређено двориште доприноси како историјској реконструкцији простора, тако и његовој економској исплативости.⁶⁶¹

Концептом еко-музеја поједини регион презентују своје културне и природне карактеристике као јединствену и неодвојиву синтезу у којој свакодневни живот локалног становништва, у прошлости и садашњости представља битну компоненту. Еко-музеји представљају адекватан облик управљања културним наслеђем и природним добрима у процесу одрживог развоја локалних заједница и њихове територије. Њиховим формирањем локалне самоуправе преносе процес заштите природних и културних добара са надлежних институција на ниво локалних заједница, које с друге стране на тај начин себи обезбеђују одрживи развој.⁶⁶² У овом дугом и сложенем процесу учествују локална самоуправа, институције културе и локална заједница као носилац свих активности еко-музеја. У средишту пажње еко-музеја је територија коју представља, њена материјална и нематеријална баштина, природна средина.

1. Студија случаја *Презентација, промоција и активирање природних и културних садржаја Малог Стапара*⁶⁶³

Циљ израде ове студије, у чијој сам изради и сама учествовала, је сагледавање могућности реализације свих културних вредности (материјалних и нематеријалних) унутар комплекса Малог Стапара и природних вредности његове околине ради креирања туристичког производа и одређивања облика туризма и активности, који ће бити у функцији очувања овог значајног локалитета, подстицати локалну привреду и друштвено благостање. Неке од активности које су у вези са потенцијалом дестинације Мали Стапар су: пловидба, риболов,

⁶⁶¹ <http://hetgrachtenhuis.nl/?lang=en#!page/38/>

⁶⁶² Д. Георгиевски, *Еко-музеји у Србији и искуства других*, <http://www.scribd.com/doc/94774405/Drazen-Georgievski-Ekomuzeji-u-Srbiji-i-Iskustva-Drugih>

⁶⁶³ Носилац пројекта Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду.

пешачке туре (равничарење), бициклизам, упознавање са културном и природном баштином и њихов обилазак, образовање.

На основу већ поменутих природних и културних садржаја Малог Стапара могу се издвојити потенцијалне врсте туризма:

- наутички (каналски) туризам

Пловидба каналима укључује коришћење свих објеката наутичке инфраструктуре и комплементарних производа и услуга у функцији туризма (марине, пристаништа и везови, смештај, прехрана, забава, култура). Разликујемо: мобилни, пловидбени, купалишни, боравишни, спортски, излетнички, риболовни, културни, здравствени и амбијентални, као и поделу критеријумима као што су нпр. величина и врста пловила, подручја пловидбе, са становишта организације пловидбе према итинерарима (плану пловидбе), према сврси пловидбе (излетнички, крстарење, једрење, пловидба ради спорта и разоноде, комбиновани и брзи туристички превоз) и др.⁶⁶⁴

У студији ЈП Завод за урбанизам Кула-Озаци „План детаљне регулације туристичког локалитета Мали Стапар”, у поменутом каналском проширењу код старог млина и преводнице планира се изградња туристичког пристаништа у оквиру којег би постојао и наутички клуб. Такође, овим планом је на неколико локација дуж канала, узводно и низводно од преводнице, предвиђено постављање привеза за чамце.

Мали Стапар би био адекватан за пловидбене излете, односно за наутичаре који плове на властитој, изнајмљеној или туђој пловној јединици у комбинацији са боравком на копну, као и за наутичко-спортске манифестације и едукативне програме. Тиме би се омогућило привређивање локалног становништва, које би могло да изнајмљује свој чамац (приватно власништво) или да буде ангажовано (запослено) у спортском клубу око обуке, изнајмљивања пловила, одржавања простора клуба... (мањи чамци са и без мотора, једрилице, педалине и сл.) Са аспекта организације пловидбе, наутички туризам Малог Стапара би се могао посматрати као: индивидуални, групни – масовни и наутички туризам у конвојима (регата).

- спортско-рекреативни и риболовни туризам,

⁶⁶⁴ <http://media.dijasporanis.com/2014/02/Strategija-razvoja-turizma-2006.pdf>

- едукативни,
- рурални туризам и
- културни туризам,

при чему је приметно да су све ове врсте туризма испреплетане у прављењу појединих потенцијалних програма.

V ЗАКЉУЧАК

Третман културног и природног наслеђа у нашој средини, као што је у овој дисертацији изложено, је подложен озбиљној анализи стручне и научне јавности. Показало се да без озбиљне стратегије у области културе, па према томе и у области културног наслеђа, нема битних и препознатљивих помака у приближавању пракси других земаља које су наслеђе схватиле као економски и друштвени ресурс. При томе, није да нам нису позната регулатива и резултати служби заштите културног наслеђа, како у окружењу, тако и широм света, али хватање корака у истраживању, вредновању, правној заштити, конзервацији, рестаурацији и презентацији наслеђа тек нам у неким областима тек предстоји. Једна од њих је свакако област индустријског и техничког наслеђа.

Једна од првих активности на том путу треба да буде инвентаризација културних добара, у конкретном случају, рад на изради регистра индустријског и техничког наслеђа.⁶⁶⁵ Резултати истраживања канала и његовог приобаља, до којих се дошло протеких година, добра су основа за његово вредновање кроз озбиљну аргументацију. Показало се да без интердисциплинарног приступа и коришћења свих врста извора нема правог сагледавања улоге појединих историјских личности у променама на посматраном подручју, односно да није могуће сагледати поједине грађевине кроз призму историјских догађања и довести њихово постојање у везу са данас познатим пределима. Неопходно је препознавање канала, односно свих оних елемената који га сачињавају, као фактора промене предела, а тиме и начина привређивања, урбанизма, културног и друштвеног развоја, али и као доказа колико су они били значајни као техничка решења свога времена. Њима се искорачило у свет, забарена и беспутна Бачка, постала је простор за промоцију новина, које су из ње, пловним путевима одлазиле у свет.

⁶⁶⁵ *Смернице за израду инвентара и документације у области културног наслеђа*, Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, 249- 356.

До пројекта систематског истраживања хидротехничког и индустријског наслеђа Бачке, није се схватао значај овог наслеђа, нити чињеница да се оно мора посматрати као целина јер, тек на тај начин сагледана, показује своју праву вредност.

А да смо заборавили колико је градња канала и свих пратећих грађевина утицала како на животе локалног становништа, тако и и на данас препознатљиве просторе војвођанске равнице, говори и већ наведена чињеница да су се заборавила имена градитеља канала, да их нема ни у каквим списковима знаменитих људи 18. и 19. века. Заборавиле су их и средине у којима су делали, преобратили мочварне пределе у плодне оранице, учинили животе подношљивим и спремним за промене, у које су увели могућност путовања, као робног пловног пута, а у преспективи и путничког саобраћаја, у којима су канали били средство комуникације, ширења новина и напредних идеја и решења.

Потребно је наставити са истраживањима канала Бачке и медијском презентацијом њихових резултата да би се дошло до могућих корисника ових знања кроз неке од облика савременог туризма и форми музеја. Виртуелни музеј, постављен на сајту неке заједничке туристичке организације, у условима када су објекти на каналу и он сам, често недоступни и запуштени, може бити подстицај за убрзавање процеса регулисања статуса појединих објеката и канала у целини кроз њихово проглашење за културна добра. Замишљена пловидба неким од пловила из протеклих времена, самостална, истраживачка, или групна, у конвојима, (сл. 281) као облик дружења и заједничког сазнавања, од тачке до тачке, сигурно ће навести заинтересоване да се поближе упознају са овим наслеђем и на терену кроз неки облик туризма.

Сл. 281 Конвој на каналу

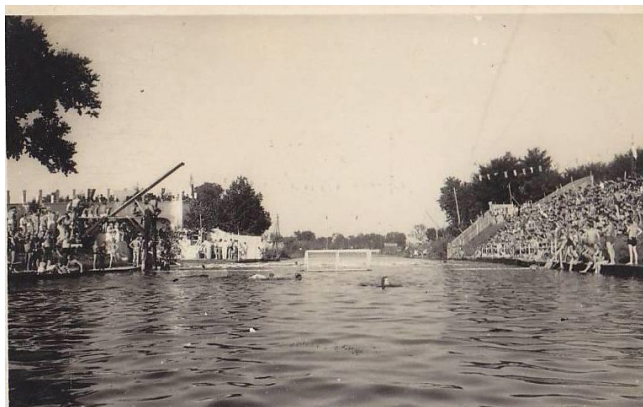
Стручна служба заштите непокретних културних добара требало би ефикасније да реализује своју делатност. Након доношења законске регулативе, следе пројекти конзервације, рестаурације, сви у функцији како продужавања живота појединим културним добрима, тако и њиховом привођењу одређеној намени. У томе, свакако, мора се сарађивати и са власницима и корисницима ових културних добара, који као да су заборавили да канал, не само као пловни пут, већ и мелиорациони коридор, и данас има своју функцију коју треба чувати.

Паралелено са тим, требало би извршити категоризацију заштићених добара на националном нивоу, представити их свету као вредност, коју је досадашње истраживање, потврдило. Поред бечејске преводнице, своје место заузеће и безданска преводница, комплекс објеката на Малом Стапару, црпна станица на Бисерном острву... Нема потребе да појединим добрима, како би им потврдили изузетност, приписујемо за пројектанте и градитеље чувена имена из света технике као што је протеклих деценија био раширен случај са довођењем у везу Ајфела са бечејском или безданском преводницом. И њихови, нама данас мање познати, или непознати, градитељи заслужују да их се сетимо.

При свему томе, мора се водити рачуна о знањима, веровањима, обичајној пракси, који су пратили градњу, рад и живот на каналу и око њега: каналција, пумпација, преводничара, млинара, кубикаша, инжењера, гостионичара, бродара, чамција,.. свих етничких група које су ту текле своје земаљске дане. „Богатство различитости“ је назив једне од акција туристичких посланика Подунавља који верно одсликава етничку, језичку и верску шароликост са свим њеним посебностима, а исказује се кроз материјално (непокретно и покретно) и нематеријално наслеђе. То је и прилика за афирмацију народног градитељства које треба да буде очувано и презентовано кроз аутентичне градитељске форме, начине градње и украшања, просторне и функционалне целине указујући на ниво културе становања у протеклим временима и пређени пут за већину од колонизованог становништва до оног које је свој живот трајно везало за одређено место. Груписање поједних тачака дуж канала и повезивање природног и културног наслеђа може резултирати нпр. формирањем еко-музеја којим би управљале локалне самоуправе. Тако би нпр. Еко-музеј Горњег Подунавља обухватао поред истоименог специјалног резервата природе и сва културна добра

на подручју општине Сомбор (сл. 282) која би се, активнијим односом према каналском наслеђу, укључила у програме културног, манифестационог, едукативног, бициклическог, рекреативног и каналског туризма. Туристи би, у пажљиво одабраним програмима, зависно од интересовања уживали у безданском ткању приликом обиласка ткачнице у Бездану, а као сувенире понели цегере израђене од рогоза, асуре, лутке у шокачким ношњама, клопке, метле и сл.⁶⁶⁶

У презентацији канала као наслеђа за потребе наутичког туризма треба користити туђа искуства нпр. *Inland Waterways Association*, удружења основаног 1946. године са циљем очувања, обнове, коришћења и одрживог развоја канала у Великој Британији. Њихово богато наслеђе је онакво какво би и наше требало да буде ако га будемо пажљиво чували и презентовали: пажљиво обновљено у духу времена када је настало, мудро коришћено и доступно свим генерацијама у свакодневном животу, као простор за одмор, учење, забаву, рекреацију, као део идентитета нације којим се она представља другима.

Сл. 282 Пливалиште Полет Сомбор – ватерполо утакмица

Постојање пловних канала је привилегија коју туристички посленици не би требало да пропусте. Мало је земаља које их имају у дужини којој их ми имамо. Овим историјским у Бачкој, треба додати и оне у Банату, чије су поједине деонице старије од оних којима смо се бавили, као и све оне савремене, а недовољно коришћење. Пут то тога биће тежак с обзиром на непоштовање воде као ресурса у нашој средини. Вода ограничена и сабрана својим обалама, којом су се превозили

⁶⁶⁶ Еко-музеј Мура, који повезује наслеђе обе обале реке Муре у Словенији и Хрватској, представља добар пример повезивања воденог тока са наслеђем. У њему су нпр. повезане пловне воденице и куће воденичара, скеле, куће локалног становништва, дворци, занатске радионице, археолошки локалитети кроз програме рафтинга, бициклических и шетних стаза, винских тура, гастрономских специјалитета, обичаја.

терети свих врста, којом су пловили чамци и пароброди, напајала поља пиринча, у коју се скакало за часни крст, данас у делу свог тока је једно најзагађенијих средишта те природе у Европи. То што су пречистачи воде у шећеранама на каналу постојали још пре Другог светског рата и што се водило рачуна о ономе што у савременом друштву називамо екологијом као да се заборавило. Потпуна еколошка рехабилитација мора бити прва степеница у даљем коришћењу канала, а потреба за чистом водом и потреба за чувањем наслеђа су нераскидиво везане.

А канали и њихова вода и сво наслеђе које они заједно са собом носе треба да добију своју шансу јер савремено доба стално тражи новине и изазове. На наутичкој карти света наши канали не постоје, зато их треба представити са свим њиховим вредностима. Истраживања и рад службе заштите биће на том путу једна од почетних станица.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Архив Војводине, Нови Сад
A Bezdani szilip, Magyar nyelv, jul 1856, 108-109.
Архива римокатоличке цркве у Старом Сивцу
Водопривредно предузеће „Дунав“, Бачка Паланка
Градска библиотека, Србобран
Градски музеј и галерија, Бечеј
Градски музеј, Сомбор
Документација ЈВП Воде Војводине, Нови Сад.
Документација ЈВП Воде Војводине, Одељење у Врбасу
Документација ЈВП Воде Војводине, Сомбор
Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Нови Сад
Документација Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, Нови Сад
Државни архив Мађарске, MOL, Terkeptar.
Европска конвенција о пределу, Гласник ДКС 32 (2008) 18-22.
Закон о културним добрима (Службени гласник РС, 1994)
Закон о заштити природе, Службени гласник РС
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prirode.html
Из историје уређења вода, Изложба архивских докумената, CD, Нови Сад 2004.
Историјски архив града Новог Сада, Нови Сад
Историјски архив Сента, Одељење за историјску грађу, Бечеј
Историјски архив, Сомбор, Збирка карата и мапа, Збирка планова и пројеката,
Збирка фотографија
Ketig, T. *Duga senka svitanja*, Novi Sad 2007.
Календар за 2009. годину, Графопродукт, Суботица
Колекција докумената Никите Андрејева, Сомбор
Колекција докумената и фотографија, Срђан Чичовачки, Сомбор
Колекција докумената и фотографија, Јожефа Вајсенбека, Бачко Градиште
Колекција докумената и фотографија Ференца Бале, Бездан.
Колекција докумената и фотографија Зорана Перуничкића, Сивац
Колекција докумената и фотографија Милана Таталовића, Црвенка
Колекција докумената и фотографија Воје Ачанског, Кула
Колекција докумената и фотографија Косо Јаноша, Нови Бечеј
Колекција докумената и фотографија Ендре Кароља, Нови Бечеј
Колекција докумената и фотографија Данила Драпшина, Турија
Колекција докумената и фотографија Радослава Субића, Србобран
Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине, Гласник ДКС 34 (2010)
31-37.
Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области
културног наслеђа, Београд 2004.
Marsigli, L. F., *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis,
astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus.*
Т 1, Amsterdam 1726.
Мајтењи, М, *Жива вода*, Нови Сад 1975.

Memorandum, arhivski materijal: inv. broj 369, Arhiv grada Sombora, Bunjevačke novine 9 (2006) 14.

Музеј Војводине, Нови Сад

Музејска јединица, Врбас

Парк Природе „Јегричка“, Предлог за стављање под заштиту као значајно природно добро – студија заштите, Завод за заштиту природе Србије, Нови Сад 2005.

Повеља о индустријском наслеђу – Њижни Тагил, Међународна комисија за индустријско наслеђе (МКИИ) 17. јул 2003, Гласник ДКС 37 (2013) 46 – 49.

Правилник о одређивању послова који се сматрају уметничким и старим занатима, односно пословима домаће радиности 2005. године, Службени гласник РС 21/2005.

Recommendation No. R (90) 20 on the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe, Council of Europe, 1990.

Социјално-економска документација Војводине, Б/2 Натписи из штампе, св. водопривреда, обрађивач Слободан Стојковић, Нови Сад 1952.

Српски рјечник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима, Београд 1935.

Уредба о еколошкој мрежи, Службени гласник РС 102/2010.

Литература

Andrašić, O, *O pustarama opštine Odžaci u XVIII veku,*

http://www.virtualnigrad.com/O_pustarama_opstine_Odžaci_u_XVIII_veku-100-4013

од 3.03 2014.

Andrejev, N, *Vode Dunava i razvoj vodoprivrede u apatinskom i somborskom Podunavlju,* Apatin, 2004.

Andrejev, N, *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Bačkoj,* Novi Sad 2002.

Andrejev, N, *Odvodnjavanje u slivu severne Mostonge, Mostonga i vode zapadne Bačke,* Novi Sad 1998, 103-110.

Ahmetović – Tomka, D., *Turistički potencijali Jegričke, Jegrička,* Novi Sad 1996, 227-243.

Бакић, С, *Иштван Варга (Varga Istvan): Историјат канала који повезује Дунав са реком Тисом (у XVIII и XIX веку),* Грађа за проучавање споменика културе XXIV-XXV (2011) 171-184.

Бакић, С, *Стара бродска преводница код Бечеја, Истраживања и пројекат обнове,* Грађа за проучавање споменика културе Војводине (2011) 7-23.

Бала, Ф, *Старе безданске разгледнице,* Сомбор, 199?

Beel, K, *Waingarten und Wainkeller in Tschervenka, Tschervenkaer Geimat Zeitung* 35, Munchen 2000, 1-5.

Beljanski, M, *Bački Monoštor između 1801. i 1920. godine,* Sombor 1984.

Beljanski, M, *Bezdanska čarda na Dunavu,* проспект.

Бељански, М, *Бунари, водари и водовод,* Сомбор 1976.

Бељански, М, *Градска управа у Сомбору од 1919. до 1941. године,* Сомбор 1984.

Бељански, М, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године,* Сомбор 1982.

Beljanski, M., *Letopis Sombora od 1877. do 1906. godine,* Sombor 1982.

Beljanski, M, *Letopis Sombora od 1907. do 1914. godine,* Sombor 1983.

Beljanski, M, *Ponovo o somborskim salašima,* Sombor 1979.

- Beljanski, M, *Sodari*, Стари занати у Војводини, ПЧЕСА VIII (1992) 190-192.
- Beljanski, M, *Tragajući za Bodrogom i Monoštorom do kraja osamnaestog veka*, Sombor 1972.
- Беседеш, В, Прчић Вујновић, Г, *Капела Светог тројства у Бездану*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII (1996) 165-168.
- Besedeš, V, *Rezbareni nadgrobni spomenici u opštini Sombor*, Rad vojvođanskih muzeja 33 (1991) 177-181.
- Biljni svet kanala Vrbas-Bezdan*, Novi Sad 1994.
- Božić, Đ, *Osnovna kanalska mreža hidrosistema Dunav-Tisa-Dunav na području zapadne Bačke*, Mostonga, Sombor 1998, 123-130.
- Бордаш, А, *Кашикаре*, Млинпек алманах 80, фебруар 2002, 21-22.
- Bordas, A, *Kiss Jozsef bacskai kozepuletei*, Hid 2000, 1152, 1156, 1157, 1162.
- Бордаш, А, *Сувачама млели слад за пиваре*, Млинпек алманах 102, децембар 2003, 20-23.
- Borovszky, S., *Vacs-Bodrog Varmegye, II*, Budapest 1909.
- Bosić, M, *Narodna pošnja Slovaka u Vojvodini*, Novi Sad 1987.
- Букуров, Б, *Воде*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 47-88.
- Букуров, Б, *Саобраћај и везе*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 167- 176.
- Варга, И, *Историјат канала који повезује Дунав са реком Тисом*, рукопис, документација Градског музеја и галерије у Бечеју, Д-21.
- Васић, П, *Уметност у Сомбору*, Уметничка топографија Сомбора, Нови Сад 1984.
- Веленрајтер, П, *Бартан*, Рад војвођанских музеја 11 (1962) 148-152.
- Веленрајтер, П. П, *Споменици из турског доба у Сомбору*, РВМ 8 (1959) 216-219.
- Вићентијевић, Д, Красијевић, Б, *Валоризација културног наслеђа кроз културни туризам*, Гласник ДКС 34 (2010), 12-15.
- Врбашки, Ћ, *Преглед рада и развоја фабрике шећера „Бачка“ Врбас 1913-2007*, Врбас 2009.
- Вулетић, Н, *Три сеоске куће у Војводини*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI-VII (1976) 187-198.
- Вученовић, С, *Урбана и архитектонска конзервација, Свет-Европа, I*, Београд 2004.
- Гавриловић, С, *Колонизација на подручју данашње Војводине*, Музеј Војводине, стална поставка, Нови Сад 1997.
- Гавриловић, С, *Пловидба каналима ДТД*, Водопривредно предузеће ДТД, Нови Сад 1972, 539-554.
- Гал, Ћ, *Сомбор*, Војводина, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 769-781.
- Б. Даковић, *Врбас*, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 498-503.
- Devavari, V, *Ређење крећа и Вачком Monošturu*, Стари занати у Војводини, ПЧЕСА VIII (1992) 186-189.
- Драпшин, Д., *Турија и Туринци*, Србобран 1996,
- Ђекић, М, *Бачки канали – могућности интегративне заштите*, Зборник Четврте регионалне конференције о интегративној заштити, Бањалука 2010, 88-95.
- Ђекић, М, *Велики бачки канал као културно наслеђе – могућности и ризици заштите*, у штампи

- Бекић, М, *Каналски објекти у Бачкој – комплекс у Малом Стапару и безданска преводница*, Гласник ДКС 30 (2006) 115-118
- Бекић, М, Филиповић, Ј, *Мали Стапар – у сусрет Светској конференцији каналских објеката*, Гласник ДКС 33 (2009) 219-222.
- Бекић, М, *Народно градитељство Војводине*, Кућа као споменик културе, Нови Сад 1994
- Бекић, М, *Водице у Војводини*, Београд 2001.
- Djekic, M, Bakić, S., *Traces of the turkish period in today's Vojvodina*, XV. Turk Tarih kongresi, Ankara 2010, 988-991.
- Ђукановић, Д, *Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој*, Нови Сад 2009
- Ђукић Дојчиновић, В. *Kulturni turizam, menadžment i razvojne strategije*, Београд 2005.
- Iványi, I. *Vacs-Bodrog varmegye foldrajzi es tortenelmi helyvtaram*, Vacs-Bodrog Varmegye, II, Budapest 1909,
- Еиман, Ј, *Der kolonist*, рукопис, преведен, Музејска јединица, Врбас.
- Енциклопедија Новог Сада* св. 10, Јов-Крт, Нови Сад 1998,
- Енциклопедија Новог Сада*, св. 12, Кос-Лер, Нови Сад 1999.
- Енциклопедија Новог Сада*, св. 24, Род-Сер, Нови Сад 2004,
- Жирош, М, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, I , Нови Сад 1997,
- Жирош, М, *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, II, Нови Сад 1998
- Жирош, М. *Бачванско-српски Руснаци дома и у швецe 1745-1991*, IV, Нови Сад 2004,
- Јелинчић, Д, А, *Културна баштина у туризму*, магистарски рад.
- Јовановић, Б, *Салајка, које(више) нема*, Нови Сад 2008.
- Јовић, Р, Милорадовић, М, *Jegrička od prirodnog vodotoka do kanala hidrosistema Dunav-Tisa-Dunav*, Jegrička, Novi Sad 1996,138-154.
- Каћански, М, *Грожђе поред Мртве Тисе*, Дневник бр. 17501, Нови Сад, 14. октобар 1995, 8.
- Ковачевић, И, *Гастрономске традиције*, Антропологија транзиције, Београд 2007, 109 – 153.
- Koch, J, *A Ferenc csatorna, a baja-bezdani iapcsatorna es a kis-sztapar- uvideki ontozo csatorna rovid tortenete*, Ваја?
- Косовац, М, *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год*, Сремски Карловци 1910.
- Костић, М, *О дунавско-савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у XVIII и XIX веку до појаве железница*, Историјски часопис IX-X (1959) 259-293.
- Крстић, В, *Војводина 1790-1847*, Знаменитости и лепоте, Београд 1968, 264-274.
- Културни живот и прилике у Бечеју између два светска рата*, Нови Сад 2000.
- Lazić, L, Bubalo, M, *Stanovništvo*, Jegrička, Novi Sad 1996, 167-203.
- Лоц, Ф, *Историја Врбаса*, рукопис, Музејска јединица, Врбас.
- Magyar-hirmondo*, 26. juli 1793. godine, br . 8.
- Медаковић, Д, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980.
- Mezei, S. *Nastanak i razvitak tekstilne industrije*, Privredna izgradnja: časopis ekonomista Vojvodine 5/1 (1958) 20-31.

- Милановић-Јовић, О, *Уметност у Бачкој у XVIII и у првој половини XIX века*, Нови Сад 1988.
- Милер, К, *Сто година хуманости*, Врбас 2004.
- Миличић, О. Нојковић, С, *Заштита културног предела*, Гласник ДКС 33 (2009) 16-19.
- Милић, Б, *Старе уставе и бродске преводнице на Бегејском каналу*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXVI (2013) 64-74.
- Merk, Z, *When a piece of art start speaking...*, Ferens scatorna emlekalbum, Ваја 1998.
- Милованов, Д, *Развој концепције и реализације хидросистема Дунав -Тиса - Дунав*, Водопривредно предузеће ДТД, Нови Сад 1972.
- Milošev, Ž. Kukić, A. *Hidrografija i evolucija rečnih tokova*, Jegrička, Novi Sad 1996, 10-14.
- Milošev, Ž, Radić, S. *Slivno područje i formiranje vodotoka Jegrička*, Jegrička, Novi Sad 1996, 18-25.
- Мирић, Ђ, *Црвенка и њена средња школа (1923. – 2000.)*, Руски Крстур 2000.
- Музејски комплекс Кулпин - Пољопривредни музеј*, каталог.
- Муњић, Ј. *Ангажовање приватника у заштити народног градитељства, Пример окућнице Илије Милошевића*, Зборник радова о заштити народног градитељства, Лозница 2002, 64-71.
- Најважнији подаци о каналима краља Петра I и престолонаследника Александра*, Сомбор 1929.
- Nikolin, Lj, *Stalež Dundjerskih*, Beograd, Novi Sad 1996.
- Новаковић, К, *Свечана женска оглава у Војводини*, каталог изложбе, Нови Сад 2005.
- Petrović, M, *85 godina Fabrike šećera "Crvenka"*, Crvenka 1997.
- Petrović, N. *Izgradnja kanala Dunav-Tisa krajem 18. veka*, Vode Vojvodine 7, Novi Sad 1979,...
- Petrović, N, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, Beograd 1978.
- Потпарић, Ч., *Из прошлости Бечеја*, Бечеј 1955.
- V. Putarih Ivanski, *Mađarski inženjeri u regulaciji unutrašnjih voda Vojvodine*, Hidrološki bilten, januar-februar 2008.
- Ozer, A. *Prošetajmo promenadom, okupajmo se na Dunavu*, Novi Sad 2009.
- Орбовић, М, *Андреас Сколка и гимназија у Новом Врбасу*, Траг 29, Врбас 2012, 169- 176.
- Ordóñez, J. A. F *The Industrial and Technical Built Heritage in Southern States of Europe*, in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3, Strasbourg 1985, 59-97.
- Плавшић, Ј, *Сивац 1579-1979, Буктиња у равници*, Сивац 1979.
- Пловидба Дунавом и његовим притокама у XVIII и XIX веку*, Нови Сад 2013.
- Попис сликарских и вајарских дела у друштвеном поседу и приватној својини на подручју Бачке, VI*, Нови Сад 1986.
- Роровић, V, *Razvoj vodoprivrede na području Novog Bečeja u periodu od 1845. do 1995. godine*, Novi Sad 1996.
- Поповић, Д, *Срби у Бачкој до краја 18. века*, Београд 1952.
- Презентација, промоција и активирање природних и културних садржаја Малог Стапара*, студија, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад 2010.

- Путић, Н, *Од домаје до нових простора*, Савино Село 1996.
- Радовановић, М, *Проблеми и путеви заштите градитељског наслеђана селу*, Гласник ДКС 34 (2010) 229-231.
- Рокаи, П, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 149-155.
- Ротели, А, *Значај културног наслеђа за развој територије*, Гласник ДКС 33 (2009) 23-27.
- Руварац, Д, *Тимотије Бранковић, парох сенћански од 1833-1874.г.*, Сремски Карловци 1924.
- Romelić, J. *Privreda sliva Mostonge i Zapadne Bačke*, Mostonga, Sombor 1998, 179 - 191.
- Св. М, *Десет година кобасицијаде и дружења*, Дневник 5. март 1994.
- Симић, Д, *Развој до краја другог светског рата*, Историјат рада на уређењу вода 1845. – 1975, Кикинда 1975.
- Споменичко наслеђе Србије*, Београд 1998.
- Standards and Guidelines for the Conservation of Historic Places in Canada*, Canada 2003, CD.
- Станојев, Н „*Римски шанчеви*“ – водопривредни систем Панонске низије, РМБ 41-42 (1999 -2000) 34-36.
- Stanojlović, A. Damnjanović, M. *Industrija Vojvodine*, Zagreb 1924.
- Stojanović, V, *Specijalni rezervat prirode „Gornje Podunavlje“*, Novi Sad, 2002.
- Stojanović, V, *Turizam i održivi razvoj*, Novi Sad 2011.
- Stojić, M., Škorić, M., *Režim voda sliva Jegričke*, Jegrička, Novi Sad 1996, 34-43.
- Субић, Р, *Забелешке из вароши Србобранске*, Србобран 2005.
- Субић, Р, *Занатство у општини Србобран*, Србобран 2001.
- Subić, R *Opština Srbobran*, Geografska monografija, Novi Sad 1981.
- Tasić, A. *Tragovima Mostonge, citati iz knjiga Milenka Beljanskog - Letopisi Sombora 1360-1906. godine, Mostonga i vode zapadne Bačke*, Novi Sad 1998, 245-246.
- Тешић, М. Лazić, V. *Ђока Dimitrijević, корпар новосадски*, Стари занати у Војводини, ПЧЕСА VIII (1992) 327- 329.
- Титов Врбас 1387-1987, Врбас 1987.
- Томашевић, Б., *Косанчић, Географски приказ*, дипломски рад, Департман за географију, туризам и хотелијерство Нови Сад, Нови Сад 2006.
- Томић, П, *Географска монографија Турије*, Нови Сад-Турија 1990.
- Томић, Р, *Površinski tokovi Bačke*, magistarski rad, Novi Sad 1974.
- Туфегџић, А. *Генеза концепта заштите индустријског наслеђа*, Гласник ДКС (2014) 38, рукопис.
- Туфегџић, А. *Индустријско наслеђе Подбаре као потенцијални генератор савременог идентитета Новог Сада*, Гласник ДКС 33 (2009) 227-230.
- Novany, L, *Csatornat lehet kapalni a varostol egesz a Tisyaig, Bacsorszag*, Szabadka 1995, 3 -12.
- Faludi, G, *A Ferenc-csatorna es Tur Istvan*, Ваја.
- Feldtanzer, O, *Joseph II. und die Donauschwabische Ansiedlung*, Munchen 1990.
- Ferens scatorna emlekalbum*, Ваја 1998.
- Филиповић, М.С. *Иконе на стаклу код војвођанских Срба*, РВМ 1 (1952) 79-87.
- Filipović, M. S., *Prilozi i građa I*, Novi Sad 1962.
- Цобелъ, Ш, *Иконе на стаклу у збирци београдског колекционара Раденка Перића*, Годишњак Музеја града Београда XX (1973), 303-324.

Цобель, Ш, *Руски Крстур – један од центара сликања икона на стаклу у Војводини*, Рад XX конгреса удружења фоклориста Југославије у Новом Саду 1973, Београд 1978, 391- 410.

Čakan, I, Forkapić, F, *Alatke i oruđa za oranje*, Novi Sad 2005.

Čonkić, K., *Žabalj kraj Jegričke – Jegrička u Žablju*, Jegrička, Novi Sad 1996.

Wehdorn, M, *The Industrial and Technical Built Heritage in Northern States of Europe*, in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3, Strasbourg 1985, 3-57.

Шакрак-Нинић, С, *Први извештај епархије Бачке, Нови Сад 1893*.

Шамс, Ф, *Топографски опис Петроварадина и његове околине*, Нови Сад 2008.

Шкорин, Д, *Српске иконе на стаклу*, Београд 2004,

Шовљаков, М, *Варош Футог*, Футог 2003,

Шурдић, Б., *Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа*, Гласник ДКС 32 (2008) 9-13.

<http://www.arcanum.hu/kiadvanyaink/DVD/?id=EKF>, 20. 04. 2014.

<http://www.foelss.de/radtouren/finow.html>, 5.05. 2010

<http://www.mataric.com/istorija>, 5.05. 2010

<http://whc.unesco.org/en/list/1349>, 20. 04. 2014.

<http://mapire.staatsarchiv.at/en/complete/?zoom=14&lat=45.80358&lon=19.31067>, 20. 04. 2014.

<http://www.icomos.org/studies/canals.pdf>, 5.05.2010

<http://www.erih.net/topmenu/about-erih.html>, 5.05.2010

http://www.arhiurb.vojvodina.gov.rs/?j=lat&id_menu=4, 5.05.2010

www.delcampe.net, 5.05. 2010

http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html, 20. 04. 2014.

http://mapire.staatsarchiv.at/en/map/mkf_hun/?zoom=14&lat=45.71344&lon=19.39287 20. 04. 2014.

<http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-12>, 20. 04. 2014.

<http://www.temerinitajhaz.org.rs/Tajhaz%20SRB/TajhazSRB.htm>, 20. 04. 2014.

<http://www.starizanati.gov.rs/>, 20. 04. 2014.

<http://www.zanati.org/srb/promocije/katalog-starih-zanata-u-srbiji.html>, 20. 04. 2014.

<http://www.hrvatskarijec.rs/vest/50/Stipan-Kovac,-klompar:-Stari-zanat,-put-u-svijet/> 20. 04. 2014.,

<http://handmade.sombor.org/2012/10/08/rogozar-na-televiziji/>, 20. 04. 2014.

http://www.gradskimuzej.subotica.rs/?page_id=5878, 20. 04. 2014.

http://www.vibilia.rs/srpski/izvestaj/0403/rohoncija_250804.pdf, 20. 04. 2014.

<http://www.pzzp.rs/uploadimage/137838927380185.pdf>

<http://skituljko.webs.com/ponudeturistickihtura.htm>, 20. 04. 2014.

http://www.bogatstvorazlicitosti.net/top-sela/bezdan/3255bezdan_vojvodjanska_venecija.html, 20. 04. 2014.

<https://srbijasport.net/vest/8139/sombor-plivanje-za-bogojavljenki-krst-na-velikom-backom-kanalu>, 20. 04. 2014.

<http://www.sombor.rs/news/staza-uz-kanal-vrbas-bezdan-bice-izgradena>, 20. 04. 2014.

<http://www.sombor.rs/news/staza-uz-kanal-vrbas-bezdan-bice-izgradena-do-jeseni>, 20. 04. 2014.

<http://www.nasemesto.rs/mzsivacnet/volonterski-kamp-na-malom-staparuu>, 20. 04. 2014.

<http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-15>, 20. 04. 2014.

www.baracka.org, 20. 04. 2014.
<http://www.soinfo.org/vesti/tag/plovidba/>, 20. 04. 2014.
<http://www.soinfo.org/vesti/tag/turizam/35/>, 20. 04. 2014.
<http://www.zelenamreza.org/index.php/ruralni-razvoj/zelene-staze/pananski-put-mira---via-pacis-pannoniae/via-pacis-pannoniae>, 20. 04. 2014.
http://www.agroinfotel.net/index.php?option=com_content&view=article&id=915%3Amanifestacije-juli-2012&catid=12%3Aagroekonomija&Itemid=34&limitstart=1, 20. 04. 2014.
<http://www.backimonostor.rs/onama.php?lang=2&nav=2&stranica=3>, 20. 04. 2014.
www.br55.edu.rs , 20. 04. 2014.
<http://www.temerintourism.org.rs/index.php/ct-menu-item-9>, 15. 04. 2014.
www.kobasicijada.rs, 5.05.2010
<http://www.turizambackipetrovac.rs/srb/dogadanja>, 5.05.2010
<http://www.canalmuseum.org.uk/visit/index.html>, 5.05.2010
<http://hetgrachtenhuis.nl/?lang=en#!page/38/>, 5.05.2010
<http://media.dijasporanis.com/2014/02/Strategija-razvoja-turizma-2006.pdf>, 5.05.2010
<http://www.foelss.de/radtouren/finow.html>, 5.05.2010
<http://www.muzejnt.rs/sr/139>, 5.05.2010
<http://www.sivac.net/maksa-gajdas.htm>, 20. 04. 2014.
<http://www.backipetrovac.rs/opstina/istorija.php>, 20. 04. 2014.
<http://www.worldcanals.com/english/serbia.html>, 20. 04. 2014.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Андрејев - Колекција докумената Никите Андрејева, Сомбор
Ачански - Колекција докумената и фотографија Воје Ачанског, Кула
Бала - Колекција докумената и фотографија Ференца Бале, Бездан
Вајсенбек - Колекција докумената и фотографија, Јожефа Вајсенбека, Бачко
Градиште
Графопродукт - Календар за 2009. годину, Графопродукт, Суботица
Драпшин - Колекција докумената и фотографија Данила Драпшина, Турија
Ендре - Колекција докумената и фотографија Ендре Кароља, Нови Бечеј
Јурига – Аугустин Јурига, Документација Међуопштинског завода за заштиту
споменика културе, Суботица
Косо - Колекција докумената и фотографија Косо Јаноша, Нови Бечеј
Марковић - Недељко Марковић, фотограф Покрајински завод за заштиту
споменика културе Нови Сад
Митић - Зденка Митић, Инфо- центар, Бачки Моноштор
Перунички - Колекција докумената и фотографија Зорана Перуничкића, Сивац
Пивнички - Тинка Пивнички, фотограф, Покрајински завод за заштиту споменика
културе, Нови Сад
Субић - Колекција докумената и фотографија Радослава Субића, Србобран
Таталовић - Колекција докумената и фотографија Милана Таталовића, Црвенка
Чичовачки - Колекција докумената и фотографија, Срђан Чичовачки, Сомбор

АВ - Архив Војводине, Нови Сад
Албум - Ferens scatorna emlekalbum, Ваја 1998.
ВВНС- ЈВП Воде Војводине, Нови Сад

ВВС - Документација ЈВП Воде Војводине, Сомбор
ВМ - Музеј Војводине, Нови Сад
НБС - Народна библиотека, Србобран
ГЗНС- Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада
ГМБ - Градски музеј и галерија Бечеј
ГМС – Градски музеј, Сомбор
ИАГНС - Историјски архив града Новог Сада
ИАС - Историјски архив, Сомбор
МВ - Музејска јединица, Врбас
МОЛ - Државни архив Мађарске
ПЗЗЗСКНС – Покрајински завод за заштиту споменика ултуре

Прилог 1 Налепнице флаша вина и ракија са Бисерног острва

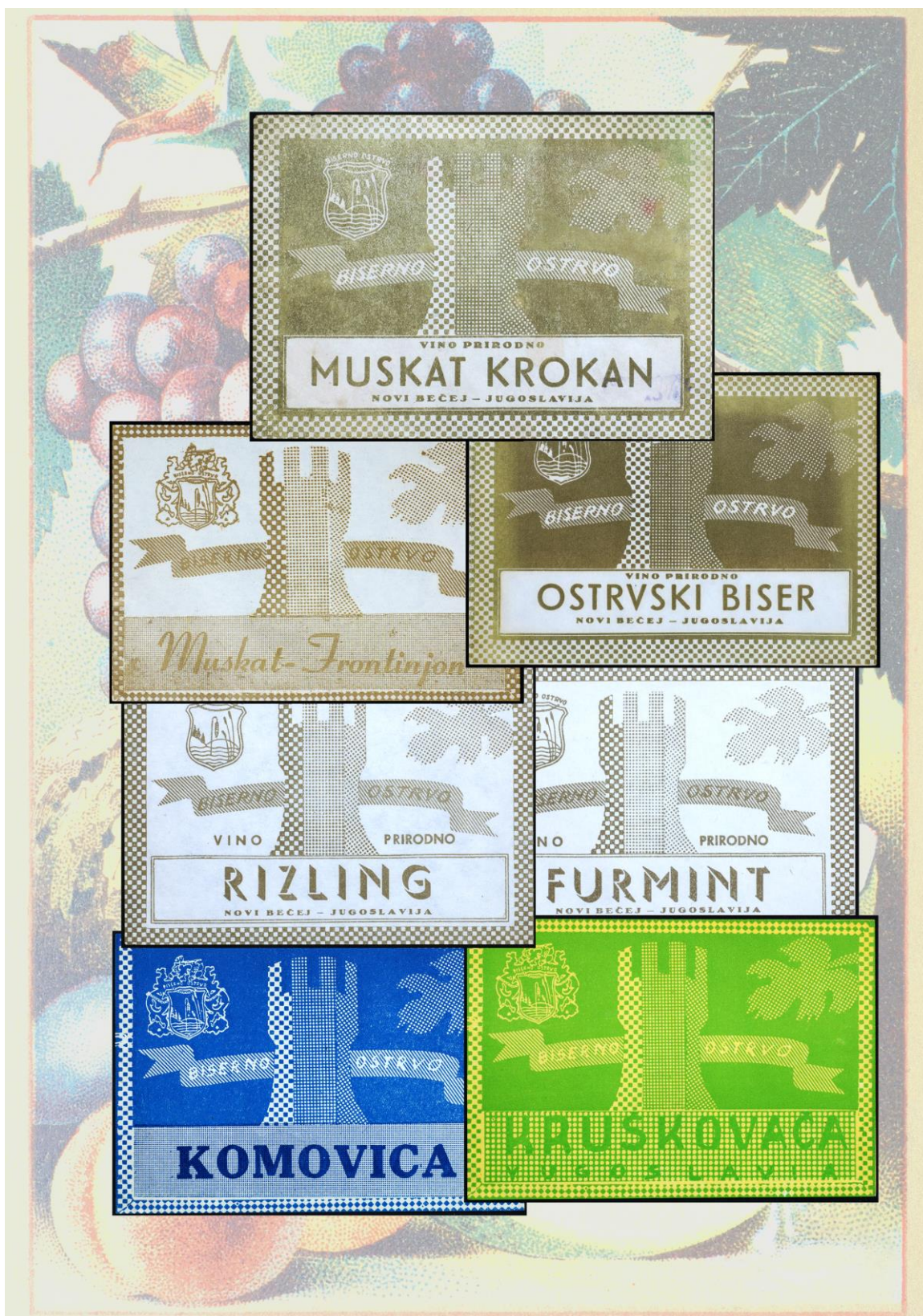

Прилог 1

Налепнице флаша вина и ракија са Бисерног острва

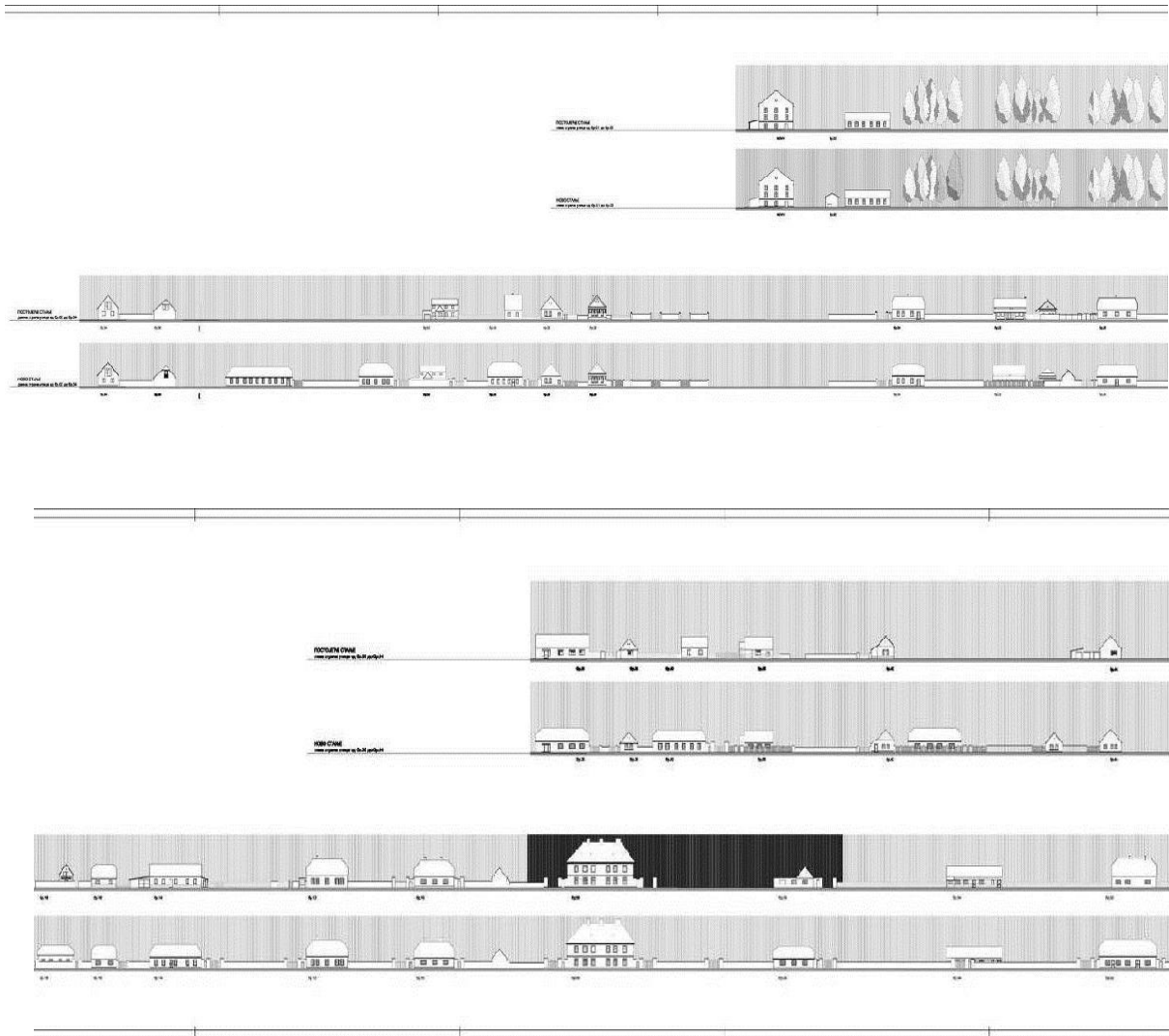

Прилог 1
Налепнице флаша вина и ракија са Бисерног острва

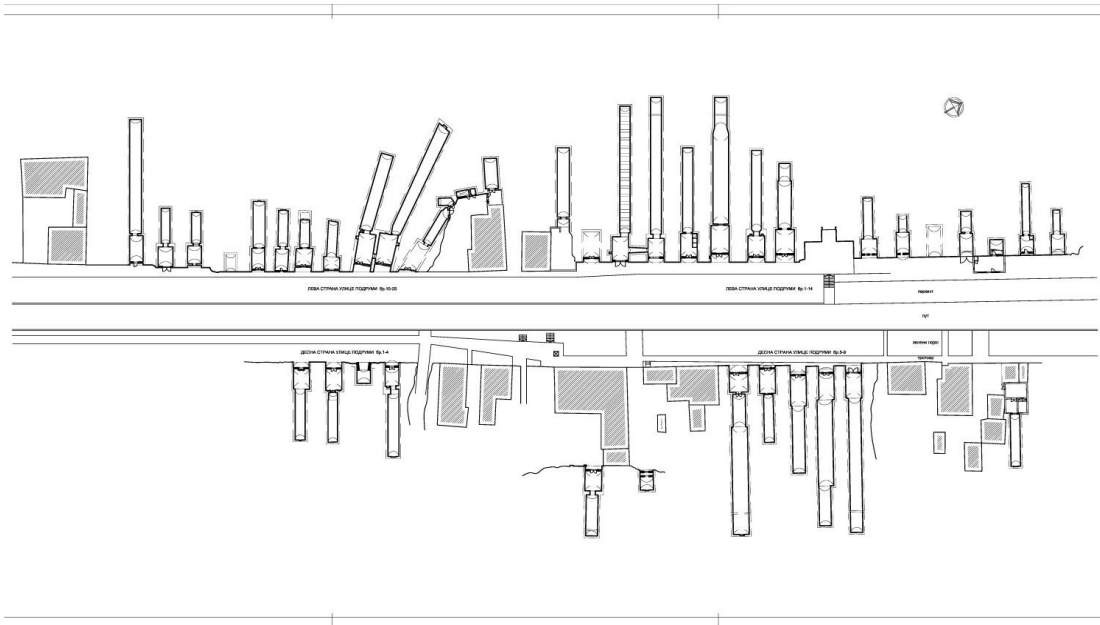

Прилог 2

Програм и урбанистички план Туристичког локалитета Мали Станар

Прилог 3
Црвенка – пројекат подрума

БИОГРАФИЈА

Рођена у Руми 1963., основну школу је завршила у Руми, средњу у Сремској Митровици, студије етнологије 1988. са просечном оценом 9,50. Од 1988. ради у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Петроварадину. Сарадник је пројекта *Ургентна заштита природног и културног наслеђа у Метохији*, аутор пројекта Музеј на отвореном у Нештину.

Учесник је скупова:

- Салаше у Војводини у прошлости и будућности, Сомбор 1989;
- The Folklore and the Common cultural values on the Balkans, Охрид 2006.;
- Реке и индустријско наслеђе (*Хидрообјекти- културно наслеђе Војводине*) Београд 2007.;
- IV конференција о интегративној заштити (*Бачки канали – могућности интегралне заштите*) Бањалука 2009.;
- Risk assessment of cultural and natural heritage in the region of south east Europe (*The Grand Bač Canal – Opportunities And Risks Of Heritage Protection*) Ниш 2012.,
- Рурални туризам као развојни потенцијал јужнобачког округа (*Значај наслеђа за идентитет локалне заједнице*) Бачки Петровац 2010.,
- Синергија културе и туризма: коришћење културних потенцијала у мање популарним/промовисаним подручјима (*Стари занати – нематеријално наслеђе*) Апатин 2013.

Организовала је Скуп о заштити индустријског и техничког наслеђа, Зрењанин 2012., округли сто *Значај и место службе заштите у очувању индустријског наслеђа*, Смедерево 2013. Стручна знања стицала је у Мађарској, Аустрији, Словенији и Италији.

Има звање конзерватор - саветник. Подпредседник је ДКС, члан ICOMOS-а, Националне асоцијације за рурални туризам, Комисије у области заштите културних добара од изузетног значаја, стручни консултант ТВ Нови Сад, уредник Гласника ДКС (2006-2010) и Грађе за проучавање споменика културе Војводине, члан редакције Саопштења.

Добитник је награде *Боривоје Дробњаковић* 1988, Годишње награде ДКС
2014.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ мр Мирјана Ђекић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Бачки канали- наслеђе у функцији туризма

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, __15. јуна 2014._____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ мр Мирјана Ђекић _____

Број уписа _____

Студијски програм __етнологија-антрополигија_____

Наслов рада ____Бачки канали- наслеђе у функцији туризма_____

Ментор проф. др Иван Ковачевић _____

Потписани __Мирјана Ђекић_____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, __15. јуна 2014. _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Бачки канали – наслеђе у функцији туризма

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _15. јуна 2014_____

